

Menswaardige maatschappij

Menswaardige maatschappij

Bestaan begrijpen 2b

Herman Hümmels

Schrijver: Herman Hümmels

Foto's: Marjan Dorenbosch

ISBN: 9789402198959

© 2018, Herman Hümmels, Elst, Nederland

www.stukjes.info

Als je denkt dat je het begrijpt, heb je niet goed nagedacht.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	9

Deel 1. Begrippen

Inleiding.....	17
Zelfhandhaving.....	19
Micro macro.....	31
Vrijheid.....	43
Verantwoordelijkheid.....	47
Menswaardigheid.....	55
Gedrag.....	61
Discipline.....	65
Frustratie.....	73
Moraal.....	81
MCM-mix.....	87
Connecten.....	91
Relationeren.....	97
Afstemmen.....	103
Onderhandelen.....	109
Solidariteit.....	123
Arbeid en werk.....	129
Het goede leven.....	139

Deel 2. Bandbreedte maatschappij

Regelmodellen.....	157
Maatschappij.....	167
Samenwerken.....	179
Digitalisering.....	187
Politiek.....	193
Elites.....	199
Sentiment.....	207
Macht.....	211
Democratie.....	217
Leiderschap.....	227
Publieke sector.....	239
Overheid en markt.....	247
Bedrijven.....	259

Ordering.....	271
Orde.....	285
Machtsmisbruik.....	293
Marktwerking.....	301
Belasting.....	309
Vermogen.....	315
Mensenrechten.....	321
Individu en maatschappij.....	329
Privacy.....	341
Migratie.....	351
Klimaat.....	361
Tot slot.....	365
Woordenlijst.....	369

Voorwoord

Hoe zou een betere maatschappij er uit kunnen zien? In dit boek schets ik een paar hoofdlijnen voor een menswaardige maatschappij. Daaraan gaan antwoorden vooraf op een paar fundamentele vragen. Die antwoorden zijn ondergebracht in hoofdstukken.

Dit boek gaat over *abstracties* die betrekking hebben op het echte leven. Bezig zijn met abstracties lijkt in tegenspraak met het echte leven. Een roman of zelfs een dagboek zijn echter niet anders dan abstracties: verhalen, modellen. Het echte leven kun je alleen zelf meemaken. Het echte leven kun je alleen maar zelf doen. Over dat ‘doen’ wil ik het hebben. Wat kun jij doen zodat er een betere wereld ontstaat? Kan dat? Zelf werken aan een betere wereld? Wat is daarvoor nodig?

Ik denk dat het kan. Een voorwaarde is dat we hetzelfde nastreven. Dit is de kern van een heterarchie – dit is zo’n abstract begrip waar ik het nog over zal hebben. We zijn afhankelijk van elkaar. We moeten van elkaar weten wat we nastreven. We moeten het eens zijn over wat we willen bereiken. Dat lijkt utopisch. De geschiedenis leert ons dat elke utopie gedoemd is te mislukken. Dat komt onder andere door ons onvermogen om toekomst exact te voorspellen. Wat bedacht werd bleek steeds weer anders uit te pakken. Wat we wel kunnen doen is een aantal regels afspreken waaraan iedereen zich moet houden. We hebben het dan *niet* over de toekomst. We hebben het over het NU. Alleen in ‘het-NU’ kunnen we dingen *doen*.

In dit boek wil ik mijn verhaal vertellen over wat we zouden kunnen afspreken om tot een betere wereld te komen. Ik ben geen verteller van sappige verhalen, het beste dat ik kan doen is proberen duidelijk te zijn en tot nadenken aan te zetten. Dat is de stap die ik kan zetten als mijn bijdrage aan een beter samenzijn. Het gaat me er niet om wetenschappelijk verantwoorde beschrijvingen te maken. Ik zal ook

geen beschrijving geven van een ideale werkelijkheid. Ik weet niet hoe die er in de toekomst uit zou kunnen zien. Wat ik wel wil doen is vanuit mijn-NU schetsen wat ik vind dat we zouden moeten doen.

Dit boek is de derde in een reeks. In die reeks probeer ik voor mezelf antwoorden te vinden op fundamentele vragen die mijn en ons voortbestaan betreffen. Het eerste boek – ‘Bestaan begrijpen’ – beschouw ik als een gereedschapskist waarin ik wat begrippen beschreven heb waarvan ik dacht dat ze nodig waren om ‘het bestaan’ te begrijpen. In het tweede boek – ‘Zelfhandhaving’ – heb ik mijn evolutietheorie nader beschreven. Dat mondde uit in de plaats die mensen binnen de natuur innemen (*van nature*). Ik noem het-Grote-Geheel waar we deel van uitmaken: ‘*de natuur*’, of: ‘*de natuurlijke gang van zaken*’. Daarbij is *zelfhandhaving* essentieel, waarbij mensen vooral gezien worden als wezens die hun *behoeften* tot op zekere hoogte moeten bevredigen voor een *menswaardig bestaan*. Ik noem een paar behoeften en een paar aanvullende begrippen die in mijn optiek voor een vreedzaam samenleven nodig zijn.

In het boek dat je nu leest werk ik mijn idee over een menswaardige maatschappij verder uit. Ik heb geprobeerd het zo te schrijven dat het niet nodig is om de andere twee boeken eerst te lezen. Waar nodig zal ik eerder beschreven opvattingen kort samenvatten. Op andere momenten zal ik voor een uitgebreider beschrijving verwijzen naar een van de eerder geschreven boeken.

Het centrale thema van dit boek is de opvatting dat een betere maatschappij mogelijk is. Houdt dit in dat ik ontevreden ben? Dat ook weer niet. Natuurlijk weet ik best dat er maatschappijen zijn die onmenselijker zijn dan de onze. Maar dit wil niet zeggen dat onze Nederlandse maatschappij niet veel beter zou kunnen. Met name de kloof tussen arme en rijke mensen is schrijnend. Ik ga ervan uit dat het bestaan van die kloof algemeen bekend en groeiende is. Bovendien is door anderen de negatieve uitwerking – voor zowel het arme als voor het rijke deel van de burgers – van een te groot verschil

voldoende aangetoond. Daar hoef ik het dan ook verder niet te hebben.

Ik wil je graag meenemen in mijn zoektocht naar een maatschappij-constructie die menswaardiger is dan die waarin we nu leven. Op zich is dat niets nieuws. Mensen hebben nooit iets anders gedaan; mensen zijn altijd bezig geweest met voor zichzelf een betere omgeving te *creëren*. Is dat geen reden om fatalistisch te zijn en te denken dat wat nooit gelukt is nu ook wel niet zal lukken? Nee dus. De reden is dat we van het verleden kunnen leren. We zijn onderdeel van een totaal-proces van voortdurende verandering. Het kan altijd beter. Dat is het proces van de natuur waarin de mensheid nu zo langzamerhand een leidende positie heeft. We worden ons daarvan steeds meer bewust; onze invloed kan verschillende kanten opgaan. Doordat we dit overzien zijn we ook verantwoordelijk. We hebben de toekomst zelf in de hand. Een aantal problemen die we zullen moeten tackelen zijn wereldwijd bijvoorbeeld de bevolkingsgroei, de milieuvervuiling, het opraken van de grondstoffen, ... Theoretisch zijn deze problemen op te lossen, *als we dat zouden willen*. Het probleem zit hem in deze laatste toevoeging. Hoe komen we zover dat we *hetzelfde* willen? En moeten we dat willen? Dit wordt het startpunt van dit boek. *Wie zijn 'wij' en hoe geraken we zo ver dat we hetzelfde willen?* Ik specificeer deze vragen door op zoek te gaan naar een ideale manier van samenwerken en dit in modellen vast te leggen.

Deel 1

Begrippen

De hoofdstukken die volgen gaan heel grofweg gezegd over zaken die zich op het individuele niveau afspelen. Je zou kunnen zeggen dat mijn vorige boek – Zelfhandhaving – de ‘binnenkant’ van mensen betrof. Dit boek gaat over de ‘buitenkant’, over de relatie tot de wereld waarin we leven.

Inleiding

Er lopen op de aarde zo'n 7 miljard mensen rond. Geschat wordt dat dit er in 2030 ruim 8,5 miljard zullen zijn... Als we daarbij optellen de mensen die er in het verleden rondliepen, dan is dat een gigantisch aantal. Ik beperk me tot de tegenwoordige tijd: al die mensen leven hun-eigen-NU. Al die mensen hebben hun eigen idee van zichzelf en van hun omgeving. Ze hebben hun vrienden, hun zorgen, hoop, geluk en ongeluk. Hun eigen leven. Ieder voor zich. Ook al heb je soms het idee dat je niet alleen bent. Mensen proberen iets van hun leven te maken, op zoek naar een beetje geluk, geliefd worden... Er zijn evenzovele geschiedenissen als er mensen zijn en waren.

Dat individuele is voor mij het uitgangspunt voor de modellen die ik voor ogen heb, ook in de volgende hoofdstukken. In mijn vorige boek 'Zelfhandhaving' heb ik modellen geschetst die gaan over hoe ik een individueel bestaan begrijp. Ik ben daarbij de diepte van het bestaan ingedoken. In dit nieuwe boek ga ik de andere kant op. Hier ligt de focus op het individu in relatie tot zijn omgeving. Hoe kunnen we samen een menswaardige omgeving *creëren*? Voor wie precies?

Ik begin ik dit boek over een menswaardige maatschappij met hoofdstukken die bedoeld zijn om begrippen te verduidelijken. Ik schets wat ik onder zo'n begrip versta en wat voor mij de betekenis is. Het gaat hier niet om wetenschappelijke definities, maar om aanduidingen waarvan ik hoop dat je ongeveer begrijpt wat ik bedoel. De begrippen die aan de orde komen zijn een soort fundament voor de onderwerpen die in het tweede deel van dit boek aan de orde komen. Daar gaat het om een menswaardiger maatschappij dan de huidige.

Zelfhandhaving

Mijn vorige boek had als titel: ‘Zelfhandhaving’. In dit hoofdstuk geef ik, van een paar onderdelen, de samenvatting die relevant is voor de rest van dit boek.

‘Zijn’ wordt vaak gezien als de kern van ons bestaan. Dan hoor je de vraag: “Wie ben je?”. Sommige mensen vragen zich dat ook over zichzelf af. Maar dit zijn verkeerde vragen. Laat ik maar meteen met de deur in huis vallen: je *bent* niet maar je *wordt*. Je bent ‘in proces’; je verandert steeds. Je maakt deel uit van het evolutieproces – de natuur – waar alles deel van uitmaakt.

- *Je wordt, steeds opnieuw.*

Elk moment is het begin van een nieuw proces. Dat proces manifesteert zich op grofweg op de volgende niveaus:

1. Fysiek: jouw *eerste dimensie*; het eerste evolutieniveau.
2. Als levend wezen: jouw *tweede dimensie*; het tweede evolutieniveau.
3. Als ‘IK’, jij als uniek en verantwoordelijk persoon: jouw *derde dimensie*; jouw derde evolutieniveau.
4. Wellicht is of komt er nog een vierde dimensie...

Die dimensies noemde ik in mijn vorige boeken ‘evolutieniveaus’. Ik gebruik de termen ‘dimensie’ en ‘evolutieniveau’ door elkaar heen. De niveaus betreffen zijswijzen die voor het eerst zichtbaar werden in een bepaald stadium van de evolutie van de natuur (van het-Grote-Geheel) waar we deel van uitmaken. Dit model van ‘ontwikkelings-niveaus’ kunnen we gebruiken om menselijk gedrag te begrijpen.

Het derde evolutieniveau maakt dat jij verantwoordelijk bent voor wat je doet.

- *Wat je doet is wat jou maakt tot wat je bent/wordt.*

Je doet dat doordat jij je gedraagt. Je kunt je goed en fout gedragen.

- *Gedrag* is de bouwsteen van voortgang en ontwikkeling.

Ook *jouw gedrag* speelt zich op grofweg drie niveaus af: je bent een beetje materie op onze aardbol, dat is je eerste evolutieniveau (eerste dimensie). En ook: je balanceert constant op het evenwicht tussen emergentie en entropie. *Emergentie* wil zeggen: er ontstaat iets nieuws. *Entropie* wil zeggen dat iets vergaat: het gaat over in een toestand van *chaos*. ‘Leven’ is mogelijk zolang de emergentie de entropie tegenhoudt. Je functioneert dan op het tweede evolutieniveau. Als je probeert er het beste van te maken door verantwoord bezig te zijn, functioneer je op jouw derde evolutieniveau.

Op het eerste evolutieniveau maak je deel uit van *de natuur*. Jouw fysieke aspecten maken er deel van uit: als je dood gaat valt de structuur van je lichaam uiteen: na verloop van tijd besta je niet meer als aardse structuur. De waarneming van de dingen om je heen stopt, want je zintuigen functioneren niet meer. Maar dat wil niet zeggen dat jij als ‘een IK’ niet meer bestaat. Je IK is tijdens je leven al niet ‘van deze wereld’. Je IK is weliswaar tijdens je leven gebonden aan je lichaam, maar staat er ook los van. Dat is de dialectiek van ons bestaan. Ik ga ervan uit dat je IK blijft bestaan, ook al stoppen de processen op de twee laagste evolutieniveaus. Hoe dat voortbestaan eruit ziet? Ik zou het niet weten, ik hoef dat ook niet te weten. Ik kan me er wel een voorstelling van maken, maar die is hoogstens gebaseerd op hoop. Toch kan ik niet anders dan denken dat mijn IK blijft bestaan.

Deze eeuwigheid onthult zich slechts aan de ogen van de stervelingen wanneer alle menselijke beweging en activiteit volledig tot stilstand is gekomen.

(Hannah Arendt.)

Het onderscheid tussen ‘de natuur’ en jouw-werkelijkheid is van belang om een antwoord te kunnen geven op de vraag waarvoor jij verantwoordelijk bent. Het zal duidelijk zijn dat je alleen verantwoordelijk kunt zijn voor je eigen gedrag. Die verantwoordelijkheid is afhankelijk van de vraag wat je overziet.

- Je bent *verantwoordelijk* omdat jij de *gevolgen* van je *gedrag* overziet.

Voor zover jouw gedrag van invloed is op ‘het bestaan’ en de ontwikkeling van iemand anders, is het noodzakelijk dat jij je in die ander kunt verplaatsen. Je moet over het vermogen beschikken om te beseffen wat de ander zal beleven door jouw gedrag. Dat *vermogen* is voldoende om verantwoordelijk te zijn: of je dat vermogen nu gebruikt of niet. Dat besef van wat er in de ander omgaat is nodig wil jij je over die ander *ontfermen*, wil je hem of haar of hen in je armen sluiten, of niet. Je over anderen ontfermen kun je alleen als je beseft wat de gevolgen voor hem, haar of hen zijn.

Ontferming kun je ook, als je dat nodig vindt, oproepen voor jezelf. Je kunt anderen vragen zich over jou te ontfermen: je kunt om hulp vragen. Dit is de andere kant van je verantwoordelijkheid: jij bent zelf verantwoordelijk voor je zelfhandhaving. Dat begint al bij baby's: als ze honger hebben gaan ze huilen. Voor alle duidelijkheid: ontfermen is een ander woord voor ‘ontarmen’, minder arm maken. Daarbij is iemand *arm* als hij of zij niet beschikt over de *behoeftebevredigers* om in zijn of haar *basisbehoeften* te voorzien.

- Jouw verantwoordelijkheid reikt niet verder dan jouw vermogen – om de gevolgen van je gedrag te overzien – dat toelaat.
- Jouw verantwoordelijkheid voor het bestaan van iemand anders vermindert naarmate je minder over hem of haar of hen weet.
- Je weet minder over anderen die verder van je af staan. Ze behoren dan tot een wijdere ‘*nabijheidskring*’. (Zie voor een

uitgebreide beschrijving van ‘nabijheids-kringen’ mijn boek ‘Zelfhandhaving’.)

- Je functioneert op een hoger evolutieniveau naarmate jij je meer ontfermt over mensen die tot een wijdere nabijheidskring behoren.

Het zal duidelijk zijn dat jij niet het leed van de hele wereld op je schouders kunt nemen.

- Het is wel voor *jouw-zelfhandhaving* belangrijk dat jij je ontfermt over de mensen die jou nabij zijn.

Voor-jou staat zelfhandhaving op de eerste plaats, gevolgd door de ontferming over de mensen die jou het meest nabij zijn.

- Naarmate meer mensen zich over anderen in wijdere nabijheidskringen bekommeren zal een menswaardigere werkelijkheid ontstaan.

Dit heeft gevolgen voor de manier waarop we de omgang met elkaar formeel regelen en heeft met name gevolgen voor de verdeling van de beschikbare hulpbronnen-voor-behoeftebevrediging (*behoefte-bevredigers*).

- *Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.*

Deze Gulden Regel levert een probleem op vanaf het moment dat je iemand anders als je vijand ziet. Een vijand is iemand die jouw zelfhandhaving bedreigt. Die bedreiging kan reëel zijn of ingebeeld. Op het tweede evolutieniveau bestaat voor-jou het onderscheid tussen de realiteit en verbeelding niet. Alles is dan *voor-jou* waarheid. Hier is het onderscheid tussen *jouw-wereld* en de-werkelijkheid (de natuur) van belang.

Ik gebruik de termen 'de-werkelijkheid' en 'de natuur' naast elkaar, ze gaan over hetzelfde. 'De-werkelijkheid' legt meer nadruk op het macrosysteem waar we allemaal deel van uitmaken en het overwegend gedeelde beeld dat we ervan hebben. 'De natuur' legt meer de nadruk op de procesmatige gang van zaken. Het gaat feitelijk om het evolutieproces.

Jouw-wereld is het idee dat je in de loop van de tijd hebt opgebouwd van de dingen om je heen. In jouw-wereld is iedereen die niet jouw vriend is een potentiële vijand. Blijft hij op een afstand dan ben je op je hoede, komt hij te dichtbij dan is hij voor-jou een bedreiging. Hij dringt dan een te nauwe nabijheidskring binnen. Jij reageert zonder erbij na te denken verdedigend en afwerend. Let wel: het gaat hier om tweedimensionaal functioneren.

Op het derde niveau functionerend weet je dat mogelijk die ander niets kwaads in de zin heeft. Op het derde niveau weet je dat je niets zeker weet over de motieven van die ander. Je kunt je eventueel informeren over de bedoelingen van de ander, of op zijn minst afwachten tot duidelijk is of hij wel of niet iets kwaads in de zin heeft. Op het derde niveau reageer je op anderen vanuit jouw-wereld. Driedimensionaal gedrag verschilt van tweedimensionaal gedrag doordat je bij driedimensionaal gedrag je verstand gebruikt en bij tweedimensionaal gedrag automatisch reageert (zonder erbij na te denken).

- Menswaardig is: onbekenden zien als zelfhandhavers.

Een *zelfhandhaver* hoeft geen vriend of vijand te zijn. Mensen die je niet (goed) kent zijn, net als de mensen die je wel goed kent: zelfhandhavers. Onbekenden vertrouw je (nog) niet, maar een menswaardig functionerende zelfhandhaver laat het wantrouwen niet de overhand hebben.

Vrienden, vijanden en onbekenden zijn zelfhandhavers. Vriend-zijn of vijand-zijn is een vorm van een-relatie-hebben. Met onbekenden heb je geen verbinding, ze behoren tot de wijdsten nabijheidskring.

- Tweedimensionaal is: onbekenden zien als potentiële vijanden.
- Driedimensionaal is: onbekenden tegemoet treden als potentiële vrienden, in elk geval niet als vijand.

Essentieel is de vraag in hoeverre jij bereid bent om een zo groot mogelijk deel van de-werkelijkheid tot jouw-wereld te maken. Hoe omvattend mogen jouw nabijheidskringen zijn? Wereldwijd of beperk je het tot een klein kringetje? Hoe zeker wil je zijn over de goede bedoelingen van de ander?

Ik beschouw daarom [andere] personen vanuit mezelf:
 families als mijn familie,
 streken als mijn eigen streek,
 landen als mijn eigen land,
 de wereld als mijn eigen wereld.

(Lao Zi, vertaling Kristofer Schipper.)

Voor veel mensen is die bereidheid om zich wijds te ontfermen beperkt en is de angst voor het onbekende groot. Angst voor het onbekende is een behoefte die zich op het tweede evolutieniveau afspeelt. Veel mensen beperken hun-wereld tot datgene waarmee ze dagelijks concreet contact hebben. Worden ze, bijvoorbeeld via tv of social media, geconfronteerd met iets onbekends of met onbekenden, dan nemen ze het ter kennisneming aan; ze vormen zich mogelijk een mening op grond van de kennis waarover ze beschikken, of reageren vijandig op wat zij als bedreigend beschouwen. Dat reageren kan tegenwoordig eenvoudig via social media. Let wel: dit is dan reageren vanuit de onderbuik; het is tweedimensionaal functioneren.

Met functioneren-op-het-tweede-evolutieniveau is niets mis, tenzij een wet wordt overtreden of wanneer je gedrag vertoont dat in een samenleving onfatsoenlijk is of getuigt van disrespect. Het is dan gedrag dat buiten de lijnen van de maatschappelijke *bandbreedte* valt. Het is *dom* om niet op het *derde* niveau te functioneren.

- Als je niet op het derde evolutieniveau functioneert, gebruik jij je verstand niet.

Je staat niet stil bij de gevolgen van je gedrag. Het is vooral dom omdat het in strijd is met je behoefte aan zelfhandhaving. Je zelfhandhaving is gediend met een bestaan waarin de kans het grootst is dat jij – en je eventuele nakomelingen – ook in de toekomst van een menswaardig bestaan verzekerd bent. Die kans is het grootst als zo veel mogelijk mensen zich driedimensionaal gedragen.

Het resultaat van menselijk gedrag is op de lange duur zelfvernietigend als iedereen voor het tweede niveau zou kiezen. Tweedimensionaal functioneren heeft uiteindelijk tot gevolg dat de mensheid uitsterft. Tweedimensionaal gedrag wil zeggen: *alleen* aan jezelf denken, geen rekening houden met anderen, onbekenden als vijand zien... Als dat geclusterd plaatsvindt volgt oorlog, concurrentie, uitroeiing... Na een atoomoorlog bijvoorbeeld zijn er misschien nog elementaire vormen van leven, maar van een ‘mensheid’ zal geen sprake meer zijn.

Op het tweede niveau reageer je vanuit *jouw-wereld* en heb je geen besef van *de-werkelijkheid*. Op het derde evolutieniveau daarentegen besef je dat je voor een menswaardig bestaan afhankelijk bent van anderen, ook van veel mensen die je niet persoonlijk kent, en besef je dat ook zij recht hebben op een ‘goed leven’.

- Menswaardig gedrag ontstaat door de erkenning van de *onderlinge-afhankelijkheid*.

Er zijn tijden geweest in de geschiedenis van de mensheid dat functioneren op het derde niveau nog nauwelijks voorkwam. Onbekende groeperingen werden als vijand gezien. Hen uitschakelen betekende: de uitschakeling van een bedreiging. Koppensnellen past in dit voorbeeld. Maar we hoeven niet de geschiedenis in te duiken. Nog steeds staan groepen en groeperingen tegenover elkaar en proberen de andere partij uit te moorden, letterlijk of figuurlijk. Dat gebeurt dan vanuit het motief dat die anderen niet tot ‘hun volk’

behoren. Uiteindelijk is dit het gevolg van de neiging-van-mensen om te clusteren. Clusteren heeft identiteitsverlies en persoonlijk integriteitsverlies tot gevolg. Dit kan aangewakkerd worden door een machtswellustige dictator die de belangen van de elite behartigt. Tweedimensionaal gedrag kan ook leiden tot een democratische verkiezing van een leider die de – al of niet ingebeelde – belangen van een flink deel van de bevolking behartigt. Dit laatste zien we tegenwoordig in de VS onder leiding van Trump en in Turkije in de persoon van Erdoğan. We zien hier een problematische kant van de democratie: een democratisch gekozen leider kan zich ontpoppen tot een dictator.

Tweedimensionaal gedrag wordt alleen vertoont door mensen waarvoor de-werkelijkheid niet bestaat. Deze mensen leven puur in hun microwereld. Ze hebben geen besef van de macrowerkelijkheid of laten zich er niets aan gelegen liggen.

Wil dit alles nu zeggen dat tweedimensionaal gedrag gemist kan worden of per se fout is? Nee. Het wil wel zeggen dat als we *uitsluitend* op het tweede evolutieniveau functioneren de kans op niet-menswaardig gedrag groot is. Een *menswaardige* manier van functioneren is functioneren op *zowel* het tweede *als* op het derde niveau. Als daarbij tegenstrijdigheden optreden, dan is de weg van de *dialectische spanningsreductie* de meest menswaardige. Je doet dan recht aan wat maximaal voor-jou mogelijk is. Bij een dialectische spanningsreductie staan twee polen tegenover elkaar. De spanning wordt op zo'n manier opgelost dat geen van beide polen geweld wordt aangedaan; aan beide polen wordt recht gedaan.

Ik gebruik wel eens de metafoor van een vloot. Als je ervan uitgaat dat de kapiteins op het tweede niveau functioneren, dan is de uitkomst duidelijk: ze trekken zich niets van elkaar aan (waarom zouden ze?) en gaan hun eigen weg. Ze gedragen zich 'heterarchisch'. Het gevolg is dat alle schepen een ander doel bereiken. Als de kapiteins op het derde niveau functioneren beseffen ze dat het beter is om samen te werken. Ze kunnen *besluiten* dat één van hen de leiding over de hele vloot krijgt en aangesteld wordt als admiraal. Ze volgen dan het hiërarchie-

model van de alleenheerser. Hij of zij krijgt de opdracht om eindbeslissingen te nemen of om knopen door te hakken. Het gaat vervolgens om de vraag over welke zaken en op welk gebied hij of zij die bevoegdheid krijgt. De president van de VS kan bijvoorbeeld ‘per decreet’ beslissen en zijn wil doorvoeren. Een decreet is een door hem persoonlijk uitgevaardigde opdracht die geldig is met onmiddellijke ingang. Er is dan op dit-terrein-van-zijn-bevoegdheid sprake van dictatorschap. Of het verstandig is om er op deze manier gebruik van te maken is vers twee. Een op het tweede niveau functionerende en op macht beluste president zal niet nalaten om eigenstandig beslissingen te nemen.

Op sommige gebieden is het verstandig om een centrale leiding te hebben. Dat kan nodig zijn om *ordering* aan te brengen. Maar een éénpersoonsleiding is alleen soms verstandig op microniveau in een kleine groep. Op macroniveau dienen individuele beslissingen geneutraliseerd te worden door intersubjectieve beslissingen, dat wil zeggen: beslissingen die genomen worden door meerdere personen.

Met name bij het ontstaan van maatschappijen zien we dat vaak geweld gebruikt werd. Machtsposities spelen dan een hoofdrol. We zien dit nog steeds, bijvoorbeeld bij de strategie die Noord-Korea volgt: eerst atoomwapens maken, dan je positie op het internationale speelveld afdwingen. Op kleinere schaal zien we dat als iemand volgelingen om zich heen verzamelt. Zijn stem wordt dan belangrijk en hij kan bepaalde zaken afdwingen. In het extreme geval doet hij een greep naar de macht. Dit is het patroon waarop ordeningsprocessen in samenlevingen plaatsvinden. De milde vorm zien we in de westerse democratieën in de vorm van de partijendemocratie. De extreme vorm zien we daar waar terroristische bewegingen huis houden. In de praktijk is te zien dat machtsovernames vaak plaatsvinden door geweld te gebruiken. Dat kan fysiek geweld zijn: van een lichamelijk gevecht tot het gebruik van wapens. Het kan ook verbaal. Dit is dan een vorm dreigen of imponeren: koude oorlog; een gedrag dat we ook in de dierenwereld aantreffen.

Je herkent hier weer het evolutiemodel: fysiek geweld gebruiken is eendimensionaal gedrag. Dreigen en imponeren is van het tweede niveau. Gelukkig hebben sommige machthebbers ontdekt dat het verstandiger is om op het derde niveau te functioneren: diplomatie, connecten, onderhandelen, samenwerken. Begrip voor de ander. Rechtvaardigheid. Een kernregel van mijn evolutiemodel is dat lagere niveaus altijd een rol blijven spelen – een soort fundament vormen –, maar ze kunnen emergeren in nieuwe *bestaans- en ontwikkelingsvormen*.

We kunnen uit het hier geschetste verloop concluderen:

1. De oervorm van macht is geweld.
2. Gebruik van macht maakt ordening van door mensen geconstrueerde samenwerkingsvormen mogelijk.
3. De behoefte om macht uit te oefenen vindt zijn oorsprong in de behoefte van *individuele* personen.
4. De behoefte om een machtig persoon te volgen komt voort uit de behoefte aan zelfhandhaving (geeft zekerheid, geborgenheid, controle).
5. Macht gebruiken om iets voor elkaar te krijgen is tweedimensionaal (dierlijk gedrag).
6. Macht gebruiken gebeurt alleen door mensen voor wie uitsluitend hun eigen microwereld bestaat.
7. Het gebruik van macht is effectief als mensen meelopen met een leider door te clusteren.

De behoefte aan macht en de behoefte om een leider te volgen vullen elkaar aan en veroorzaken clustering (groepsvorming). Een cluster bestaat uit een aantal *systemen* die eenzelfde soort gedrag vertonen waardoor ze samen een *complex proces* vormen. Kenmerkend is dat de systemen dezelfde set regels volgen. Een mooi voorbeeld is een zwerm spreeuwen die 's avonds bijeenkomen en in de lucht prachtige 'bewegende vlekken' vormen. Bij mensen zien we clustering als twee mensen een gezin gaan vormen, als gezinnen bij elkaar in een dorp of een stad gaan wonen, als dorpen en steden als een eenheid gaan optreden... Door clustering worden systemen gevormd. Dat gebeurt

bijna automatisch en mensen voldoen daarmee in hun basisbehoeften aan *zekerheid* en *veiligheid*.

Als gevolg van de clustering volgen deze suprasystemen eigen regels. Het zijn emergenties waardoor het gedrag van deze systemen niet afgeleid kan worden van de subsystemen waaruit ze zijn opgebouwd. Maar het zijn wel bijzondere emergenties, doordat de subsystemen mensen zijn. Dit houdt in dat bijgestuurd kan worden.

- Doordat mensen op het derde evolutieniveau kunnen functioneren, kunnen ze zelf systemen vormen waarbij ze de ordening en het gedrag bepalen van het suprasysteem waar ze deel van uitmaken. Dit maakt de vorming van *maatschappijen* mogelijk.

Mensen zijn in principe in staat om nee te zeggen tegen het automatische gedrag van het tweede evolutieniveau, waartoe ook het clusteren behoort. *Mensen hoeven niet per se hun neigingen uit te voeren*. Mensen kunnen zaken op een verstandiger manier regelen. We zien echter menselijk gedrag vaak terug op een hoger systeemniveau. Staten gedragen zich vaak alsof het mensen zijn. Staten hebben echter geen menselijke behoeften, ze bevinden zich op een *supra*-systeemniveau. Een menselijke behoefte is iets van een enkele (individuele) persoon. Staten hebben andere ‘behoeften’. Bijvoorbeeld de behoefte aan een zo hoog mogelijk bruto nationaal product. Op zich heeft het systeem ‘staat’ (of ‘land’, of ‘maatschappij’) als hoogste belang zijn eigen voortbestaan. *Dit geldt voor elk systeem, dus ook voor landen*.

Clustering is een sociaal proces. Kenmerkend voor een clustering van mensen is dat zodra de clustering plaats heeft gevonden, er binnen het cluster sociale processen plaatsvinden. Zo vindt bijvoorbeeld hiërarchisering plaats: de mensen die aan de top van de rangorde komen te staan beschikken over de meeste macht, zij hebben een bepalende stem als het gaat om ordeningsvraagstukken.

Een maatschappij is een door mensen geconstrueerd systeem. We noemen zo’n systeem een ‘staat’. De grenzen van zo’n systeem noemen

we 'landsgrenzen'. Modelmatig ga ik ervan uit dat de macht in een bepaald grondgebied in handen is van een 'overheid'. Die 'overheid' kan een persoon zijn (dictator) of een groepje mensen (regering) of, in de ogen van sommige idealisten, alle mensen. Macht in handen van alle mensen lijkt een contradictio in terminis. Waarover hebben zij dan macht?

Micro macro

Nadenken over 'het-NU' is ingewikkeld. Wat 'het-NU' is heb ik in mijn vorige boek aangeduid door het af te zetten tegen het-Verleden en de-Toekomst. Ik kwam tot de conclusie dat je in het-NU altijd cumulatief functioneert. Je functioneert altijd op het eerste niveau: de eerste dimensie. Dat is het niveau van je fysieke en biochemische bestaan. Je functioneert tijdens je biologische bestaan ook altijd op het tweede niveau. Dat tweede niveau ontstond door een *meta-emergentie*. Een emergentie is een stadium in een *ontwikkeling*. Dat stadium kenmerkt zich doordat er iets ontstaat dat er voorheen niet was en dat niet verklaard kan worden vanuit de kenmerken van hetgeen waaruit het ontstaan is. Ik gebruik de term 'meta-emergentie' als overtreffende trap 'emergentie': een meta-emergentie is een soort supra-emergentie, het is een emergentie van emergentie.

De evolutie van 'de natuur' waar we deel van uitmaken, kent een paar meta-emergenties. Dit kwam in het vorige hoofdstuk al aan de orde, maar nu iets anders geformuleerd. De *eerste* meta-emergentie is die waardoor vanuit 'het-Niets' (vanuit *de-Potentie*) 'Iets' ontstond. Dat was het-Oerbegin. Door de *tweede* meta-emergentie ontstonden de levende systemen, de *levende* wezens. Die systemen functioneerden op het tweede evolutieniveau (in de tweede dimensie). Op een gegeven moment waren er ook systemen die beseft hadden van hun eigen bestaan, én dat bestaan begrepen als een proces met een Verleden, een heden (een 'NU'), en een Toekomst. Dat beschouw ik als de *derde* meta-emergentie. De derde meta-emergente systemen konden in principe vanaf dat moment op het derde ontwikkelingsniveau functioneren. Alleen 'mensen' kunnen op dit niveau functioneren. Doordat ze een 'Historisch-Bewustzijn' – dat is: Verleden en Toekomst kunnen overzien – bezitten zijn mensen verantwoordelijk voor wat ze doen. Alleen door deze derde dimensie, door dit *Bewustzijn*, kunnen mensen verantwoordelijk zijn voor hun gedrag.

In het laatste hoofdstuk van mijn vorige boek stelde ik dat er meer manieren zijn om naar de werkelijkheid te kijken.

Hoe ontstaat ons idee van de werkelijkheid?

We beginnen ons leven behoorlijk onwetend. Langzaam aan gaan we vormen onderscheiden en beseffen we dat de dingen na elkaar gebeuren. We gaan dingen en gebeurtenissen een naam geven. Tijd en structuur (vorm) zijn fundamentele begrippen. Een Historisch-Bewustzijn – de derde dimensie – stelt ons in staat de *gevolgen* van ons gedrag te overzien.

In de loop van de tijd bouwen we beelden op aan de hand van wat we meemaken. Die belevingen zijn bepalend voor de kijk op ons bestaan. We krijgen indrukken binnen via onze zintuigen. Daar vormen we beelden van en verzamelen die in ons Geheugen.

Je zult gemerkt hebben dat ik sommige woorden met een hoofdletter schrijf: ik volg dezelfde strategie als in mijn vorige boek. Ik schrijf de begrippen die tot het *niet-NU* behoren met een hoofdletter: Verleden, Toekomst... Ze hebben een speciale betekenis. Zo bestaat *de-werkelijkheid* in mijn begrippenkader uit het-Verleden, het-NU en de-Toekomst samen. Dit wil zeggen: het-NU en het niet-NU vormen *samen* de-werkelijkheid. Het niet-NU is vorm- en tijdloos. Ik beloof dat dit soort begripsonderscheidingen, voor het kunnen lezen van dit boek, niet van belang is, omdat ik me zal concentreren op wat er in de alledaagse-werkelijkheid gebeurt. Dit wil zeggen: ik sluit aan bij wat de meeste mensen vinden dat er om hen heen gebeurt in het-NU. Wat overigens het gebruik van abstracties niet uitsluit, integendeel: ook dit boek gaat over modellen (abstracties, theorieën).

Zoals gezegd: we vormen beelden van de dingen die om ons heen gebeuren en slaan die op in ons Geheugen. Wat we ter aanvulling-op-het-beeld ook opslaan is hoe we een gebeurtenis *beleven*; die aanvulling noem ik: ‘Gedragsopdracht’. Een beeld, een gebeurtenis, is een moment-in-de-tijd. Zo’n moment moeten we *niet* begrijpen als een digitale en meetbare klok-tijd maar als een analoge, soms ‘tijdloze’ beleving. Gedragsopdrachten zijn van invloed op hoe we in de toekomst geneigd zijn te reageren op gelijksoortige gebeurtenissen.

Zo'n neiging betreft het tweedimensionaal functioneren en kan overschaduwed worden door de-bewuste-keuze-om-ons-anders-te-gedragen. Als we bewust kiezen, dan gedragen we ons op het derde evolutieniveau.

Overigens: we beleven een gebeurtenissen niet in het wilde weg. Vanaf ons eigen-Oerbegin komen we niet als een onbeschreven blad op de wereld. In ons Geheugen bewaren we Informatie die is opgedaan tijdens het natuurlijke evolutieproces: van onze menselijke soort als deel van dit proces; van onze voorouders. Uiteindelijk heeft ieder van ons zijn eigen unieke *Potenties* en ontwikkelt zich volgens zijn eigen unieke *Bouwplan*.

Zo bekeken zal het duidelijk zijn dat iedereen in de loop van de tijd een eigen set beelden opbouwt die hij in zijn Geheugen opslaat. Iedereen maakt andere gebeurtenissen mee en beleeft ze op zijn eigen manier. Sommige gebeurtenissen lijken op wat we eerder meegemaakt hebben. Door te abstraheren en door gebeurtenissen met elkaar in verband te brengen bouw je een idee van *jouw-wereld* op. Dat is een persoonlijke wereld. Alleen *voor-jou*.

- Mijn-wereld is een andere dan jouw-wereld.

Dit kan ook niet anders, want jij hebt andere dingen meegemaakt dan ik. Dit is niet wat de meeste mensen denken. De meeste mensen denken dat er maar één 'werkelijkheid' is. Dit veroorzaakt veel ellende en misverstanden.

- Je bent wat je meegemaakt hebt.
- Er zijn net zo veel werelden als er mensen zijn.

Jij bent niet de enige die in de-werkelijkheid een plaats heeft. Daarin figureren ook andere mensen. Je kunt gevoeglijk aannemen dat veel van wat voor-jou geldt, ook voor anderen zo is. Tegelijkertijd beleven zij – net als ik, net als jij – zichzelf als het centrum zijn in hun eigen wereld.

- Ieder mens is het middelpunt van de wereld.

Jouw-wereld is anders maar niet beter of slechter dan andermans-wereld. Jij hebt net zoveel recht om te bestaan als zij hebben, en omgekeerd. Er is geen reden om jezelf belangrijker te vinden dan een ander. Voor jezelf is dat uiteraard wél zo. Jij bent voor jezelf het meest belangrijke van alles wat bestaat. Maar dat geldt voor iedereen. Als jij jezelf tussen anderen plaatst en dat *vanuit een afstand* zou bekijken, is er geen reden om jezelf als belangrijker te zien dan de anderen. Binnen de-werkelijkheid, vanuit een macroperspectief bekeken, zijn alle mensen *niet gelijk* maar wel *gelijkwaardig*.

- Niemand is belangrijker dan iemand anders.

Ik redeneer vanuit twee perspectieven. Bij de ene beschouwingswijze kijk ik naar de individuele mens en vraag ik me af wat er om hem heen gebeurt. Ik noem dit het *microperspectief*.

- Gedrag van mensen speelt zich af op microniveau.

Voor zover mensen op het microniveau leven houden ze zich alleen bezig met de zaken die zich in hun directe omgeving afspelen in het NU. Bij het andere perspectief kijk ik naar suprasystemen: dat zijn grotere gehelen waar mensen deel van uitmaken. De natuur is hiervan een voorbeeld. Het kijken naar deze systemen noem ik: het *macroperspectief*.

- Gedrag van suprasystemen speelt zich af op *macroniveau*.

Op microniveau gaat het om wat jij als persoon beleeft. Het macroperspectief gaat over de suprasystemen waar jij deel van uitmaakt. Dat onderscheid is van belang omdat op de twee niveaus andere zaken aan de orde zijn.

Binnen het macroperspectief gaat het om de verhouding tussen de natuur en delen daarvan (waaronder mensen); het is een hiërarchische verhouding: suprasystemen omvatten het individuele

niveau van meerdere afzonderlijke mensen. Zo is de natuur een suprasysteem van het individuele systeem. Dit is een verticale (hiërarchische) verhouding.

Jij als persoon verhoudt je op het microniveau ook tot andere mensen. Dat is dan een horizontale (heterarchische) verhouding.

- Als ik het woord ‘*wereld*’ gebruik, dan heeft dat betrekking op een microniveau (microperspectief).
- Als ik het woord ‘*werkelijkheid*’ gebruik, dan betreft dit het macroniveau (macroperspectief).

Jij kent jouw-wereld. Ik ken mijn-wereld. Ik ken jouw-wereld niet. Wij kennen de-werkelijkheid niet. We kunnen over de-werkelijkheid alleen een opvatting hebben. Ik ken jouw-wereld niet: ik kan er alleen voor mezelf een model van maken.

Je kunt de vraag stellen of een individu belangrijk is. Ben jij belangrijk? Als je alleen op de wereld zou zijn, kún je niet belangrijker zijn dan iemand anders. Jij bent alleen belangrijk voor iets anders, of voor een ander. Op zich is de ene mens niet belangrijker dan wie dan ook. Ik neem aan dat het *recht om te zijn wie je bent* voor iedereen hetzelfde is. Anders gezegd: ‘*van nature*’ heeft iedereen evenveel rechten op een *menswaardig* bestaan dan anderen dat hebben. Dit recht ga ik in dit boek verder uitwerken. Ik hoop duidelijk te maken dat ook aan dit recht grenzen kleven.

- Iedereen heeft recht om te zijn zoals hij is.
- Iedereen heeft recht op een menswaardig bestaan.

Maar als iedereen zelf zijn wereld opbouwt, en als de werelden die zo ontstaan van elkaar verschillen, is er dan wel zoiets als die ene werkelijkheid waar we allemaal deel van uitmaken? Is er wel een ‘de natuur’? Of bestaat voor-jou alleen jouw-werkelijkheid? Besta jij alleen en zijn de anderen slechts figuranten? Bestaan al die persoonlijke werelden naast elkaar?

Het enige wat ik voor ‘zeker’ aanneem is: dat wat *ik* waarneem echt bestaat; dat wat *jij* waarneemt *voor-jou* echt bestaat. Dit wil overigens niet zeggen dat onze *interpretaties* van wat we waarnemen juist zijn: die interpretaties kunnen verschillen, daar kunnen fouten in zitten. *Modelmatig* ga ik ervan uit dat wat we waarnemen echt is, *waar is*.

- Op het microniveau is waarheid wat jij waar vindt.

In een discussie tussen Einstein en Bohr kwam de vraag aan de orde of de maan bestaat als je er niet naar kijkt. In de oosterse filosofie werd een dergelijk soort vraag gesteld: “Maakt een omvallende boom geluid als niemand het hoort?” Dat heeft met ‘waarnemen’ (voor waar aannemen) te maken. Wat jij waarneemt bestaat: *voor-jou*. Wat ik waarneem bestaat: *voor-mij*. Ik weet niet of wat ik waarneem morgen ook zal bestaan. Dat weet ik niet *zeker*. Bovendien: als ik mijn ogen sluit neem ik de maan niet waar en weet ik niet zeker of hij wel of niet bestaat. Ik *kán* het niet *zeker* weten. Hoogstens kan ik *aannemen* dat hij er *óók* is als ik hem *niet* zie. Dat is het onderscheid dat ik maak tussen ‘zeker weten’ (waarheid) en ‘aannemen’.

Probeer eens te bedenken wat er achter je is. Als je geen spiegel gebruikt kun je het niet zien. Je kunt wel denken dat er iets is, maar echt zeker weten is niet mogelijk. Dat kan alleen op grond van een aanname. Overigens: het lijkt me niet verstandig om aan te nemen dat er niets is. Maar toch...

Ik heb al aangenomen dat alles wat ik waarneem er ook echt is. Ik neem aan dat alles wat ik niet waarneem er ook voor-mij, gezien vanuit mijn eigen persoonlijke perspectief, niet zeker is, niet zeker bestaat, geen absolute waarheid is. Dit noodzaakt tot onzekerheid en bescheidenheid als het gaat om het opleggen van jouw-waarheid op anderen.

- *Voor-mij* bestaat de maan niet als ik hem niet waarneem.
- Alleen wat ik waarneem bestaat voor-mij.

Wat overigens niet wil zeggen dat de maan niet bestaat als je hem niet ziet. Jij kunt best van mening zijn dat hij er wel is, maar dat is dan een *veronderstelling*. Dat is geen weten op grond van eigen waarneming-als-jij-je-ogen-dicht-hebt. In de tweede dimensie, dat is het niveau waarop je hersenen functioneren (niet je verstand), bestaat alleen wat je via je zintuigen binnenkrijgt en wat je lichaam je ‘opdraagt’ om te doen zodat je overleeft. Voor een regenworm besta je echt niet als hij je niet waarneemt. Pas op het derde evolutieniveau bestaat de maan als je hem niet ziet, want pas dan kun je gebruik maken van je Historisch-Bewustzijn en van wat andere mensen je over dé-werkelijkheid verteld hebben. De-werkelijkheid bestaat alleen in de derde dimensie. Alleen mensen ‘weten’ dat er een-Groter-Geheel bestaat: als ze tenminste op het derde evolutieniveau functioneren. Er bestaan mogelijk nog allerlei zaken waar jij geen weet van hebt, omdat je ze niet waargenomen hebt én omdat je er nog nooit iets over gehoord hebt.

Mensen kunnen met elkaar communiceren. Ook over onze belevingen en ervaringen kunnen we informatie uitwisselen. De meeste mensen komen nog steeds niet verder dan hun dagelijkse praktische bestaan en functioneren dan voornamelijk tweedimensionaal. Voor-hen bestaat ‘de natuur’ niet, ondanks dat ze er van anderen over gehoord hebben. De natuurlijke gang-van-zaken bestaat voor hen uit het meelopen met een massa, zoals dat bij een hype gebeurt of bij het ‘belijden’ van een godsdienst. Door boekdrukkunst, televisie en internet is communiceren diverser geworden en hebben we de mogelijkheid gekregen om ons te verdiepen in wat anderen vinden dat er om ons heen gebeurt, ook al kunnen we het niet met onze eigen zintuigen waarnemen. Zo heb ik van anderen te horen gekregen dat de aarde rond is, maar ik heb dat niet zelf waargenomen (ook bijvoorbeeld op de tv zien dat de aarde rond is niet: zelf waarnemen – het is dus niet gek dat de mensen lang gedacht hebben dat de aarde plat was).

Gaandeweg – in de loop van de evolutie – is het idee ontstaan dat we met zijn allen deel uitmaken van één-Groot-Geheel, van ‘de natuur’. We nemen aan:

- Naast van een persoonlijke wereld maken we deel uit van de *ene*-werkelijkheid.

Dat houdt in dat we de-werkelijkheid kunnen zien als een systeem dat bestaat uit subsystemen. Die subsystemen kun je verdelen in soorten. Alle mensen samen vormen zo'n subsysteem. De soort 'mens' bestaat op zijn beurt weer uit subsystemen: jij, ik... En ook jij bestaat weer uit subsystemen: organen, cellen, bacteriën... Dit is zo vanuit het macroperspectief. Je kunt dus een eigen bestaan hebben en toch deel uitmaken van een suprasysteem. Dat grotere geheel heeft *eigen* eigenschappen en maakt een *eigen* ontwikkeling door. Het *grootste* geheel – deze macrowerkelijkheid – noem ik 'de natuur'. Anderen noemen dit: de kosmos, het universum, het heelal, enzovoort. Alles wat daarbinnen gebeurt, dus ook allerlei persoonlijke opvattingen – de microwerelden –, behoren tot deze natuur, tot deze natuurlijke gang van zaken.

In de loop van de tijd bouwden we een *beeld* op van een 'permanente' werkelijkheid. Ik ga ervan uit dat die 'permanente' werkelijkheid echt bestaat; ik ga ervan uit dat 'de natuur' bestaat; ik ga ervan uit dat ik – en dat jij, iedereen – *deel* uitmaken van het *proces* dat we hét evolutieproces (de *natuurlijke gang van zaken*) noemen. Dat wil zeggen dat die 'permanente' werkelijkheid niet permanent is maar in-ontwikkeling: voortdurend emergeert. Tegelijkertijd accepteer ik dat dit voor-jou anders kan zijn, dat jij andere opvattingen kunt hebben over die-ene-werkelijkheid. En dat er *geen* sprake is van een voor iedereen geldende werkelijkheid. Maar ik ga er wel van uit. Voor mijn zelfhandhaving heb ik deze opvatting nodig. Ik ga ervan uit dat dit voor-jou ook geldt. Er bestaat een voor iedereen geldende ene-werkelijkheid.

Ik houd dus rekening met een *natuur* (die voor iedereen dezelfde is) en met persoonlijke *werelden* (die van elkaar verschillen).

- Dat jouw-wereld van de mijne verschilt weet *ik* 'zeker', want jij hebt een ander Verleden dan ik. Of we beiden deel uitmaken

van dezelfde ‘natuur’ leven weet ik *niet* zeker maar ik ga daar wel van uit.

We hebben nu dus twee soorten van bestaan: de-werkelijkheid (het macroniveau) en de *persoonlijke*-werelden (de microniveaus). Die laatste benoem ik met termen als ‘*jouw*-wereld’, ‘*mijn*-wereld’... Een probleem is dat ik alleen van mijn-wereld ‘zeker’ ben. Ik kan een *idee* hebben van jouw-wereld, maar misschien vergis ik me wel. Ik elk geval is mijn idee over jouw-wereld beperkt. Je kunt me erover vertellen, maar ik ben dan toch weer afhankelijk van mijn eigen *interpretatie* van wat jij zegt. Hetzelfde geldt als het over de-werkelijkheid gaat. Wetenschappers doen hun best om een zo gedetailleerd mogelijk beeld van de-werkelijkheid uit te dragen. Zij hebben mogelijk de wijsheid in pacht, maar ook zij zijn afhankelijk van de opeenstapeling van interpretaties die ze in de loop van de eeuwen ontwikkeld hebben.

Het verschil tussen jouw-wereld en de-werkelijkheid plaatste ik in mijn vorige boek in het licht van het verloop in de tijd. Dan gaat het om het verschil tussen jouw-NU en het-NU. Jouw-wereld bestaat uit jouw-NU en wat je eerder meemaakte, althans: zo beleef je dat, neem ik aan. Jouw-wereld omvat meer dan alleen jouw-NU. Ook jouw-Verleden en jouw-Toekomst maken deel uit van jouw-wereld. Het-NU kun je niet kennen buiten jouw-NU om, net zoals je de-werkelijkheid niet kunt kennen, in elk geval niet in zijn totaliteit. Wat er verder op de aarde gebeurt, buiten jouw-NU om, daarover kun je alleen achteraf geïnformeerd worden, bijvoorbeeld via tv of social media. Net zoals er een verschil is tussen jouw-NU en het-NU, is er een verschil tussen jouw-werkelijkheid en de-werkelijkheid. ‘NU’ is een onderdeel van een *proces*, ‘werkelijkheid’ en ‘wereld’ passen in het denken over *structuren*.

We zijn alleen van onze eigen-wereld ‘zeker’, andermans wereld is anders. Wat voor-jou goed is, is in de wereld van iemand anders mogelijk fout. Wat voor-jou echt zo is, is voor-mij misschien niet waar. Hetzelfde geldt voor ons beider kijk op de-werkelijkheid.

- De persoonlijke-werelden verschillen.
- Jij leeft in een andere wereld dan ik.
- Er is ook een *de-werkelijkheid* waar we deel van uitmaken maar waarvan iedereen een ander beeld heeft.

Toch zullen we er samen iets van moeten maken. We redden het niet alleen. Vanuit het macroperspectief zijn mensen ‘sociale dieren’. Het bijzondere aan mensen is dat ze de mogelijkheid hebben om te functioneren op het *derde evolutieniveau*, wat ons wezenlijk onderscheidt van de andere dieren. In tegenstelling tot de dieren zijn we door de meta-emergentie van het Historisch-Bewustzijn verantwoordelijk voor ons eigen gedrag, dat wil zeggen: jij bent verantwoordelijk voor jouw gedrag; ik ben verantwoordelijk voor mijn gedrag. We zijn verantwoordelijk voor wat we doen omdat we *in vrijheid* kunnen doen wat we willen en overzicht hebben op de gevolgen van ons gedrag. Die vrijheid is beperkt.

- We kunnen in vrijheid kiezen wat we willen om te gaan doen; we zijn daarbij wel beperkt tot de voorhanden opties.

Wat ‘voorhanden’ is, dat verschilt per persoon. Dat je niet kunt vliegen zal voor iedereen duidelijk zijn, maar of je wel of niet aardig voor iemand bent is van veel factoren afhankelijk. In theorie kun je altijd aardig zijn voor iedereen, maar in de praktijk is dat niet altijd een ‘voorhanden optie’. Ik ga ervan uit dat alleen *menselijke opties* je de vrijheid geven om te doen wat je wilt. Niet-menselijk gedrag kun jij als mens niet uitvoeren. *Menselijk* gedrag is iets anders dan *menswaardig* gedrag. Menswaardig is gedrag dat niet in strijd is met de menselijke waardigheid. Dat er ‘waardig’ gedrag is houdt in dat er ook ‘niet-waardig’ gedrag is. Dit onderscheid betreft de *discriminatie* tussen ‘goed’ en ‘fout’ gedrag. Menswaardig is ‘goed gedrag’, niet-menswaardig hoeft niet per se ‘fout gedrag’ te zijn, hoeft niet per se mensonwaardig te zijn. Mensonwaardig is fout gedrag. Niet-menswaardig is: gedrag waarover je niet hebt nagedacht; gedrag dat je niet doet vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel; impulsief en automatisch gedrag; tweedimensionaal menselijk gedrag. (Ik laat even

buiten beschouwing hoe je tot het onderscheid tussen goed en fout kunt komen.)

- *Menswaardig* is: functioneren op het derde evolutieniveau; driedimensionaal gedrag; goed menselijk gedrag.
- *Niet-menswaardig* is tweedimensionaal (menselijk of dierlijk).
- *Mensonwaardig* is fout menselijk gedrag.

De *derde dimensie* heeft ‘het menswaardige’ als kern: mensen kunnen in vrijheid en weloverwogen binnen bepaalde grenzen doen wat ze willen en zijn daarvoor verantwoordelijk. Welke grenzen dat zijn is afhankelijk van persoon, onderwerp en situatie.

- Door de vrijheid-van-handelen wordt vanuit het microniveau de voortgang van de natuur (de evolutie) bepaalt.

We kunnen ons onze inbreng in de natuur voorstellen als een vloot zonder admiraal, zonder centrale leiding (een heterarchie, zie verderop). Een vloot met op elke boot een kapitein. Zal die vloot als vloot een bestemming bereiken? Welke? Dat is afhankelijk van de besluiten die de afzonderlijke kapiteins nemen. Hoe komen ze tot zo’n besluit? Dat ze op de een of andere manier tot een overeenstemming moeten komen is duidelijk: zo niet, dan gaat iedereen zijn eigen kant op, dan wordt het een chaos en wordt niets bereikt. Dat proces van tot-overeenstemming-komen noem ik ‘onderhandelen’ (zie een volgend hoofdstuk).

Hoe de-*bestemming-van-de-natuur* (van de vloot; het doel van de natuur) eruit zal zien kunnen we niet weten: we weten niet welke beslissingen er vanuit het niveau-van-de-mensen (de kapiteins) in de toekomst nog genomen zullen worden. Macroscopisch hebben we de keus tussen chaos en emergentie. Tussen entropie en verdere ontwikkeling.

- Menswaardig = zelf kiezen; tolerant zijn ten opzichte van andersdenkenden; de *ontwikkeling* van de evolutie volgen en daar een bijdrage aan leveren.

Iedere kapitein heeft de mogelijkheid om zijn eigen koers te varen. Maar als dat gebeurt is chaos het gevolg. We zijn dus gedwongen om tot overeenstemming te komen, willen we gezamenlijk een bestemming bereiken. We kunnen proberen anderen te dwingen, maar dan respecteren we het recht op een menswaardig bestaan niet. Een tolerante houding op microniveau ten opzichte van de mening van anderen is een voorwaarde om tot overeenstemming op macroniveau te kunnen komen. Daarvoor is een proces van op-elkaar-afstemmen nodig (zie het hoofdstuk 'Afstemmen').

Hoe de natuur er in de Toekomst uit zal zien is afhankelijk van wat door mensen besloten en gedaan wordt. *Alleen wij* zijn als mensheid verantwoordelijk voor die voortgang. We leven in een maakbare omgeving. Wat we ervan maken is aan ons. Hoe we dit afstemmingsprobleem oplossen? Een belangrijke kern van dit probleem gaat over de vraag *hoe* we het eens kunnen worden over die voortgang, want als iedereen iets anders wil...

Met in ons achterhoofd het gegeven dat de mensheid bestaat uit zelfstandige en individueel beslissende personen doet zich de vraag voor hoe we kunnen komen tot samenwerkingen die tot een duurzaam-goed-leven-voor-iedereen zou kunnen leiden. Dat is een kwestie die veel kanten heeft. Ik beperk me in de rest van dit boek tot de vraag volgens welk *model* de samenwerking vorm zou kunnen krijgen om een gewenst resultaat op te leveren. Had mijn vorige boek voornamelijk een microperspectief, in dit boek overheerst het macroperspectief. Daarbij is het zo dat het macroniveau en microniveau op elkaar inspelen. Als menselijke soort (macroniveau) hebben we invloed. Die invloed ontstaat door wat we als individu doen. Op microniveau.

Vrijheid

Willen we verantwoordelijk zijn voor wat we doen, dan moet er iets te kiezen zijn. Bovendien moeten we zelf kunnen bepalen welke keuze we maken. Daarbij doet zich de vraag voor of we in het wilde weg kunnen kiezen, zonder restricties. Maar ook of er een verschil is tussen goede en foute keuzes. Wat is ‘vrijheid’?

Je kunt een onderscheid maken tussen ‘vrijheid van denken’, vrijheid van meningsuiting’ en ‘vrijheid van handelen’.

Mag iedereen *denken* wat hij wil? Daar is niet iedereen het over eens. Er zijn vertegenwoordigers van godsdiensten die preken dat sommige gedachten verboden zijn. “God ziet en hoort alles”. Dit is in aardse termen geen hanteerbaar uitgangspunt, omdat niemand weet wat iemand anders denkt. Spreken over vrijheid heeft alleen zin als we het beschouwen als iets wat zich tussen mensen afspeelt. Ik beperk de betekenis van het woord ‘vrijheid’ tot ‘wat ertoe doet’, het gaat niet om vragen als: “Ben ik al of niet vrij om mijn arm op te tillen?”. Voor iemand op een onbewoond eiland speelt vrijheid niet: hij kan doen en laten wat hij wil, aangenomen dat wij als toeschouwer niet zoiets als een god erbij betrekken.

- Vrijheid is een tussenmenselijke zaak.

Zodra er twee mensen op aarde rondlopen die met elkaar te maken hebben is de vraag aan de orde of de een mag denken over de ander wat hij wil. Op tweedimensionaal niveau mag dat. Waarom niet? Je mag denken dat de ander je vriend is, of je vijand. Mooi of lelijk. Hulpvaardig of bedreigend. Op driedimensionaal niveau functionerend kun je er vraagtekens bij zetten. Bij dat derde evolutieniveau is *menswaardigheid* aan de orde. Mag je over iemand-anders denken wat je wilt? Mag je iemand verachten, puur en alleen

omdat hij rood haar heeft? Zolang het geen effect heeft op de ander of op iets anders maakt wat je denkt niet uit. Het wordt anders op het moment dat jij je mening *uitspreekt*. Dan is de ander erbij betrokken op het moment dat hij of zij je hoort of wanneer jij je mening aan anderen vertelt. Volgens het recht mag je zeggen wat je wilt (vrijheid van meningsuiting), maar dat wil niet zeggen dat je vrij bent om te zeggen wat je wilt. De ander kan zich bijvoorbeeld gekwetst voelen door wat jij zegt. Moet jij rekening houden met de mogelijkheid dat de ander zich gekwetst kan voelen door wat jij zegt? Jij bent toch niet verantwoordelijk voor het gedrag van de ander, voor wat hij voelt? Heeft die ander het recht om van jou te eisen bepaalde uitingen te doen of te laten, te zeggen of niet te zeggen?

Er gelden in een samenleving naast wettelijke ook andere regels. Op zijn minst spelen respect en fatsoen een rol. Maar moet je met elke mogelijke gevoeligheid rekening houden? Welke rol speelt de cultuur hierbij?

Er kunnen allerlei overwegingen een rol spelen die de vrijheid-van-meningsuiting beperken.

- Vrijheid zonder beperkingen is geen vrijheid.

Vrijheid is kunnen doen wat jij wilt. Iets willen houdt in dat je iets anders niet wilt. Je beperkt het aantal mogelijkheden die je als 'goed gedrag' beschouwd. Ik ga er van uit dat je alleen voor het goede kiest, voor wat jij als 'goed' beschouwd. Je beperkt jezelf.

Bovendien heeft het geen zin om te kiezen voor wat toch niet mogelijk is. *Kiezen doe je uit voorhanden opties*. Het aantal opties is altijd beperkt.

Zowel de vrijheid-van-meningsuiting als de vrijheid-van-handelen betreffen uiterlijk gedrag. Denken kun je beschouwen als innerlijk gedrag. Bij uiterlijk gedrag kunnen andere mensen betrokken zijn. Jij bent verantwoordelijk voor wat je doet omdat je de gevolgen kunt overzien die jouw gedrag voor andere mensen heeft. Innerlijk gedrag heeft (nog) geen gevolgen, heeft (nog) geen effect. Het maakt dus niet uit wat je denkt.

Verantwoordelijk-zijn geldt alleen voor zover je op het niveau van de derde dimensie functioneert, want alleen dan kun je kiezen. Of je met je verantwoordelijkheid rekening houdt maak je zelf uit. Jij hebt de mogelijkheid om tweedimensionale impulsen af te remmen en te beperken door te beslissen om die impulsen wel of niet in gedrag om te zetten. Jij bent de enige die verantwoordelijk is voor wat je voelt, voor wat je uit, voor wat je doet. Voelen is net als denken: innerlijk gedrag. Wat je ermee doet is jouw verantwoordelijkheid. Jij kunt je vrijheid beperken. Je kunt jouw tweedimensionaliteit bedwingen en beheersen.

Vrijheid is ondenkbaar zonder beperking. Die beperking kan uit je omgeving komen. Als er geen voedsel beschikbaar is kun je niet eten. Als er geen andere mensen zijn kun je geen vriendschap sluiten. Een beperking kan ook uit jezelf komen. Als je verlamd bent kun je niet bewegen. Mensen met dementie kunnen niet meer functioneren zoals ze dat vroeger deden.

Vrijheid zonder beperking houdt in dat alles mag en kan. Dat is geen vrijheid. Dat is anarchisme, willekeur, chaos.

Vrijheid bestaat alleen in combinatie met 'willen'. Heb je een 'vrije' wil? Kun jij willen wat je wilt? *Heb* je een 'wil'? In filosofische termen gaat het om de vraag of gebeurtenissen deterministisch verlopen of niet. Als ze deterministisch verlopen ligt alles vast, dan is alles het gevolg van voorgaande gebeurtenissen, is er een vaststaande keten van oorzaak en gevolg. Voor een determinist bestaat een 'vrije' wil niet. Voor een deel hebben ze gelijk: je kunt niet alles zinvol willen. Iets willen heeft alleen zin als je kunt kiezen uit bestaande opties. Ik kan wel willen dat ik, door mijn armen snel te bewegen als een vogel in de lucht te vliegen, maar dat zal niet lukken. Mijn wil is aan beperkingen onderhevig. Ik kan met succes-als-gevolg alleen dat willen wat zich binnen een bepaalde *bandbreedte*, binnen bepaalde kaders, afspeelt. Dat beperkt mijn vrijheid. Deterministen hebben dus gelijk als het gaat om wat buiten de grenzen van de bandbreedte valt, maar uit de doelen die binnen de bandbreedte vallen kan ik in principe kiezen wat ik wil. Zo heb ik de vrijheid om mijn arm zo te bewegen dat jij dat

beleeft als een draai om je oren. Of ik dat ook wil en vervolgens uitvoer is een andere kwestie. Maar het zou wel kunnen als je in de buurt bent. Ik kan wel willen dat morgen de zon niet opgaat, maar dat valt buiten de bandbreedte van de mogelijke opties.

- Willen is het vermogen om doelen te stellen.
- De ‘vrije’ wil is het vermogen om *naar eigen inzicht* doelen te stellen binnen de grenzen van het mogelijke.

Doordat, binnen bandbreedtes, het mogelijk is om doelen te stellen en die vervolgens ook uit te voeren, kun je veranderingen in jouw omgeving aanbrengen, kun je zaken die zich in jouw omgeving afspelen beïnvloeden. Je leeft in een maakbare wereld; jouw-wereld maak je zelf; op de-werkelijkheid heb je invloed. De natuur is ook van jouw afhankelijk. Jij beïnvloedt het verdere verloop van de evolutie. Jij verhoudt je dialectisch tot jouw omgeving.

Op *eendimensionaal niveau* verloopt alles volgens wetmatigheden, deterministisch. Dit is de-werkelijkheid van oorzaak en gevolg. Op *tweedimensionaal niveau* spelen krachten op elkaar in is de uitkomst slechts gedeeltelijk voorspelbaar. Op *driedimensionaal niveau* bestaat vrijheid. Jij kunt willen wat je wilt. Of je ook je zin krijgt is mede afhankelijk van de beperkingen die je omgeving je oplegt. Je kunt alleen kiezen uit voorhanden opties. Die opties behoren tot je microniveau, je microbestaan, tot de concrete zaken die zich in jouw buurt bevinden en zich binnen jouw invloedssfeer afspelen. Op zaken die zich op macroniveau afspelen heb je geen invloed, tenzij jij je in een positie bevindt waarin je kunt bepalen wat andere mensen moeten doen. Mensen in leidinggevende posities hebben een macroscopische verantwoordelijkheid. Evolutionair zien we een *ontwikkeling* van noodwendigheid (gedetermineerd-zijn; het eerste evolutieniveau) naar een steeds grotere vrijheid (de volgende evolutieniveaus).

Verantwoordelijkheid

Jij bent verantwoordelijk. Voor wat en waarom? Laat ik deze vraag eens systematisch beantwoorden aan de hand van het evolutiemodel. Deze keer benoem ik de fasen van de evolutie aan de hand van de woorden:

- eerste dimensie: DAT;
- tweede dimensie: WAT;
- derde dimensie: HOE;
- vierde dimensie: WAAROM.

DAT verantwoordelijkheid bestaat lijkt evident omdat we elkaar er regelmatig op aanspreken. Het gebruik van een woord wil niet zeggen dat het ook om iets gaat dat bestaat. Wat is ‘verantwoordelijkheid’? Er zijn veel mensen die over een god praten, maar wat ze daarmee bedoelen is vaak onduidelijk en wil niet zeggen dat er ook een God bestaat. Het is overigens ook niet duidelijk dat God níet bestaat. Zoals met alles begint onze-(persoonlijke)-waarheid met een aanname. Althans: dat is *mijn* waarheid...

Wat waar is en wat niet leren we in de loop van ons bestaan. Voor-mij kan iets waar zijn dat voor-jou onwaar is. We bouwen onze eigen wereld op. We nemen waar met onze zintuigen en soms bedenken we er dingen bij. Dat beschouwen we dan als waarheid. Zo beschouw ik verantwoordelijk-zijn als een waarheid, als iets dat werkelijk bestaat, als iets DAT is, als iets dat werkelijk ergens betrekking op heeft.

WAT is verantwoordelijkheid? De vraag naar het WAT kan verduidelijkt worden als we, *wat* we bedoelen, afzetten tegen wat het niet-is.

Dertig spaken steken samen in één naaf,
maar het wiel functioneert dankzij het naafgat.
Klei wordt gebakken om een pot te maken,

maar de functie van de pot zit in zijn lege capaciteit.
We maken een huis met openingen voor deuren en ramen,
en door die lege plekken wordt het huis bruikbaar.

Voorwaar: het gebruik maken van wat er is
wordt pas mogelijk dankzij dat wat er niet is.

(Lao Zi, vertaling Kristofer Schipper.)

‘NU’ bestaat alleen omdat er ook een ‘niet-NU’ is. Jouw-lichaam
bestaat alleen omdat er ook iets is dat niet-jouw-lichaam is.

- *Iets is wat het niet is.*

Verantwoordelijkheid is niet iets fysieks. Je kunt het niet vastpakken.
Het is niet van de eerste dimensie. Het begrip hoort niet tot de wereld
van de vaste opeenvolging van oorzaak en gevolg. We kunnen ook niet
zeggen dat dieren verantwoordelijk zijn voor wat ze doen. Twee zaken
tegenover elkaar zetten, zoals dat in de tweede dimensie gebeurt,
verklaart *niet* wat verantwoordelijk-zijn is. Verantwoordelijk kunnen
alleen mensen zijn. Waarmee nog niet gezegd is WAT
verantwoordelijkheid *wel* is.

Verantwoordelijk-zijn wil zeggen: jij bent de veroorzaker van de
gevolgen van jouw-gedrag; jij ‘draagt’ de gevolgen van jouw-gedrag; je
kunt over wat je gedaan hebt aangesproken worden door anderen; de
gevolgen van je gedrag kunnen voor anderen aanleiding zijn om je
gedrag bij te sturen (een overheid kan ‘handhaven’).

- Verantwoordelijkheid is het vermogen dat bestaat doordat jij de
gevolgen van wat je doet overziet of zou kunnen overzien.

Je kunt verantwoordelijkheid ‘op je nemen’ door tevoren ervoor te
kiezen om iets wél te doen. Dat vermogen kan voor-jou ook aanleiding
zijn om iets niét te doen. Verantwoordelijkheid heeft zijn wortels in
het driedimensionale *kunnen kiezen*.

Er wordt ook wel eens gezegd dat je verantwoordelijk kunt 'zijn': jij bent dan verantwoordelijk *voor* iets. Voor WAT? Voor wat je doet of gedaan hebt. Voor gedrag. *Voor jouw-gedrag*. Niet voor wat een ander doet of gedaan heeft. Als je verantwoordelijkheid op je neemt accepteer je de gevolgen van je gedrag. Dat moet je kunnen. Dieren kunnen dat niet. Alleen mensen hebben dat vermogen; alleen mensen kunnen de gevolgen van hun gedrag overzien. De gevolgen kunnen ook opgedrongen zijn, het is niet per se nodig om jezelf verantwoordelijk te stellen. Als je een bank berooft wordt je door anderen verantwoordelijk gesteld. Dan stelt de overheid je verantwoordelijk voor je gedrag. Burgers hebben zich aan de wet te houden, en om het handhaven van de regels mogelijk te maken wordt ervan uitgegaan dat elke burger de wet kent. Dit is iets dat vanuit het macroniveau op ons afkomt. Maar het speelt zich ook af op het microniveau. In het dagelijkse verkeer tussen mensen zijn het de mensen die elkaar verantwoordelijk houden voor wat ze doen. Dat gebeurt onder andere door '*sociale controle*'.

Ook al wordt de verantwoordelijkheid jou opgedrongen, uitgangspunt is dat *jij* het doet. Dat jij verantwoordelijk bent. Dit betekent dat niet iemand anders verantwoordelijk kan zijn voor wat jij doet. Een ander kan mede- verantwoordelijk zijn, maar dit ontslaat jou niet van jouw-verantwoordelijkheid. Verantwoordelijk gedrag is driedimensionaal, niet-verantwoordelijk (niet-menswaardig) gedrag is tweedimensionaal.

Er wordt wel eens gezegd: ik voel me verantwoordelijk. Dat zou dan iets tweedimensionaals zijn, want 'gevoel' speelt zich op het tweede evolutieniveau af. Maar ik vraag me dan af: "Wat *voel* je dan?" Waar? 'Voelen' is een zintuiglijke waarneming. Je doet dat met je tastzin. Verantwoordelijkheid kun je niet voelen: het voelt niet lekker en het doet geen pijn. In feite is het een vorm van niveauverhaspeling als je zegt dat jij je verantwoordelijk 'voelt'. Je bent het of je bent het niet; je kiest ervoor om iets te doen of om het juist niet te doen. Als een keuze niet aan de orde is, dan is verantwoordelijkheid niet aan de orde.

Je kunt je druk maken om wat anderen doen. Als het om het gedrag van anderen gaat kan het bemoeizucht zijn, of ‘plaatsvervangende schaamte’. Maar het is de vraag of dit productief is. Het gaat om wat jij *doet*. Van de andere kant: tot op zekere hoogte ben jij ook verantwoordelijk voor het ordelijk verloop van de gebeurtenissen die om je heen gebeuren, met name als het gaat om de vraag hoe wij met elkaar omgaan (cultuur, menswaardigheid). In veel gevallen is het ‘verstandig’ om elkaar aan te spreken op wat we doen (belonen of afkeuren). We verhouden ons dialectisch tot elkaar. Door spanningen kan iets moois ontstaan.

Verantwoordelijkheid ontstond pas met de meta-emergentie ‘menselijk bewustzijn’. Als jij voor verantwoordelijk-zijn gekozen hebt ben jij je ervan bewust dat jouw gedrag gevolgen heeft, welke gevolgen jij wel of niet wenselijk acht. En je schat het vóórkomen van zo’n gevolg in. Soms neem je bewust een risico. Je bent je ervan bewust dat je de gevolgen van jouw gedrag, van jouw beslissing die je gaat uitvoeren, dat je die gevolgen zult dragen voor wat ze ook zullen zijn, ook al weet je niet of je de juiste beslissing nam. Dat is: ‘je verantwoordelijkheid *nemen*’.

- Verantwoord gedrag is: naar beste eer en geweten handelen.

Dat is de kern van HOE verantwoordelijkheid werkt. HOE verantwoordelijkheid werkt *veronderstelt* een tweeheid: het speelt zich af *ten opzichte van iets*. Dat ‘iets’ is alles buiten jouw IK. Dat ‘buiten’ kan je lichaam zijn, wat het doet, waar je mee te maken hebt, je naasten, de wereld om je heen...

Je bent per definitie verantwoordelijk voor je eigen voortbestaan en voor wat jij van je leven maakt, want wat je doet en HOE je het doet heeft gevolgen voor-jou en voor anderen. Voor een deel wordt verantwoordelijkheid aan je opgedrongen door die anderen, of het is een gevolg van een afspraak die je met anderen maakt. Daarbij wordt er dan van uitgegaan dat jij je aan de afspraak houdt. Doe je dat niet dan volgen er sancties.

Als je zo'n afspraak maakt dan wordt gezegd dat je verantwoordelijk bent voor wat je afgesproken hebt. Dit 'zijn' geldt dan voor de afgesproken of veronderstelde tijd-van-geldigheid.

Sommige 'afspraken' worden 'verondersteld'. Zo veronderstelt de overheid dat wetten 'afgesproken' zijn (sociaal contract). Een grondafpraak (regel) vanuit dit macroniveau is dat we niet voor eigen rechter spelen, maar dat we dit overlaten aan onafhankelijke rechters. Maar ook mensen onderling volgen onuitgesproken afspraken. We spreken dan van een 'cultuur'. Daar ligt de (tweedimensionale) neiging aan te grondslag om zich te voegen naar anderen (te clusteren) en (sociale) groepen en groeperingen te vormen.

Een maatschappij steunt op een veronderstelt *sociaal contract*. Individueel gedrag wordt beperkt door de overheid die de regels (bandbreedte, kaders, wetten) vaststelt, maar ook op microniveau gelden binnen nabijheidskringen allerlei cultureel bepaalde taboes die gelden en gewoontes waarvan men verwacht dat ze uitgevoerd worden. Dat sociale contract 'beschrijft' hoe we met elkaar omgaan. Een sociaal contract is een geheel van regels dat bedoeld is om de vrede te bewaren, om mensen ordelijk met elkaar om te laten gaan. Op grond hiervan kun je concluderen dat bijvoorbeeld de aanhangers van de uiterlijke of kleine jihad (terroristen; fundamentalistische moslims) het Nederlandse sociale contract schenden en zich onverantwoord gedragen. (Zie de overheidswebsite: www.aivd.nl/onderwerpen/-terrorisme/jihadistische-ideologie .) Jihadisten zijn voorstander van de invoering van de sharia (islamitisch recht). Niet accepteren van de Nederlandse grondbeginselen, cultuur en wetgeving is voor Nederlandse burgers onacceptabel want valt per definitie buiten de grenzen van de toelaatbare bandbreedte.

Je kunt je afvragen wat het verschil is tussen een sociaal contract en 'een cultuur'. De term 'sociaal contract' heeft meer de ondertoon van een afspraak en behoort tot het begrippenpakket van een maatschappij. 'Cultuur' is meer een 'gewoonte' en hoort bij een samenleving. Cultuur en maatschappij hebben kenmerken gemeenschappelijk.

Bedrijven zijn georganiseerd rond de vraag wat de machthebber (eigenaar, aandeelhouder) verwacht dat het personeel doet. Dit is een eenzijdig-opleggen-van-regels. Voor een werknemer gaat het dan om taken met bijbehorende verantwoordelijkheden en bevoegdheden. Verantwoordelijkheid heeft daar de betekenis van iets-*moeten*-uitvoeren. Hierover wordt verantwoording afgelegd aan een 'meerdere'. Dit 'moeten' werkt echter als een afspraak, omdat het contract (de baan) 'vrijwillig' is geaccepteerd, anders zou het dwangarbeid zijn. Dat is het geval bij een taakstraf.

In-vrijheid-kunnen-kiezen is een voorwaarde om verantwoordelijk te zijn. Die vrijheid-van-keuze lijkt afwezig als mensen niet de beschikking hebben over basisvoorzieningen. Als je te weinig inkomen hebt om rond te komen, dan 'moet' je proberen om daarvoor een oplossing te vinden. Dan kan het zijn dat je betaald werk aanneemt waar je niet gelukkig van wordt of waarbij je uitgebuit wordt omdat je geen andere keuze hebt. Schrijnend voorbeeld is slavernij. Een drugsverslaafde is slaaf van zijn drugs geworden. Iemand die veel inkomsten heeft loopt het risico om verslaafd te raken aan zijn-niveau-van-leven. Als die inkomsten wegvallen, levert dat problemen op, ook al wordt de armoedegrens niet bereikt. De vraag kan gesteld worden in hoeverre iemand, die door pech in zo'n situatie verzeild is geraakt, nog verantwoordelijk kan zijn voor zijn gedrag dat gericht is op het zich voorzien in zijn basisbehoeften. Als iemand niet in zijn basisbehoeften kan voorzien, kan hij niet op een menswaardige manier in vrijheid bepalen HOE hij het beste kan handelen. Hij of zij functioneert dan op het tweede evolutieniveau, zijn focus is gericht op overleven.

- 'Verantwoordelijkheid op je nemen' is een persoonlijke keuze, tenzij basisvoorzieningen in het geding zijn.
- Als iemand niet in staat is om op een menswaardige manier in zijn basisbehoeften te voorzien, dient hij of zij geholpen te worden: zo iemand heeft recht op ontferming (ontarming) door anderen.

In sommige gevallen, bijvoorbeeld bij een drugsverslaafde, kunnen ‘interventies’ noodzakelijk en gerechtvaardigd zijn. Bij mensen die onder de armoedegrens leven kan het gebruik van speciale maatregelen menswaardig zijn, als daarmee bereikt wordt dat een toestand van ‘armoede’ opgeheven wordt. Die speciale maatregelen moeten dan wel op maat gesneden zijn en aan alle menswaardigheidsregels voldoen (moet achteraf het welzijn volgens het eigen oordeel van betrokkene verbeteren). ‘Armoede’ moet zich daarbij niet beperken tot het hebben van een te gering inkomen, maar heeft betrekking op het als een volwaardig persoon kunnen functioneren zoals dat in de maatschappij gebruikelijk is. Dit veronderstelt het voldoende kunnen beschikken over basisvoorzieningen.

WAAROM deze ontferming goed is? Ieder mens heeft recht op een menswaardig bestaan. In sommige gevallen kan dat alleen met zorg door anderen, tijdelijk of permanent. In andere gevallen kan dwang gerechtvaardigd zijn als een zo volwaardig mogelijk burgerschap het achterliggende motief is. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij een menswaardige opvoeding en disciplineren (zie het betreffende hoofdstuk).

Zijn mensen verantwoordelijk voor elkaar? Om te beginnen moet je discrimineren tussen verantwoordelijk zijn voor wat de ander *doet* en waarover hij of zij kan *beschikken*. Jij bent niet verantwoordelijk voor het gedrag van anderen. Je draagt wel enige medeverantwoordelijkheid als jouw gedrag van invloed is op het gedrag van de ander. Dat is bijvoorbeeld het geval in de relatie tussen opvoeders en kinderen. Je bent ook medeverantwoordelijk als ontferming in het geding is. Dat is zo als je iemand ontmoet die in nood is. Iemand is in nood als zijn leven bedreigd wordt, maar ook als hij niet in zijn basisbehoeften kan voorzien. WAAROM moet je ontfermen? In het geval van levensbedreiging zou je kunnen zeggen: omdat de overheid dit voorschrijft. In het geval van het ontbreken van basisvoorzieningen gaat het om solidariteit (zie het betreffende hoofdstuk). Maar in feite gaat het om een neiging die mensen *van nature* bezitten. Zonder je over anderen te ontfermen en zonder door anderen ontfermd te

worden als dat nodig is, is een menswaardige maatschappij ondenkbaar.

Wie is verantwoordelijk voor wie? De mate van jouw-verantwoordelijkheid voor iemand-anders is afhankelijk van de afstand die je tot die ander hebt. Het model van de nabijheidskringen geeft hier duidelijkheid. Jij bent op zijn minst medeverantwoordelijk voor degenen die je nabij zijn. Voor je kinderen, je partner, je burens (als je bij je burens brand constateert *moet* je iets doen (plicht). Als op straat iemand struikelt is het op zijn minst netjes om de helpende hand te bieden als dat nodig is... Een aantal zaken zijn bij wet geregeld. Hoe ver de psychologische of ruimtelijke afstand gaat is voor een groot deel een persoonlijke keuze. Jij kunt je niet over iedereen ontfermen ten aanzien van alles. Hoe nauwer de nabijheidskring waarin iemand zich ten opzichte van jou bevindt, hoe meer verantwoordelijkheid jij draagt voor het welzijn van de ander.

Menswaardigheid

‘Menswaardigheid’ is een term die ik regelmatig gebruik. Iemand kan zich menswaardig gedragen; jij kunt iemand anders menswaardig behandelen.

Voor mij betekent het woord dat jij *jezelf en ieder ander* ziet als het hoogste goed dat op aarde bestaat *en van daaruit met respect behandelt*.

- Ieder individu is het hoogst waardevolle.

Andere termen die ik regelmatig gebruik zijn ‘waarde’ en ‘principe’. Een waarde betreft de voorkeur voor het bereiken van een bepaald doel en kan in normen gespecificeerd worden. Een principe is voor mij een grondmodel voor gedrag dat je al of niet wenst uit te voeren, zonder dat het gekoppeld is aan een bepaald doel. Het gaat om een soort gedrag. Een principe kan meerdere waarden omvatten waaraan gedrag moet voldoen.

Menswaardig is als je recht gedaan wordt. Dit geldt voor iedereen. Dat recht gaat ervan uit dat iedereen gelijkwaardig is aan iedereen. Niet gelijk, wel gelijkwaardig. Dit recht-doen heeft betrekking op de kwaliteit-van-leven. Die kwaliteit kan onder een bepaald minimumniveau raken, ze is dan niet-menswaardig.

Het ‘recht op menswaardigheid’ wil in elk geval zeggen dat jij, net als iedereen een waarde hebt. Neoliberalen drukken die waarde het liefst in geld uit, maar daarmee wordt de mensheid tekort gedaan. Niet alles is in geld of in een getal uit te drukken. Alleen fysieke zaken, de zaken die tot de eerste dimensie behoren, kun je een waarde-in-geld toekennen. ‘Leven’ is niet te betalen. Mijn evolutie-model geeft een duidelijke aanwijzing: *alleen als je driedimensionaal functioneert ben je menswaardig bezig*. Dat functioneren heeft twee kanten en heeft altijd betrekking op ‘iets anders’: *jij verhoudt je tot iets*. Een systeem

kan niet zonder omgeving bestaan. Dat iets (die omgeving) verhoudt zich ook tot jou. Een verhouding heeft twee kanten. Jij kunt je menswaardig gedragen tot het iets; het iets kan zich menswaardig tot jou verhouden als 'dat iets' een mens is.

Een waarde ken je toe. Ik ga ervan uit dat alleen mensen een waarde kunnen toekennen aan iets, ook aan zichzelf en aan anderen. De natuur (het Grote Geheel) emergeert zich: belichaamt zich in steeds waardevoller verschijnselen. Mensen zijn waardevoller dan andere dieren en dieren zijn waardevoller dan fysieke voorwerpen. Elk evolutieniveau, elke dimensie, heeft zijn eigen waarde, die waarde moet gerespecteerd worden. Respect wil zeggen: recht doen; goed handelen en behandelen; op de juiste manier. Wat de juiste manier is, dat is afhankelijk van de zaak waar het om gaat: mensen behandel je anders dan je dieren op een goede manier behandelt, dieren behandel je anders dan hoe je met grondstoffen omgaat.

Het verschijnsel dat iets 'waarde' heeft komt voort uit de noodzaak van en het verschijnsel dat de evolutie ordelijk verloopt en niet anders kan dan ordelijk verlopen, ook al komen sommige processen chaotisch op ons over. Dat ze volgens ons idee chaotisch verlopen is een gevolg van ons beperkte begrip. De natuur verloopt doelgericht, ook al kennen we het doel niet.

- Alles wat aan het bereiken van het doel van de natuur bijdraagt is goed en alles wat het tegengaat is fout.

We kennen het doel niet, maar we kunnen wel het een en ander aflezen aan de gang van zaken tot nu toe. *Wij* zijn de emergentie die dit kan overzien; wij kunnen door ons verstand te gebruiken conclusies trekken. Wij zijn daardoor medeverantwoordelijk voor de voortgang. Het houdt ook in dat al ons handelen ethisch gekleurd is; moraal speelt altijd een rol. Alles wat we doen draagt al of niet bij aan het bereiken van het evolutiedoel. Wat we doen is altijd min of meer goed of fout. Wat zeker goed is, is *zelfhandhaving*, op micro- en op

macroniveau: als mens en als mensheid. We kunnen ons als mensheid alleen handhaven als we samenwerken.

Niet-menswaardig is het als iemand door omstandigheden, buiten zijn IK om, alleen op tweedimensionaal niveau kan leven. Dat wil zeggen: je zou wel op een hoger niveau kunnen leven maar iets-van-buiten weerhoudt je. Als er bijvoorbeeld niets te eten is en je vooruitzicht is dat er voorlopig ook geen eten beschikbaar komt, dan kom je niet toe aan zaken die zich hoger op de ladder van behoeftebevrediging bevinden. Dan is moraal nauwelijks nog aan de orde, dan is samenwerken niet het eerste waar je aan denkt, dan is zelfhandhaving ineengekrompen tot egoïsme en gelden alleen je eigen belangen. Je kunt alleen nog ‘overleven’; je kunt alleen nog tweedimensionaal functioneren.

Op sommige plekken in dit boek noem tweedimensionaal functioneren ‘niet-menswaardig’. Is iemand die niet over verstandelijke vermogens beschikt onwaardig? De crux zit hem in het woord ‘functioneren’. Het gaat niet om een kwaliteit-van-mens-zijn maar om een kwaliteit-van-gedrag. Functioneren is gedragen. Driedimensionaal gedrag wil zeggen: verstandig gedrag; je overziet de gevolgen van wat je gaat doen en je houdt daar rekening mee. Driedimensionaal gedrag wil zeggen; verantwoordelijk gedrag.

- Een mens kan zich niet-menswaardig *gedragen*.
- Een mens kan zich in niet-menswaardige omstandigheden bevinden.
- Iemand kan niet-menswaardig behandeld worden.

Mensonwaardigheid is iets anders dan niet-menswaardigheid. Bij niet-menswaardig gedrag gebruik jij je verstand niet, bij mensonwaardig gedrag doe je foute dingen. Mensonwaardigheid wordt afgemeten aan de vraag of jij *in principe* kunt overzien wat je doet, welke verantwoordelijkheid jij *in principe* kunt dragen. Als iemand niet het vermogen heeft om de gevolgen van een bepaald gedrag te overzien kan hij of zij zich ook niet menswaardig gedragen. Hij behoort wel menswaardig behandeld te worden.

Hoe diep iemand ook gestoord is, hij of zij behoudt wel het recht om door anderen menswaardig behandeld te worden en in menswaardige omstandigheden te leven. Hij of zij heeft het recht om de eigen Potenties te ontwikkelen, zoals dat voor iedereen het geval zou moeten zijn. (Zie voor ‘Bouwplan’, ‘Potentie’ en ‘emergentie’ wat ik daarover in mijn vorige boeken schreef.)

Overigens: verstandelijke vermogens zijn van tweedimensionale aard in zoverre de hersenen hierbij een rol spelen. Het IK maakt de keuzes en is verantwoordelijk, de hersenen voeren het uit. Het is maar net de vraag in hoeverre het IK toegang heeft tot het functioneren van de hersenen, wat vaak niet het geval is. Jouw-IK heeft alleen toegang tot je hersenen als jij je Bewust bent van wat gebeurt.

Jij kunt *in principe menswaardig* functioneren omdat jij je *in principe* Bewust kunt gedragen. Dat wil zeggen: je *kunt* je realiseren wat je doet en je *kunt* beseffen wat de gevolgen zijn van wat je doet. Jij kunt menswaardig functioneren, maar je kunt ook menswaardig – of mensionwaardig, respectloos – behandeld worden door anderen. In beide gevallen is menswaardigheid in het geding. Menswaardig functioneren is iets van-jou, je kunt dat doen of niet, je kunt ervoor kiezen. Jij bepaalt zelf in hoeverre je menswaardig wilt functioneren. Menswaardig functioneren is iets van het microniveau.

Jij functioneert, als het je het goed doet, op *alle* evolutieniveaus. Dat functioneren is beperkt. Je capaciteit is beperkt (door onder andere je hersenen en je bevattingsvermogen); je mogelijkheden zijn beperkt. Je verantwoordelijkheid is beperkt. Die beperktheid bepaalt je keuzemogelijkheden, je keuzeruimte, de opties waaruit je kunt kiezen. Op jouw microniveau heb je te maken met de keuzes die anderen maken. Je hebt te maken met de cultuur in de kring waarin je leeft of waar je toevallig bent.

Menswaardigheid zou het uitgangspunt moeten zijn voor de regels en wetten, en de handhaving daarvan, die op macroniveau gelden. Er is geen enkele *verstandige* – in overeenstemming met de natuurlijke processen en met het uitgangspunt van de zelfhandhaving – reden te bedenken waarom dit niet zo zijn. Menswaardigheid geldt

op elk supraniveau en binnen elke nabijheidskring: gezin, vereniging, buurt, land, wereld... Als voorbeeld neem ik het macrosysteem 'de maatschappij'. Ik ga ervan uit dat een maatschappij bestaat binnen landsgrenzen en beheerd wordt door een democratisch gekozen overheid.

Menswaardigheid volgt het evolutiemodel: leven is een hoger (waardevoller) goed dan 'het fysieke'. Om in leven te blijven moet iedereen beschikken over basisvoorzieningen om behoeften te voorzien. Dit houdt onder andere in: het recht om met respect behandeld te worden; recht op vrede en op een goede gezondheidszorg; recht op basisvoorzieningen.

Jij hebt het recht om mee te bepalen hoe jouw omgeving eruit ziet. Je kunt dat recht niet alleen voor jezelf opeisen, want daarmee schendt je het recht van anderen. Jullie zullen tot overeenstemming moeten komen. Dat kan alleen via consensus of via een dialectische spanningsreductie. Hierin ligt de legitimatie van een democratie. Dit houdt in dat je het recht hebt om mee te bepalen hoe jouw maatschappelijke omgeving eruit ziet. Je hebt het recht om deel te nemen aan democratische processen.

De eerbied voor de menselijke waardigheid wordt in artikel 2 van het Verdrag betreffende de Europese Unie genoemd:

"De waarden waarop de Unie berust, zijn eerbied voor de menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en eerbiediging van de mensenrechten, waaronder de rechten van personen die tot minderheden behoren. Deze waarden hebben de lidstaten gemeen in een samenleving die gekenmerkt wordt door pluralisme, non-discriminatie, verdraagzaamheid, rechtvaardigheid, solidariteit en gelijkheid van vrouwen en mannen."

Artikel 3 beschrijft het doel: "De Unie heeft als doel de vrede, haar waarden en het welzijn van haar volkeren te bevorderen."

Mijn Gulden Regel is afgeleid van wat ik onder ‘menswaardigheid’ versta.

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

Het kunnen voorzien in je basisbehoeften is een voorwaarde om menswaardig te kunnen functioneren. Wat je verder doet met deze mogelijkheid om een menswaardig bestaan te leiden, hoe jij je Bouwplan ontwikkelt, daarmee heeft in principe niemand iets te maken. (Voor een nadere toelichting over het begrip ‘Bouwplan’: zie mijn boek ‘Zelfhandhaving’). De mate waarin je anderen bij betreft bij jouw *ontwikkeling* is geheel jouw keuze.

Macroscopisch is menswaardig: de menselijke omgeving dusdanig inrichten dat iedereen tot zijn recht kan komen.

- Iedereen heeft het recht om naar eigen inzicht in samenwerking met anderen te pogen het eigen Bouwplan te verwezenlijken.

De samenwerking met anderen is noodzakelijk omdat het onmogelijk is om je Bouwplan in je eentje te realiseren.

- Menswaardig gedrag ontstaat door de erkenning van de onderlinge-afhankelijkheid.

Een sociaal leven is één van de fundamentele basisbehoeften van ieder mens. Hierdoor heeft zich uiteindelijk een wereldgemeenschap ontwikkeld waar steeds meer mensen deel van uitmaken. Samenwerken is het middel om voor iedereen een menswaardige omgeving te maken. Geloof in *ontwikkeling*, maakbaarheid en *voortgang* is wat de evolutie-van-de-natuur ons leert.

Gedrag

Zelfhandhaving – de fundamentele *behoefte* van *alle* systemen – wordt gerealiseerd via gedrag. Een behoefte is een tekort aan *behoeftebevredigers*. Mensen verkrijgen deze behoeftebevredigers via gedrag. Als de benodigde behoeftebevredigers in de omgeving aanwezig zijn, dan kan dat gedrag bestaan uit jagen en verzamelen, zoals dat het geval was bij de oermens. Later gingen mensen vee houden en groenten telen. Ook, vanaf het begin, werden er allerlei voorwerpen ‘vervaardigd’. Maar er waren nog meer manieren om aan de benodigde behoeftebevredigers te komen: krijgen, ruilen en stelen.

Gedrag is alles wat je doet. De aanzet tot gedrag kan van het tweede evolutieniveau zijn: drijven, instincten, automatisch gedrag. Ik noem het resultaat van dit gedrag: ‘bewegen’. Gedrag kan ook plaatsvinden vanuit het derde evolutieniveau. Je IK geeft dan de aanzet. Ik noem deze vorm van gedrag: ‘creëren’ of ‘maken’.

Voorbeelden van tweedimensionaal gedrag:

- Bewegen.
  - Seks
  - Ontspannen.
  - Oefenen.
  - Onderhouden.
  - Consumeren.

Voorbeelden van driedimensionaal gedrag:

- Creëren.
  - Arbeid en Werk
  - Connecten
    - Onderhandelen.
    - Afstemmen.
    - Relationeren.

Bewegen is in het belang van elk individu-op-zich. Dit gedrag is gericht op de lichamelijke gezondheid en het bevredigen van de persoonlijke behoeften. Seks heeft een functie bij de voortplanting, maar kan ook bij 'ontspanning' ingedeeld worden. Seks heeft tevens een sterke bindende (relationerende) functie. Slapen is de ultieme vorm van ontspannen. Sporten betreft een combinatie van ontspannen (de geest ontspannen) en onderhoud (het lichaam in een goede staat houden). Oefenen doe je om een bepaalde vaardigheid onder de knie te krijgen en om de vaardigheid goed te kunnen blijven uitvoeren. Consumeren is het gebruik en verbruik van behoeftebevredigers. Aan deze vormen van gedrag besteed ik in dit hoofdstuk geen aandacht.

Creëren is van het derde evolutieniveau en dus voorbehouden aan mensen.

- Creëren is het voortbrengen van nieuwe behoeftebevredigers of het 'laten gebeuren' van behoeftebevrediging.

Onder 'creëren' versta ik het tot grondstof voor de productie van consumptieartikelen maken van wat we in onze omgeving vinden (delfstoffen, water, voedsel...), het vervaardigen van voorwerpen en het doen van bezigheden met het doel om een menswaardig bestaan te hebben of te veroorzaken. Wat op deze manier gecreëerd wordt, dat zijn de 'producten'-van-arbeid-en-werk, maar ook het laten ontstaan van de hogere (in de behoeftehiërarchie) behoeftebevredigingen. Voorzien in behoeftebevredigers veronderstelt samenwerking. Om tot samenwerking te komen moeten we ons verbinden: connecten.

- Arbeid en werk betreffen de inspanningen die geleverd worden om producten te maken of om diensten te verrichten.
- Als die inspanningen betaald worden noem ik zo'n activiteit: 'arbeid'.

Daarmee is niet het gehele veld van behoeftebevredigers gedekt. Er zijn ook behoeften die niet door producten of diensten bevredigd kunnen worden. Dat zijn sommige typisch-menselijke behoeften van

het derde evolutieniveau. Het gaat daarbij om behoeftebevredigers die je moet 'laten gebeuren' willen ze werkzaam zijn. Ik noem de behoefte aan 'geliefd-worden'. Die behoefte heeft als behoeftebevrediger: *iemand anders* die jou de gewenste liefde geeft. Liefde is een behoeftebevrediger waarbij je geheel afhankelijk bent van de *betekenis* die jij voor die ander hebt. Die liefde '*geeft*' die ander aan jou. Jij 'ontvangt' de liefde, als je dat wilt. Er is geen sprake van gebruik of verbruik. Liefde is een gebeurtenis die zich in het relationele domein afspeelt. Van een relatie-op-liefdesgebied is alleen sprake als je er mee instemt. 'Geliefd worden' kan niet 'gemaakt' worden zoals je een product maakt. Maar geliefd worden is wel een behoeftebevrediger. Dit geldt ook voor behoeften als vertrouwen en ontferming. Ze spelen zich af in het onderlinge contact. Liefde, vertrouwen, ontferming... hebben wel een sterke *grondslag* in het tweede evolutieniveau – we treffen deze vormen van gedrag ook in de dieren- en plantenwereld aan –, maar ze krijgen een menselijke vorm doordat we ons verstand mee laten spreken. Ik noem dit opbouwen van min of meer duurzame contacten: 'relationeren' (socializen, een relatie opbouwen, clusteren...). Een relatie kun je willens en wetens opbouwen. Je kunt een tussenmenselijke relatie ook weigeren.

Mensen worden geboren als hulpeloze wezens. Die hulpeloosheid zet zich hun hele leven voort, al verandert hij wel van vorm. Je blijft afhankelijk van anderen. Die anderen zijn nodig voor het vervaardigen (arbeid, werk) of beschikbaar stellen (van zichzelf of hun activiteit).

Arbeid en werk worden vooral effectief als je dat samen met anderen doet. Je kunt dan dingen maken die je niet in je eentje voor elkaar krijgt.

- Onze moderne maatschappij is gebaseerd op zelfhandhaving door middel van samenwerking.

Die samenwerking is mogelijk doordat we *afspraken* maken.

- Afspraken zijn overeengekomen regels.

- Gedrag is te beschrijven in termen van regels.

Wat we afspreken zijn regels: wetten, gewoonten, rituelen, cultureel gedrag, taakverdeling... Dit 'afspreken' gebeurt lang niet altijd verbaal. Een gewoonte bijvoorbeeld 'ontstaat', meestal niet bewust. Toch werkt het *als* een afspraak: als jij je er niet aan houdt kan dat bij de ander een reactie oproepen. Zo'n ongeschreven en onuitgesproken afspraak wordt ook wel eens een 'sociaal contract' genoemd.

- Een maatschappij functioneert omdat de leden erop vertrouwen dat iedereen zich aan de regels houdt. Is dat niet het geval, dan volgen sancties.

Samenwerking veronderstelt overeenstemming. Voor overeenstemming is een beslissing nodig die in vrijheid genomen is: beide partijen moeten het eens zijn.

Aan een samenwerkingsrelatie gaat connecten vooraf: onderhandelen, afstemmen, relationeren. Om een samenwerkingsrelatie te kunnen vestigen is eerst 'onderhandelen' noodzakelijk. Zonder onderhandelen weet je niet of je het samen eens bent en waarover, en kan het zijn dat jij jezelf tekort doet. Het eerste stadium in het onderhandelingsproces is: gegevens uitwisselen. Hoe transparanter dit gebeurt, hoe menswaardiger het is. Zonder kennis over de ander is geen goede relatie mogelijk. (Wel een dierlijke, van het tweede ontwikkelingsniveau (evolutieniveau). Dat gebeurt bijvoorbeeld als we anderen dwingen of zelf gedwongen worden.)

Een menswaardige relatie ontstaat alleen als we ons op elkaar afstemmen. Dat afstemmen is een kwestie van 'tot een vergelijk komen': als de één iets wil dat de ander niet wil, kunnen ze een compromis sluiten. Dat is een vorm van je op elkaar afstemmen. Maar echt menswaardig wordt het als dit gebeurt volgens het model van de dialectische spanningsreductie: aan beide polen (beide partners/partijen in de relatie) wordt dan recht gedaan.

Discipline

Samenwerken kan alleen binnen een bepaalde ordening en volgens een bepaalde orde. *Ordering* geeft structuur. Dat levert houvast op. *Orde* geeft voorspelbaarheid.

- Afgesproken ordeningen beperken de gedragsruimte.
- Mensen moeten zich ordelijk gedragen om te kunnen samenwerken.

Gedrag ontstaat soms spontaan, is soms aangeleerd en is soms door jezelf bepaald. Spontaan gedrag vindt zijn oorsprong in de behoefte aan zelfhandhaving. Aangeleerd gedrag heeft een geordend en ordelijk samenleven als functie. Gedrag verloopt *geordend* (ordering) als het een bepaalde *structuur* volgt. Het verloopt *ordelijk* (orde) als het *proces* doelgericht is. Het doel dat we voor ogen zouden moeten hebben is een *menswaardige* samenleving. Zo'n samenleving vertoont een zekere ordening en het gedrag van de mensen die een samenleving vormen verloopt idealiter ordelijk.

- *Ordering* en *orde* zijn aspecten van een maatschappij die evolutie, *voortgang* en *ontwikkeling* mogelijk maken.

Ordering en orde maken samenwerken mogelijk. De ordering om ons heen en de orde waarin we leven zijn in te delen volgens de dimensies van het evolutiemodel. Op het *derde evolutieniveau* is ordering een door mensen gemaakte constructie: een kader voor persoonlijk gedrag. Orde is een gewenst verloop-van-persoonlijk-gedrag.

Vanuit het *tweedimensionale perspectief* is ordering een gegeven. Ordering is de rangschikking die structuur geeft aan gedrag. De *ordering* van een samenleving is (niet per se bewust) door mensen gemaakt en tref je onder andere aan in huishoudens, dorpen, statusverdeling, bondgenootschappen... De *orde* die binnen een

samenleving heerst wordt veroorzaakt doordat mensen zich aan dezelfde *regels* houden en vindt zijn uiting in gedrag: cultuur, gewoontes, taalgebruik, fatsoen... Als jij je aan de regels houdt gedraagt jij je 'beschaafd'.

Op het driedimensionale niveau zien we welbewust gekozen ordeningen, zoals maatschappijen, instituties, instellingen... De orde kan bewust gehandhaafd worden. Een overheid heeft de *macht* om bepaald gedrag af te dwingen of te stimuleren. Ieder mens kan zich *al* of *niet* aan regels houden; iedereen kan zich beschaafd gedragen. Veel regels zijn aangeleerd. Daarvoor is disciplineren nodig.

- Disciplineren is het aanleren van regels én het aanleren zich aan die regels te houden.
- Regels bevatten normen en waarden die grenzen aangeven betreffende toelaatbaar en niet toelaatbaar gedrag.

Domweg meelopen is tweedimensionaal. Bewust ervoor kiezen om bepaalde regels te volgen is driedimensionaal.

- Het zich houden aan de regels die binnen een nabijheidskring gelden wordt ook wel 'zich gedisciplineerd gedragen' genoemd.
- Een discipline is een set gedragsregels waaraan de leden van een groep of groepering zich moeten houden.

Je gedisciplineerd gedragen wil zeggen dat jij met je gedrag een bepaalde *intentie* (bedoeling) hebt: je volgt een bepaalde waarde. Een waarde geeft aan welk gedrag als waardevol, als goed, gezien wordt voor het bereiken van een bepaald doel. In meest algemene termen is dat doel: een ordelijk verloop. Waardevol gedrag wordt door de leden van een samenleving gezien als nastrevenswaardig: je hebt je aan de regels te houden die door je omgeving als waardevol beschouwd worden. Op zich is het-je-houden-aan-regels tweedimensionaal. Driedimensionaal wordt het als je uit vrije wil zelf een doel stelt of je achter een bestaand doel schaaft en de nodige activiteit ontplooit om dat doel ook te bereiken. Dit kan ook inhouden dat je juist bepaald gedrag niet vertoont. Voor-jou kan discipline betekenen dat jij je in je

gedrag houdt aan door anderen opgestelde regels. Je past je aan. Dat kun je dan beleven als onplezierig, als tucht. Tucht is het instrument waarin een groep orde handhaaft.

- Aanpassen is het volgen van regels.
- Aanpassen aan een groepsnorm is: het volgen van groepsregels.

Een groep kan ook een groepering zijn. Bijvoorbeeld een beroepsgroepering. De regels worden dan ‘de beroepscode’ genoemd. Zo’n groepsnorm kun je internaliseren, van jezelf maken, driedimensionaal maken.

De in een groep of groepering geldende regels komen standaard voor jou ‘van buiten’. Het je *houden* aan de regels is jouw persoonlijke verantwoordelijkheid en komt ‘van binnen’. Jij bent de enige die verantwoordelijk is voor wat je doet. Je kunt meelopen (tweedimensionaal) en je kunt de regels volgen omdat je dat zelf wilt (driedimensionaal).

- Gedisciplineerd-zijn is een gedragsvorm.
- Gedisciplineerd-zijn is het resultaat van aanpassing aan heersende gedragsregels.

Een discipline houdt een beperking in: je kunt niet alles doen waar je zin in hebt. Je hebt je aan de geldende regels te houden. Als kind leer je dat, als het goed is. Dat disciplineringsproces kan verschillende vormen aannemen.

- Discipline moet je leren.
  - Disciplineren is het leerproces waarin iemand gedragsregels aangeleerd krijgt.
  - Disciplineren is het leerproces waarin iemand leert om gedragsregels te volgen.

Disciplineren wordt ook wel ‘opvoeden’ genoemd. Dat hoor je bijvoorbeeld als iemand zegt: “Je bent niet opgevoed”. Bedoeld wordt dan vaak: ‘Je bent niet gedisciplineerd’; je bent niet ‘beschaafd’.

Opvoeden is overigens wel een meeromvattende activiteit dan alleen maar disciplineren.

- Disciplineren is een noodzakelijk aspect van opvoeden.

Als niemand zich aan geldende regels houdt, is chaos het gevolg. Op macroniveau vinden sommige regels hun weerslag in wetten die door een overheid gehandhaafd worden.

- Handhaven is een aspect van het disciplineren.

Op wetsovertreding volgt een sanctie. Vroeger waren dat lijfstraffen, publieke martelingen, dwangarbeid... Tegenwoordig zijn dat boetes, gevangenisstraf, tbs... Het regime binnen gevangenissen is steeds meer gericht op disciplineren (resocialisering) door middel van dagroosters, arbeidstherapie, fatsoensregulering, opleiding... Het gaat in dit geval om disciplineren vanuit een macroscopisch perspectief, gericht op tweedimensionaal gedrag, dat gezien wordt als het fundament voor driedimensionaal gedrag (menswaardig gedrag). We zien hier de ontwikkeling van een eercultuur (groepsdiscipline) naar, tegenwoordig, een verstandscultuur waarin persoonlijke vrijheid, persoonlijke beslissingen en eigen verantwoordelijkheid richtinggevend zijn. Het betreft de *ontwikkeling* van twee- naar driedimensionaliteit, van de groep (de soort) als kerneenheid naar het individu als kerneenheid, van gemeenschapscultuur naar persoonscultuur.

De macht om dwang uit te oefenen lag vroeger, in het feodale tijdperk, bij de vorsten en de adel (eercultuur, aanzien, status, hiërarchische ordening). In de loop van de tijd kwam het individuele bestaan van mensen steeds meer op de voorgrond (persoonscultuur, heterarchische ordening).

Vroeger werd de ordening aangebracht en de orde gehandhaafd door heersers (families) en kerken. De groepering waartoe je behoorde was belangrijk voor je voortbestaan en je identiteit.

Tegenwoordig bepaal je zelf de hoe je wilt voortbestaan en de manier waarop je door anderen gekend wilt worden (identiteit). Je bepaalt zelf aan welke regels jij je houdt: je bent daar zelf verantwoordelijk voor en je hebt de gevolgen van je keuze zelf te dragen. Als jij je niet aan de geldende regels houdt heeft dat een reactie tot gevolg vanuit je omgeving. Op dit gebied laat een neoliberale overheid het vaak afweten door niet te handhaven of door te gedogen. Het niet willen schenden van de privacy wordt daarbij vaak als misleidend motief gebruikt.

Nog steeds wordt vaak disciplineren geassocieerd met tucht en 'straffen'. Macroscopisch is straffen effectief: mensen worden, eventueel onder dwang, verplicht om zich aan de regels te houden. Als ze dat niet doen volgt 'iets onaangenaams' dat voor het merendeel van de mensen reden is om zich aan de regels te houden. Dit is niet de enige manier om over disciplineren te denken: er zijn ook mensen die beseffen dat orde en regelmaat noodzakelijk is voor een goede samenwerking op microniveau. Dat zijn de mensen die hun tweedimensionaal functioneren aanvullen en beheersen door zich *verstandig* te gedragen. Dat is iets anders dan 'verstandelijk' functioneren. *Verstandelijk* gedrag is emotioneel, gevoelloos. *Verstandig* functioneren houdt in dat je op een beheerste manier weet om te gaan met je emoties en je neiging om behoeftebevrediging na te jagen. Driedimensionaal (verstandig) functioneren impliceert dat je ook rekening houdt met de tweedimensionale zaken die het gedrag beïnvloeden. We functioneren altijd *ook* op het tweede evolutieniveau; als we op het derde niveau functioneren hebben we het tweedimensionale onder controle. We gedragen we ons dan gedisciplineerd: we beheersen de tweedimensionale impulsen en geven er soms *geen* gehoor aan.

Discipline kan misbruikt worden. Dat gebeurt door machthebbers die eenzijdig regels opstellen en anderen dwingen om hen te volgen. Dat is tegen de waarde van menswaardigheid, want menswaardig is dat je in vrijheid – zonder dwang – je eigen gedrag kunt bepalen. Het is een probleem dat veel disciplineringsprocessen zich op het niveau van de

tweede dimensie afspelen. Deze tweedimensionale leerprocessen vinden ongemerkt plaats, zonder dat je er erg in hebt. Je kunt dat afleiden uit het feit dat ook bijvoorbeeld honden ‘gedisciplineerd’ (opgevoed) kunnen worden. Bij een succesvolle disciplineren werken de aangeleerde regels geïnternaliseerd: ze zijn ‘eigen’ geworden; het gaat daarbij om ‘automatisch’ gedrag; je doet dan zonder erbij na te denken. Dit onkritische gedrag kan door machthebbers misbruikt worden door te appelleren aan primitieve behoeften en emoties. Onkritisch tweedimensionaal ‘meelopen’ werkt in het voordeel van machthebbers.

De uitwerking van opgelegde disciplineren is niet altijd negatief. Het is zelfs een voorwaarde voor een menswaardig bestaan. Disciplineren kent altijd een element van tucht (dwang). Het gaat altijd om het opgeven van een zekere vrijheid. Vrijheid kan zich alleen manifesteren binnen kaders. Ongelimiterde vrijheid betekent: chaos. Door je te houden aan regels ontstaat orde en regelmaat die menswaardig functioneren mogelijk maken.

- Discipline maakt vrijheid mogelijk.
- Tucht en discipline zijn essentiële aspecten van opvoeden.

Laat ik het gedrag in het verkeer als voorbeeld nemen. Als een kind voor het eerst vrij losloopt op een stoep, dan grijp je fysiek in op het moment dat het kind de weg op wil lopen. Je dwingt het kind om op de stoep te blijven. Ook zeg je waarom: je confronteert het kind dan met een regel. Ingrijpen – een vorm van dwang – is in het belang van de zelfhandhaving van het kind. Je ‘dwingt’ het kind zelfs om die regel altijd toe te passen. Dat ‘dwingen’ kan allerlei vormen aannemen, van fysiek ingrijpen tot waarschuwen en overtuigen. Een kind heeft niet de vrijheid en het vermogen om door opvoeders aangedragen regels niet te accepteren.

In de jaren zestig van de vorige eeuw werd door sommigen een nieuw opvoedingsmodel gepropageerd: de antiautoritaire opvoeding. Ouders mochten niet langer ‘autoriteit’ zijn.

Ik herinner me een aanvaring met een psychiater. Ik werkte in een kinderkuis: de Bergstichting in Laren NH. We waren voorloper op het gebied van opvoeden in internaatsverband, onder andere door een ordening in gezinsgroepen. Het was beleid, dat als een kind boos was en een ruit ingooide, dat dan *niet* gestraft werd.

De psychiater coachte ons. Ik opperde dat je dit gedrag ook als een schreeuw om aandacht kon zien, of gewoon als onaangepast gedrag...

Opvoeders mochten zich niet boven het kind plaatsen; ouders mochten alleen nog met hun kind 'onderhandelen'. Kinderen werden geacht zelf uit te maken wat goed voor hen was. De aanhangers van deze methode hielden geen rekening met het feit dat kinderen de gevolgen van hun gedrag nog niet volledig kunnen overzien. Dit driedimensionale-overzien is een vaardigheid die zich pas in de loop van het kind-zijn ontwikkelt. Grenzen leren kennen is essentieel. De ruimte om eigen beslissingen te nemen moet stapsgewijs vrijgegeven worden. Het is een hoofdtaak van opvoeders om kinderen de vaardigheid van het zelf beslissen aan te leren voor zover de Potentie van het kind dit toelaat. Daarbij is het vooral belangrijk dat het de gevolgen van het eigen gedrag leert inzien en de consequenties te aanvaarden. Dat houdt ook in: kinderen leren omgaan met frustraties.

Frustratie

Orde en ordening hebben een prijs. Ze zijn nodig om te kunnen samenwerken. Je levert vrijheid in. Elke beperking die je tegenkomt roept een gevoel van onbehagen op. Een menselijke levensloop kenmerkt zich door het bevechten van persoonlijke vrijheid aan de ene kant en de noodzaak om samen te werken met anderen aan de andere kant. Het mes van de noodzaak om samen te werken snijdt aan twee kanten. Het beperkt je, maar samenwerken is ook een behoefte, en de bevrediging levert voldoening op. Bevrediging is het tegenovergestelde van frustratie.

- Frustratie is de emotie die optreedt als iets dat je wilt niet lukt.
- Jij raakt gefrustreerd als je een behoefte – een echte of een vermeende behoefte – niet bevredigd krijgt.

Frustratie is, zoals elke emotie, een vorm van ‘automatisch gedrag’. (Zie voor ‘automatisch gedrag’ mijn boek ‘Zelfhandhaving’.) Dat begint als baby: als je honger hebt ga je huilen. Uit ongenoegen. Wat niet wil zeggen dat elk huilen een vraag om eten is. Later kan het zijn dat je met je voet op de grond stampt of met een vuist op tafel slaat. De manier waarop je een frustratie tot uiting brengt verschilt in de loop van de tijd: je wordt boos, verdrietig, teleurgesteld, agressief, apathisch... Hoe je precies reageert is situatie-, maar ook persoonsgebonden en is afhankelijk van je verleden en de ideeën (beelden) en verwachtingen die je opgebouwd hebt.

- De manier waarmee je op een frustratie reageert is aangeleerd.

Om iets te bereiken zult in de regel op zijn minst *iets* moeten doen. Sommig gedrag heeft het door jou gewenste effect, ander gedrag beleef je als een mislukking. Je reageert gefrustreerd als het niet lukt, zoals zo'n kind dat traanloos aan het krijsen is in een supermarkt. Dat kind

is gefrustreerd en heeft geleerd dat het op die manier vaak zijn zin krijgt als het maar lang genoeg aanhoudt.

Het lukken of niet lukken van iets dat je wilt bereiken is gekoppeld aan een verwachting. Het is vooral die verwachting die al of niet een frustratie oplevert. Als je verwacht dat een behoefte niet bevredigd zal worden, zul je niet gefrustreerd raken. Dat zie je bij mensen die diep in de schulden zitten. Sommigen verwachten dat ze nooit uit de schuldsituatie zullen raken. Er volgt dan apathisch gedrag. Niets doen. Als je een behoefte wilt bevredigen zul je in elk geval *iets* moeten doen. Je verwacht dan een resultaat. Ook als je behoefte hebt aan niets-doen zul je 'actief' de rust moeten opzoeken of creëren, bijvoorbeeld door in bed te gaan liggen of bewust te gaan mediteren.

- Je doet altijd iets. Je bent verantwoordelijk voor wat je doet. Het zijn je verwachtingen waardoor je gefrustreerd raakt.

Verwachtingen zijn altijd bepaald. Ze hebben altijd betrekking op een bepaalde gebeurtenis in je omgeving of op een bepaald gedrag van jezelf. Verwachtingen heb je in jouw-verleden opgebouwd. Je hebt een doelstelling geformuleerd. Als je zo'n doelstelling niet realiseert ben je teleurgesteld. Als je *erg* teleurgesteld bent, ben je gefrustreerd. Over een teleurstelling kun je heen stappen, een frustratie blijft hangen en kan in het uiterste geval je leven gaan beheersen. Ik heb collega's meegemaakt die een te hoge dunk van zichzelf hadden en niet het carrièrepad gerealiseerd hebben dat ze wensten, en daardoor verzuurde mensen waren geworden.

Het is belangrijk realistische doelen te stellen en realistische verwachtingen te hebben. Dat realisme is het gevolg van je ervaringen. Die ervaringen vormen zich aan de hand van wat je beleeft. Dat proces begint in de baarmoeder en zet zich voort, eerst in de vorm van de opvoeding die je krijgt. Je bent in het begin van je leven volledig afhankelijk van je omgeving. Die afhankelijkheid blijft, maar breidt zich in de loop van jaren uit in de richting van een eigen inbreng. Dit is

het proces van tweedimensionaliteit naar driedimensionaliteit, van het tweede ontwikkelingsniveau naar het derde.

Het maakt wat uit waar jouw geboorte plaatsvond, in welk land, in welke buurt, en wie je opvoeders waren. Dit waren bepalende factoren voor wie jij nu bent.

- Jij bent je omgeving.

De plek waar je ter wereld kwam en de opvoeders die jou in eerste instantie vormden en disciplineerden, daar had je geen zeggenschap over. Jij had niet de keuze. Puur toeval? In elk geval: geen verdienste. Toch is de tweedimensionale 'afstamming' lange tijd bepalend geweest voor de hoeveelheid en toegankelijkheid van de behoeftebevredigers waarover jij kon beschikken.

Het feodale tijdperk ligt nog niet zo lang achter ons. Pas sinds 'de Verlichting' (18^e eeuw) werden de rede en het-verstandig-handelen steeds meer wettelijk erkent als maatgevend voor de maatschappelijke ordening. Dit opende de mogelijkheid tot sociale mobiliteit die pas vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw echt vorm kreeg: ook al werd je voor een dubbeltje geboren, de kans om een kwartje te worden werd steeds groter. Maar dit gaat niet op voor iedereen. Als je beneden de minimum bandbreedtegrens komt kun je het wel schudden; als je beneden de armoedegrens komt is volwaardig deelnemen aan de maatschappelijke processen welhaast uitgesloten. Dit kan frustraties opleveren met antimaaatschappelijk gedrag tot gevolg. Als jij je in je zelfhandhaving bedreigd voelt is verstandig reageren welhaast uitgesloten.

In elke samenleving gelden *regels*: gewoonten, gebruiken, zeden, conventies, mores... Regels zijn onderdeel van een cultuur; een cultuur kenmerkt een samenleving; mensen hebben de neiging om de basis van hun identiteit voor een deel te ontleen aan de cultuur waarin ze opgegroeid zijn. Cultuur is van oorsprong territorium-gebonden. Dat kan een wijk in een stad zijn (achterstandswijken) of een bepaalde

regio (drugscriminaliteit in Brabant). De cultuur in Nepal verschilt van die in Nederland. Ook *binnen* een territorium tref je cultuurverschillen aan. Mensen behoren tot een bepaalde groepering, laag, stand, beroepsgroep... In Nederland is 'het behoren tot een bepaalde groepering' sinds de jaren zestig minder vast geworden: de sociale mobiliteit nam toe. Het werd gemakkelijker om van groepering te veranderen en hoger-op-de-sociale-ladder te komen. *Of* dit ook gebeurt is sterk afhankelijk van de genoten opleiding. Elke opleiding is in theorie voor elke Nederlander toegankelijk. In de praktijk blijkt echter dat het opgroeien in een bepaalde subcultuur sterk bepalend is voor de soort en het niveau van de opleiding waartoe kinderen makkelijk toegang hebben. Dat kan te maken hebben met taalachterstand – taal is het regelstelsel waarin mensen communiceren; taal is een aspect van elke cultuur; wil je mee kunnen, dan moet je de taal spreken –. Maar ook andere regels spelen een rol.

Of jij je als volwassene succesvol zult kunnen handhaven en de door jou gewenste positie in het maatschappelijke bestel zult bereiken, is afhankelijk van je eigen inzet maar vooral ook van het milieu waarin je opgroeit.

- Het gezin waarin je opgroeit en de wijk waar je woont zijn bepalend voor je mogelijkheden later.

Je wordt sterk beïnvloed door de regels die gelden in de buurt waar je opgroeit. Je leert je aan te passen aan de regels die er gelden, je raakt gedisciplineerd. Vooral je opvoeders spelen een grote rol, met name als je jong bent. Gaandeweg pas jij je aan de regels van je leeftijdsgenoten en van de in je omgeving geldende cultuur aan. Dat aanpassen is een leerproces. Aanpassen houdt in dat je de regels kent en je daar aan houdt. Je aanpassen is een vorm van disciplineren. Voorwaarde is dat je de geldende regels leert kennen. Als je de regels niet kent kun jij je er ook niet aan houden.

- Het leren van regels en het leren je aan regels te houden heet: opgevoed worden.

- Leren is het proces waarin iemand zich kennis en vaardigheden eigen maakt.
- Elke regel houdt een beperking in.

Met name het aanleren van het-zich-houden-aan-regels is essentieel voor een succesvolle toekomst en voor een ordelijke samenleving. Elke nabijheidskring kent zijn eigen set regels. Wil je als (aankomende) volwassene een geaccepteerd lid van een nabijheidskring zijn, dan heb jij je te houden aan de in die nabijheidskring geldende regels en de bijbehorende normen en waarden. Mensen zijn lid van een nabijheidskring om gezamenlijk doelen te bereiken. Om zo'n doel te bereiken hanteer je regels die normen bevatten die aangeven aan welke waarden gedrag moet voldoen. Die normen en waarden geven aan welk gedrag bevorderlijk is voor het bereiken van het doel en welk gedrag niet acceptabel is. De waarden volgen het model van de bandbreedte: het gaat om kaders waarbinnen het gedrag bijdraagt aan het bereiken van een doel en waarbuiten het gedrag niet geaccepteerd wordt door de leden van de nabijheidskring. Het idee van de kaders impliceert dat er grenzen overschreden kunnen worden.

Het aanleren van je-volgens-de-regels-gedragen, naast het voldoen aan allerlei behoeften, is een belangrijke taak van opvoeders. Vanaf de jaren zestig kwam het antiautoritaire opvoedingsmodel in zwang. Een belangrijk kenmerk was dat ouders zich niet boven kinderen plaatsten. Als je als ouder iets nodig vond, dan werd dat ter discussie gesteld. De wil van het kind gaf de doorslag, althans in theorie. Kinderen mochten niet gedwongen worden. Eindeloze vrijheid, smijten met eten, rotzooi maken, er werd niet ingegrepen... Het was een vorm van ontkenning dat grenzen en regels noodzakelijk zijn, en dat je als opvoeder dit aan kinderen moet leren. Gedisciplineerd worden vinden kinderen niet altijd prettig en roept weerstand op. De makkelijkste manier om op ongewenst gedrag te reageren is door het te negeren of door toe te geven. Maar de makkelijkste manier is niet altijd de beste. Gevolg is dat het kind zich niet in vrijheid kan ontplooiën, zoals de antiautoritairen denken. Toegeven aan elke lustbeleving is iets anders dan behoeften bevredigen. Antiautoritair-opvoeden wil zeggen:

ontkennen dat vrijheid alleen kan bestaan bij de gratie van kaders die niet overschreden mogen worden. Vrijheid zonder grenzen is chaos. Je kunt dit moralistisch vinden. Dat is het ook. *Moraal* wil zeggen: er is *gedrag* dat binnen een nabijheidskring als gewenst wordt gezien. Dit wil zeggen dat er ook gedrag is dat ongewenst is. Wil je ‘erbij blijven horen’, wil je een geaccepteerd lid van de nabijheidskring blijven, dan is het je-volgens-de-norm-gedragen een voorwaarde.

Het leren omgaan met *cultuur* en het aanleren van het onderdeel *moraal* aan kinderen is een taak van elke opvoeder. Dat houdt in dat elk kind moet leren omgaan met frustraties, want het niet mogen doen waar je zin in hebt is onplezierig en roept weerstand op. Het gaat om het moment waarop opvoeders een kind iets aanleren. Het heeft geen zin om een baby te leren dat het rechts moet houden in het verkeer. De ontwikkeling van een kind kent fasen waarin het toe is aan het aanleren van bepaalde regels en de bijbehorende grenzen, om vervolgens zelf de verantwoordelijkheid te dragen voor dat gedrag, dat wil zeggen: om in vrijheid voor dat gedrag te kunnen kiezen en de gevolgen ervan te accepteren. De menselijke ontwikkeling kent perioden die zich kenmerken door het makkelijk leren van een bepaald soort gedrag.

Opvoeden gaat vooral om de manier waarop aangepast gedrag aangeleerd wordt. Dat moet in een veilige omgeving gebeuren waarin het je niet houden aan een regel geen desastreuze gevolgen heeft. Het meest leer je van de fouten die je maakt. Op een bepaalde leeftijd mag je aannemen dat bepaalde regels gekend worden. Dat leerproces verloopt het beste als het gepaard gaat met begrip. Over en weer. Begrip van de opvoeder die weet dat fouten maken erbij hoort en begrip van het kind dat geleidelijk aan leert dat het zich aan bepaalde regels moet houden.

- Emotioneel gedrag moet in banen geleid worden.

Kunnen omgaan met frustraties is een vaardigheid die hoort bij volwassen-zijn. Een kind moet leren dat niet alles toegestaan is en dat

regels gehandhaafd worden, eerst door de opvoeders, later door anderen en door een overheid.

- Gedrag moet vallen binnen de bandbreedte van wettelijke bepalingen, culturele regels en gewoonten, moraal, fatsoensregels...

Dat een kind regels leert, dat het leert dat niet elk gedrag toegestaan is en dat het leert omgaan met frustraties, is een verantwoordelijkheid van opvoeders.

- Opvoeders moeten een kind leren omgaan met frustraties.
- Frustraties worden voorkomen door realistische verwachtingen.

Een *volwassen lid* van een samenleving gedraagt zich aangepast en toont respect voor anderen. Een *samenleving* die zichzelf handhaaft kent mechanismen, zoals de 'handhaving' van regels door overheidsinstanties, die bedoeld zijn om de orde te bewaren en ontwikkeling mogelijk te maken. Het je voegen naar de bandbreedtes-voor-acceptabel-gedrag en het verstandig omgaan met beperkingen komt de mogelijkheid tot zelfontplooiing ten goede.

Moraal

Moraal betreft regels die leiden tot wat binnen een nabijheidskring beschouwd wordt als *goed* (gewenst) *gedrag*. Moreel gedrag is in overeenstemming met moraalregels en speelt zich af binnen een bandbreedte van wat gezien wordt als acceptabel. Immoreel gedrag wordt niet door andere leden van de betreffende nabijheidskring geaccepteerd. Door de moraalregels wordt een zekere orde gehandhaafd. Voorspelbaarheid (betrouwbaarheid) wordt verhoogd. Moreel gedrag wordt ook wel ethisch verantwoord gedrag genoemd. Ethiek is een ander woord voor moraalfilosofie.

‘Goed’ en ‘fout’ zijn opvattingen. Jij kunt iets goed vinden terwijl ik het fout vind. Soms zijn we het totaal niet met elkaar eens. Wie heeft gelijk? Op basis waarvan? Wat is de grondslag van goed en fout? Het gelijk is altijd ergens van afgeleid, staat altijd in relatie tot iets anders.

- Moraalopvattingen hebben betrekking op zinvol gedrag.

Het zinvolle van gedrag is altijd afgeleid van een bedoeling (intentie). Voor mensen geldt dat de intentie zwaarder weegt dan het daadwerkelijk bereiken van het doel, omdat niet alles is te voorzien wat je gaandeweg het proces kunt tegenkomen. Met zinloos gedrag bereik je niets, veroorzaak je hoogstens chaos. *Zinvol* is: een goede bedoeling hebben, tenzij jouw bedoeling de menswaardigheid van iemand anders aantast.

- ‘Goed’ is gedrag dat bijdraagt aan de zelfhandhaving van jezelf of van jezelf en anderen en als zodanig wordt beschouwd door de leden van jouw nabijheidskringen.
- ‘Fout’ is gedrag dat buiten de bandbreedte van het goede valt.

Om welke bedoelingen gaat het? Zelfhandhaving is de doelstelling die voor elk systeem op elk systeemniveau geldt. Dit gaat ook op voor

nabijheidskringen. Geen enkel systeem heeft zijn bestaan te danken aan zelfvernietiging. Alleen mensen overzien dit. Dit heeft een verantwoordelijkheid tot gevolg. Het maakt wat uit hoe we met onszelf en met onze omgeving omgaan. We kunnen ons in die zin goed, maar ook fout gedragen. Moreel gedrag is altijd menselijk gedrag. Ook menselijke suprasystemen kunnen zich goed en fout gedragen, maar dat is dan gedrag van een andere orde en het gaat daarbij om andere zaken.

Er is een verschil tussen menselijk gedrag en menswaardig gedrag. Menselijk gedrag is simpelweg: gedrag van mensen, goed of fout speelt geen rol. Pas zodra het gedrag afgemeten wordt aan het voortbestaan van de-natuur-met-de-mensheid-als-onderdeel kan een bedoeling menswaardig zijn. Bovendien moet het gedrag de-minimale-voorwaarden-voor-menswaardigheid-van-anderen niet in de weg staan. Bewust kiezen op grond van het overzien van de langetermijngevolgen van het eigen gedrag is daarbij essentieel.

- Het doel van de *menselijke* zelfhandhaving is: een *menswaardig* leven leiden.
- Menswaardig is in elk geval: de beschikking hebben over de behoeftebevredigers om in persoonlijke basisbehoeften te voorzien.

Met deze laatste voorwaarde is de minimum bandbreedtegrens vastgelegd van wat nog menswaardig is voor een individu (op microniveau). Wat ‘menswaardig’ is kun je nader specificeren, bijvoorbeeld als ‘geluk’, ‘gezondheid’, ‘welzijn’... Jij hebt zelf de vrijheid om te kiezen voor zo’n specificatie. In het hoofdstuk ‘Zelfhandhaving’ heb ik een Gulden Regel genoemd. Daarmee heb ik de minimumgrens-voor-goed-gedrag benoemd die leidt tot een menswaardig-bestaan-voor-iedereen (macroniveau).

- Menswaardig gedrag ontstaat door de erkenning van de onderlinge-afhankelijkheid.

De erkenning van de onderlinge-afhankelijkheid krijgt vorm in nabijheidskringen. Hoe nauwer de nabijheidskring, des te afhankelijker we van elkaar zijn.

- Gedrag van mensen is goed als daarmee de onderlinge-afhankelijkheid gerespecteerd wordt (noodzakelijke voorwaarde).
- Respect voor anderen vindt zijn wortels in de onderlinge-afhankelijkheid.

Een voorbeeld van een nabijheidskring is de maatschappij waarin je leeft. Een ‘maatschappij’ kan in principe geen *menswaardig* gedrag vertonen. Een maatschappij kan alleen maar *maatschappijwaardig* gedrag laten zien. Een maatschappij is een supramenselijk systeem en streeft eigen doelen na: voortbestaan (veiligheid), eigen identiteit, samenwerking met andere landen, een bruto nationaal product, ontbreken van werkloosheid... Ook een maatschappij streeft bedoelingen na die als goed of fout benoemd kunnen worden. Dat zijn – op dit macroniveau – andere bedoelingen dan die van de individuele mensen. De hoofdbedoeling van de maatschappij die ik voorsta is: iets-mogelijk-maken, of liever: het mogelijk maken van een menswaardig bestaan voor iedereen.

Tijdens de periode na de tweede wereldoorlog werd in Nederland en in andere westerse landen gepoogd een verzorgingsstaat te *creëren*. Vanaf de jaren zeventig veranderde de maatschappelijke doelstelling door steeds meer de nadruk te leggen op het afschaffen van vrijheidsbeperkende kaders. Er vond een culturele revolutie plaats: antiautoritair, hippiebeweging, baas in eigen buik... Die beweging schoot zich feitelijk in de eigen voet. Het pakte uiteindelijk uit in het voordeel van degenen die al enige macht hadden. Zij kregen de vrijheid machtiger te worden. Tegelijkertijd werd steeds meer gewicht gehecht aan individueel eigendom. Eigendom werd steeds meer vertaald in geldswaarde. In de jaren tachtig bevorderden Reagan en Thatcher de macht van de grote bedrijven (aandeelhouders) wat op hun beurt weer vrijheidsbeperkende-managing-theorieën opleverde.

Tegenwoordig – in de neoliberale maatschappij waarin we nu leven – zijn de moraalregels dusdanig in het voordeel van de ‘eigenaars’ dat de kloof tussen arm en rijk steeds groter wordt. Dit is precies het tegenovergestelde van de doelstelling van een verzorgingsstaat. Veel geld verdienen is tegenwoordig ‘goed’, als je arm bent ben je een mislukkeling.

Als je van de Gulden Regel uitgaat is dit een foute maatschappijdoelstelling: maatschappijonwaardig. Iedereen die zo’n maatschappij voorstaat gedraagt zich niet-menswaardig.

Moraal is niet wetenschappelijk fundeerbaar. Jouw-moraal is het gevolg van een persoonlijke keuze. Een groepsmoraal of een maatschappijstructuur ‘*ontstaat*’ en is het resultaat van wat veel mensen vinden en vooral wat leiders ‘predikken’. Meelopers nemen kritiekloos over en volgers steunen de leider. Overheden vervullen een beïnvloedende rol.

Menselijk is de behoefte om geleid te worden. Die behoefte is terug te voeren naar de fundamentele behoeften aan zekerheid en veiligheid, en uiteindelijk naar de behoefte aan zelfhandhaving. Mensen voelen zich goed als ze een duidelijke plek binnen een hiërarchie hebben. Daartoe stratificeren ze zich: ze organiseren zich in lagen (opsplitsing in groeperingen die zich hiërarchisch ten opzichte van elkaar verhouden). *Een* plaats binnen een rangorde is beter dan *geen* plaats. Buitengesloten worden is onmenselijk. Binnen een laag, groep of groepering komen altijd leiders bovendrijven; op microniveau is dat een persoon, op macroniveau kan dat ook een instituut (instelling, maatschappelijke organisatie, overheid) zijn.

Strikt genomen gaat het bij de behoefte-om-geleid-te-worden om een niet-menswaardig verschijnsel, want van het tweede evolutieniveau. Een sociale stratificatie gaat altijd gepaard met ongelijkheid van toegang tot behoeftebevredigers, of zelfs buitensluiting tot het gebruik ervan. In andere gevallen gaat het om een ongelijke inperking van vrijheid. Machtsverschillen zijn het gevolg, tot uiting komend in de hiërarchische structuren.

Een hiërarchie heeft een verticale structuur. Mensen, groepen, groeperingen worden boven elkaar geplaatst. De een is belangrijker dan de ander. Menswaardig is een horizontale structuur (een heterarchie), waarin de een niet waardiger is dan de ander. Tenzij er om functionele redenen voor gekozen wordt om gedragingen hiërarchisch te organiseren. In de bandbreedtemaatschappij die ik voorsta worden niet de mensen verticaal georganiseerd maar hun gedrag. Dat kan bijvoorbeeld het geval zijn in bedrijven of in een leger. *Immoreel* is het gedrag van mensen die hun macht of hiërarchische positie gebruiken om anderen ertoe te brengen om niet-zelf-gekozen-gedrag te vertonen. Dictatorschap en ondemocratisch-gevormde-overheden zijn hiervan voorbeelden, evenals intimidatie en machtsmisbruik op microniveau (#MeToo).

Van oudsher hebben religies een leidende rol gespeeld in het bepalen van de moraal. Een religie geeft antwoord op de vraag wat de zin (bedoeling) van het leven is. Sinds de opkomst van de Moderne Tijd is men het onderscheid tussen geloven en weten gaan inzien. De opkomst van de klassieke wetenschap, na de Middeleeuwen, verdrong steeds meer de rol van religies. Dat verdringen kreeg in de jaren zestig van de vorige eeuw zijn definitieve beslag. Ontkerkelijking was het gevolg. Met name het geloof in een persoonlijke en alles bestierende God heeft steeds minder aanhangers. Toch leeft bij veel mensen het idee dat er meer is dan alleen wat de wetenschap ons voorspiegelt. Dit wordt de behoefte aan spiritualiteit genoemd of het geloof in 'iets-transcendents'.

Door het wegvallen van de regulerende werking van religies zijn veel mensen op zichzelf teruggeworpen. Dat loopt parallel met het evolutieproces waarin wij mensen de mogelijkheid hebben gekregen om zelf te bepalen wat we goed en fout vinden. Wat niet wegneemt dat voor velen het leiderschap van een religie een steun was en voor hen onzekerheid wegnam. Blind meelopen met en voldoen aan de voorschriften van een religie is tweedimensionaal. Bewust kiezen voor de moraalregels, die eventueel ook in een religieuze gemeenschap beleden worden, is driedimensionaal. Desgewenst kan het-transcendente als de vierde dimensie gezien worden.

MCM-mix

Om jezelf te handhaven moet je dingen doen: je moet handelen. Dat doe je vaak samen met anderen. Om dat samen-doen te organiseren vormen mensen maatschappijen. Elke maatschappij steunt op drie pijlers: markt, cultuur en moraal. Je kunt ze je voorstellen als cirkels. Elke cirkel overlapt gedeeltelijk de andere twee cirkels. Samen vormen ze een driehoek: de MCM-mix (MarktCultuurMoraal).

Een markt is de plek waar mensen elkaar ontmoeten met de bedoeling om behoeftebevredigers (producten) te verkopen of te kopen. Hier komen vraag en aanbod bij elkaar. Die 'plek' kan overigens tegenwoordig ook abstracte vormen aannemen: arbeidsmarkt, dienstenmarkt, internationale markt...

Als er slechts één aanbieder is, dan spreken we van een *monopoliepositie*. Meerdere aanbieders verhouden zich concurrerend tot elkaar. Concurrentie wordt als een noodzakelijke voorwaarde gezien voor een goed functionerende markt. Daarom worden monopolies vermeden. Als dergelijke posities in een bepaalde markt verboden worden gebeurt dit op grond van een moreel oordeel: iets wordt niet *goed* gevonden; er wordt een ethische regel gehanteerd (de M van moraal in de MCM-mix). Het wordt niet goed gevonden wanneer een monopolist een te hoge prijs vraagt; goederen en diensten moeten tegen een zo laag mogelijke prijs verkregen kunnen worden. *Het is moreel verwerpelijk om een te hoge prijs te vragen*. Hier zal een neoliberal het niet mee eens: hij vindt dat de verkoper vrij is om zijn eigen prijs te bepalen, die prijs hoeft niet te stroken met de werkelijke waarde van een *billijke toegevoegdewaarde-vergoeding*. Neoliberalen lappen sommige moraalwaarden aan hun laars.

Naast Moraal heeft ook Cultuur invloed op Marktactiviteiten. Niet alleen bepaald de cultuur welke behoeftebevredigers populair zijn, maar de cultuur van een bepaalde samenleving of markt bepaalt mede de manier van handeldrijven. In de ene markt wordt een verwisseling

van eigenaar beklonken met handjeklapp, in een andere markt is men gewend een schriftelijke bevestiging te sturen. Sommige culturele uitingen zijn op moraalregels gebaseerd.

De MCM-mix is in overeenstemming met mijn evolutiemodel. De markt bevindt zich op het eerste niveau. Het gaat in oorsprong om het in stand houden van het fysieke bestaan. Je hebt behoefte aan voedsel, aan een geschikte omgevingstemperatuur, aan zuurstof om in te ademen... Cultuur is van de tweede dimensie. Om in leven te blijven wordt strijd gevoerd, gediscrimineerd, wordt onderscheid gemaakt tussen wij en zij; vrienden en vijanden... Mensen en landen die *samenwerken* functioneren op het derde evolutieniveau. Zij gunnen elkaar het zijne, handelen verstandig, houden rekening met het voortbestaan van de ander, ook in de verre toekomst... Een vierde dimensie lonkt...

Hier is niet alles mee gezegd. Niets is zeker. Daar ga ik van uit. Om die fundamentele onzekerheid het hoofd te bieden nemen we beslissingen, we benoemen de dingen die we zien, we maken afspraken en houden ons daar al of niet aan. Sommige afspraken leggen we vast in wetten die voor iedereen gelden. Een deel van die afspraken betreffen *ordeningen*, een ander deel gaan over de vraag hoe de orde te bewaren. Op macroniveau wordt een land bestuurd door een overheid aan wie we, via vrije verkiezingen, de macht gedelegeerd hebben om wetten te maken en te handhaven. Dit maakt een maatschappij democratisch en rechtsstatelijk. De wetgeving en de handhaving ervan zijn bedoeld om het gedrag van de burgers op microniveau binnen banen te leiden: de eisen waaraan het gedrag moet voldoen verloopt binnen een bandbreedte. De handhaving – het gebruik van machtsmiddelen door de overheid – vindt plaats als gedrag van burgers, organisaties of instituties de grenzen van de bandbreedte overschrijdt. Binnen die grenzen hebben burgers of organisaties de vrijheid om naar eigen inzicht te handelen. Dat eigen inzicht is overigens wel gebonden aan andere afspraken die onderling verder nog gemaakt zijn en aan regels van respect en fatsoen.

Wetten, regels, afspraken beperken gedrag, maar maken het ook mogelijk. Zonder regulering verlopen marktprocessen onherroepelijk in de richting van machtsconcentraties (monopolies, klantenbinding, corruptie...). Zonder regulering mondt cultuur uit in vijandigheid, verschillen in rijkdom, onbegrip, intolerantie... Zonder regulering vervalt moraal in ongeremd uitvoeren van driften en neigingen, onbetrouwbaarheid, onveiligheid...

- De rechten en plichten, en hun handhaving, – deze driedimensionale verworvenheden – maken van de rechtsstatelijke maatschappij een menswaardige voedingsbodem voor de natuurlijke MCM-processen.

Als mensen zich duurzaam clusteren ontstaan automatisch markten, culturen en moraalregels. Overigens, markten en cultuur kunnen alleen bestaan doordat regels werkzaam zijn.

- Regels zijn de grondstof voor ordelijk samenwerken.
- Veel regels beogen: goed handelen (moraal).
- Zonder ordening en orde kan niets bestaan.

Regels regelen het contact tussen mensen. Dat contact, die samenwerking... Je zou kunnen zeggen dat ze dienen voor de bevrediging van behoeften. Jouw behoeftebevrediging maakt dat jij überhaupt kunt bestaan. Om de benodigde behoeftebevredigers te verkrijgen ontstaan markten: mensen 'kopen' wat ze nodig hebben en 'verkopen' wat ze over hebben. Je kunt alleen iets verkopen wat jouw eigendom is en je kunt alleen iets kopen als iemand zijn eigendom aan jou wil overdragen.

Een andere manier van een behoeftebevrediger-verkrijgen is door te stelen. Je gebruikt dan een vorm van macht, je eigent het je toe zonder toestemming van de eigenaar. Als dit als ongewenst wordt gezien, moet deze vorm van toe-eigening voorkomen worden: daar zijn krachtige machtsmiddelen voor nodig. De krachtigste machtsmiddelen zijn in een democratie gedelegeerd aan de overheid. De

regels die afgesproken zijn om een ordelijk verloop te faciliteren hebben in een rechtsstaat de vorm van wetten.

- Markten bestaan bij de gratie van regels.

In de loop van de tijd zijn bepaalde regels vanzelfsprekend geworden. Ze worden toegepast zonder er verder bij na te denken. Dat geldt niet alleen voor het gedrag in *markten*, maar voor veel menselijk gedrag. Na verloop van tijd gaan we oplossingen voor problemen ‘normaal’ vinden. Die oplossingen zijn wel plaatselijk gebonden. In een gezin ontstaan gewoontes die mogelijk niet plaatsvinden in een ander gezin. Per dorp kunnen gedragscodes verschillen, in steden is het weer anders. Zo ontstaan *culturen*: gedragsvanzelfsprekendheden; “zo doen wij dat”. Drie keer kussen; opmerkingen over het weer maken; een broodje haring lekker vinden; in Den Bosch draag je met carnaval een boerenkiel; neoliberalen vertalen in geld en cijfers. Soms wordt ‘wat gedaan wordt’ dwingend opgelegd door de leden van een groepering: een hoofddoek dragen of zelfs een nikab; opstaan voor ouderen; niet vloeken...

In een goed functionerende maatschappij zijn markt, cultuur en moraal met elkaar in evenwicht. Dat is in een neoliberale maatschappij, door zijn verafgoding van het kapitalisme, niet het geval: met name de *moraal* is het slachtoffer. Deugden als solidariteit, ontferming, trouw, plichtsbesef en dienstbaarheid verwateren. Daardoor groeien arm en rijk in deze maatschappijen steeds verder uit elkaar, waardoor uiteindelijk chaotische toestanden ontstaan.

Connecten

‘Connecten’ betekend zoiets als: contact leggen; verbinden; bestaande contacten onderhouden; socializen; een netwerk opbouwen. Je doet dat met de bedoeling om mogelijke samenwerkingrelaties tot stand te brengen of bestaande contacten te onderhouden. Connecties zijn bedoeld om, eventueel in de toekomst, wederzijds voordeel op te leveren: win-win verhoudingen; vertrouwen; ontferming...

De mensheid is de enige diersoort die in netwerken wereldwijde structuren onderhoudt: een net van samenwerkende mensen. Van het zelfstandig naamwoord ‘netwerk’ kun je ook een werkwoord maken: ‘netwerken’, in de betekenis van: een netwerk tot stand brengen of onderhouden. Om misverstanden over de betekenis te voorkomen gebruik ik in plaats van netwerken-als-activiteit het woord ‘connecten’. Het woord ‘netwerk’ gebruik ik voor fysieke en emotionele verhoudingen.

Onder ‘connecten’ versta ik: het contact leggen met mensen en bestaande contacten onderhouden. Je doet dat met de bedoeling om in de toekomst nog eens een samenwerkingsrelatie te *kunnen* aangaan of een bestaande samenwerkingsrelatie te verstevigen. Het gaat bij connecten om informele relaties (heterarchische verhoudingen).

Samenwerkingen kunnen in model gebracht worden door ze voor te stellen als de verbindingen tussen de elementen van een systeem. Modellen van samenwerking kunnen onderscheiden worden door een bijzondere eigenschap te benoemen. Ik noem de volgende soorten netwerken-van-samenwerking:

- cluster
- hiërarchie
- heterarchie
- module

Een cluster is een netwerk van mensen die een eenheid vormen door bepaalde gedragingen op elkaar afstemmen. Een cluster komt overigens niet via de activiteit 'connecten' tot stand. We clusteren voortdurend, het is welhaast onmogelijk om niet te clusteren als we iemand ontmoeten. Wel is de *nabijheid* van de ander belangrijk: hoe dichter iemand bij je is hoe moeilijker het wordt om je gedrag niet op hem of haar af te stemmen. Er is een kritische massa nodig wil van clusteren sprake zijn: clustering vindt plaats als een zeker aantal mensen zich aansluit. Hoe groot dit aantal is verschilt per soort cluster. Het kleinste aantal is twee: een huwelijk is daarvan een voorbeeld. Maar meestal gaat het om een groep. Bijvoorbeeld toeschouwers die iemand in het water zien vallen, verstijfd toezien en niet ingrijpen. Ook al zijn er mensen bij die goed kunnen zwemmen. De kans dat de drenkeling gered wordt is veel groter als er een enkeling in de buurt is die goed kan zwemmen.

Een essentieel kenmerk van clusteren is identiteitsverlies. Dat kan ook niet anders, want door te clusteren geef je een deel van je keuzevrijheid op: je houdt je aan de regels die maken dat je samen met de anderen een eenheid vormt. Clusteren is een tweedimensionale aangelegenheid. Het gaat dus niet om connecten, want daarvoor is het aangaan van een dialoog voorwaarde, en dat gebeurt bij clusteren niet per se. Connecten doe je bewust, met een bepaalde bedoeling.

Een ander soort netwerk is de hiërarchie. Dit model kenmerkt zich door één bevelhebber 'boven' je en één of meerdere 'uitvoerders' onder je. Het hiërarchiemodel wordt gebruikt voor functioneel gedrag.

'*Functioneel*' te verstaan als de actie om een bepaald doel te bereiken, om iets te bewerkstelligen. 'Hiërarchiseren' kan heel doelgericht gedaan worden, waardoor een gezamenlijke inspanning leidt tot iets dat niet mogelijk zou zijn door het werk van een enkeling. Er kan op grond van verschillende richtingwijzers gestuurd worden. Als zo'n richtingwijzer een norm is, kan heel precies gestuurd worden en is het resultaat 'exact' voorspelbaar en planbaar, wat niet altijd tot het beste resultaat leidt, omdat niet altijd alles te voorzien is. Naarmate het resultaat minder goed te voorzien is, naarmate samenwerkingsprocessen complexer zijn, is dit model minder geschikt. Bovendien

blijkt in de praktijk dat organisaties die volgens het hiërarchiemodel georganiseerd zijn, zich slechts traag aanpassen aan gewijzigde omstandigheden.

Meest flexibel zijn *heterarchieën*. Dit is de tegenhanger van een hiërarchie. Een heterarchie wordt geleid door bedoelingen, doelstellingen of deeldoelstellingen, waaraan elke deelnemer een eigen invulling geeft en een eigen bijdrage levert. *De macht in een heterarchie is gedistribueerd*; de besluitvorming is verdeeld over de deelnemers, eventueel met hubs (centra, knooppunten) die het *gezag* hebben om dekkaders te stellen. De deelnemers bepalen in vrijheid hun eigen gedrag, ze bepalen zelf hun bijdrage aan het geheel. Waar een hiërarchie verticaal geordend is, is een heterarchie horizontaal werkzaam. Deelnemers kunnen individuele mensen zijn of subnetwerken.

De samen-stelling van een heterarchie kan wisselen: er kunnen deelnemers bij komen en weer af gaan. Uiteindelijk is de mensheid één grote heterarchie. Een heterarchie is een eenheid waarbij de deelnemers zich niet per se aan dezelfde regels houden en geen sprake is van identiteitsverlies (clusters). Ze zijn niet via een bevelstructuur (hiërarchieën) georganiseerd.

'Heterarchieën' worden vaak aangeduid met de term 'netwerk', en 'netwerken' wordt gebruikt voor 'connecten'. Dit is verwarrend. Een cluster en een hiërarchie zijn ook netwerken. Met 'netwerken' is onduidelijk wat je bedoelt. De term 'heterarchie' schijnt het eerst gebruikt te zijn door de neurofysioloog en cyberneticus Warren McCulloch met als hoofdbetekenis: gelijkwaardig aan elkaar.

Een *module* kan een netwerk of een systeem betreffen. Je kunt vaak een systeem of een netwerk opdelen om de werking overzichtelijker te maken. Zo kan een *samenwerkingseenheid* een systeem genoemd worden. Je trekt dan een kring om de eenheid heen, waardoor een onderscheid ontstaat tussen binnen en buiten, tussen interne organisatie en omgeving. Bij systemen gaat het om de verhouding met de omgeving, bij netwerken gaat het om de interne organisatie. Die

interne organisatie kan bestaan uit subsystemen. Zo'n subsysteem kun je ook een *module* noemen als dat subsysteem weer uit meerdere systemen bestaat. Een module kenmerkt zich doordat het een deeldoelstelling realiseert. Een module is een hulpmiddel om een complex systeem in brokken op te delen en overzichtelijk te maken. Een module kan als een black box (een systeem) beschouwd worden, maar ook intern georganiseerd zijn als een netwerk.

- Cluster → dezelfde regels volgen – identiteitsvermindering.
- Hiërarchie → machtsverhouding – tweedimensionaal.
- Heterarchie → zelfbeslissing – driedimensionaal.
- Module → overzichtelijkheidsindeling.
- Netwerk → samenwerkingseenheid - verbindingen tussen mensen die een gezamenlijk doel nastreven.

Een samenwerking moet tot stand komen. Omdat het om mensen gaat moet elke deelnemer in vrijheid kunnen beslissen om aan de eenheid deel te nemen en moet hij in vrijheid de bedoeling onderschrijven. Wil je door middel van samenwerking iets tot stand brengen, dan zul je (vrijwillig) iets van je zelfstandigheid prijs moeten geven. In een hiërarchie geef je iemand het recht om voor jou te beslissen. Je 'delegeert' dan beslissingsbevoegdheid. Dat gebeurt bijvoorbeeld in een democratie, waarbij de burger door een overheid bepaalde beslissingen laat nemen. Delegeer je niet, dan zul je een ander soort verbinding (relatie) tot stand moeten brengen om samen te werken (bijvoorbeeld door mensen te dwingen of als dictator op te treden). Daarbij spelen belangen een rol. Jouw kernbelang is zelfhandhaving (wetende dat je dit doel alleen samen met anderen kunt bereiken). Verbindingen leggen (connecten) is dus niet alleen een noodzaak maar daardoor ook een behoefte (tweede evolutieniveau), en het kan driedimensionaal zijn als je de verbinding ook bewust wilt. Je hebt rekening te houden met de belangen van anderen. Hoe meer hun belangen gediend worden, hoe groter de kans dat ook aan jouw belang recht wordt gedaan. Dat gaat overigens niet onbeperkt op, in elk geval moet aan de Gulden Regel voldaan worden.

Ondanks een gezamenlijke hoofddoelstelling lopen de deelbelangen niet altijd parallel. *Erkenning* van het gegeven dat de andere partij een ander en mogelijk tegengesteld belang heeft is een stap in de goede richting. Die erkenning is gebaat bij een zo groot mogelijke transparantie. De beste grondhouding is om het belang van de ander ook als jouw belang te beschouwen.

Om tot overeenstemming te komen is een proces nodig. Dat kan spontaan en onbewust plaatsvinden zoals bij clustering. Bij een hiërarchie is dat soms een formeel proces zoals bij een sollicitatie-procedure. Heterarchieën kunnen bewust gevormd worden maar vaak zijn ze een gevolg van individuele beslissingen om al of niet een samenwerking aan te gaan. In dit 'dialogiseringsproces' van nader-tot-elkaar-komen zijn een paar aspecten/fasen te onderscheiden.

- Relationeren.
- Afstemmen.
- Onderhandelen.

Deze aspecten/fasen staan bij heterarchieën op de voorgrond en behoeven voortdurend aandacht.

Relationeren

Alles is in beweging en verandert constant. Om een beetje ordening in die chaos aan te brengen, doen we net alsof zaken die-maar-heel-langzaam-veranderen *niet* veranderen. Dit soort ‘statische’ gehele noemen we ‘systemen’. Ze zijn opgebouwd uit andere systemen: ‘subsystemen’. Een systeem kan, samen met andere systemen, een ‘suprasysteem’ vormen. Systemen werken samen zodat een steeds evoluerend en emergerend geheel ontstaat (‘de natuur’). Een onderdeel van dit geheel is elke individuele-mens-als-systeem. Het geheel ontstaat doordat de systemen met elkaar in verbinding staan. De verbinding tussen mensen noemen we: een relatie. Een relatie heeft de vorm van een samenwerking. En doordat mensen processen kunnen overzien, kunnen ze de uitkomst van de samenwerking plannen en vormgeven. Mensen kunnen doelen nastreven. Ze *bedoelen* dan een *doel* te bereiken. Een relatie heeft iets-duurzaams. Maar voordat een relatie tot stand komt vindt een proces plaats: in dat proces *ontstaat* de verbinding.

- Het proces-van-een-verbinding-maken-en-onderhouden tussen subsystemen om samen een systeem te vormen noem ik ‘relationeren’.

Het zal duidelijk zijn dat de beschrijving aan het begin van dit hoofdstuk een macroperspectief overzicht is. ‘Relationeren’ vindt echter plaats op het microniveau. Er is dan ook een fundamenteel verschil tussen de begrippen ‘relatie’ en ‘relationeren’. Dat verschil betreft het verschil tussen het micro- en het macroniveau. Het betreft het verschil tussen ‘de wereld waarin jij leeft’ (micro) en de manier waarop wij over de werkelijkheid denken en er met elkaar over kunnen praten (macro). Zodra wij over de werkelijkheid nadenken nemen we afstand van wat er in het NU gebeurt. We bekijken het vanuit een andere positie. Ons denken over een activiteit is niet de activiteit zelf, zoals een landkaart niet het landschap is. We maken

beelden (macro) van wat we *beleven* (micro). Als ik het over een microniveau heb, bedoel ik 'dat wat er in het NU werkelijk gebeurt', voor-jou.

De werkelijkheid kunnen we niet kennen. Iemand anders kan dezelfde gebeurtenis anders beleven. Concreet gedrag speelt zich af op microniveau. Denken over het gedrag of over wat je zult gaan doen, doe je vanuit een macroperspectief, maar het denken zelf speelt zich af op het microniveau. Denken is afstand nemen, is functioneren op het derde evolutieniveau. Voor mensen geldt:

- Microniveau = persoonlijk beleven, een persoonlijke activiteit.
- Beleven = een persoonlijke (tweedimensionale) activiteit.
- Ervaren = de weerslag van *meerdere* persoonlijke belevenissen.

Beleven is een tweedimensionale micro-aangelegenheid: alleen levende wezens zijn in staat iets te beleven. Een maatschappij bijvoorbeeld beleeft niets maar gedraagt zich wel, bijvoorbeeld op defensief gebied, ten opzichte van andere maatschappijen. Deze defensie is dan het gedrag van die maatschappij op zijn microniveau.

- Gedrag = microniveau.

Vanuit de burger bekeken speelt die defensie zich af op *zijn* macroniveau. De minister van defensie echter bepaalt het gedrag van de maatschappij, voor hem is dit: het microniveau van de maatschappij. Hij doet dat als functionaris. Niet als privé-persoon. Hij streeft geen persoonlijke belangen na maar behartigt het belang van de maatschappij-als-geheel: het *algemeen belang*.

Het verschil tussen micro en macro is een perspectiefkwestie. Elk systeem heeft zijn eigen microniveau en kent macroniveaus; elk systeem gedraagt zich (micro) en heeft een plaats in een groter geheel (macro). Dat grotere geheel is dan een suprasysteem. Je kunt ook, vanuit een bepaald systeemniveau, naar de delen van het systeem kijken. Je ziet dan subsystemen.

Het onderscheid (discrimineren) tussen micro- en macroniveau is in een dialoog essentieel als je het gevaar van niveauverhaspeling wilt voorkomen. Maak jij je aan niveauverhaspeling schuldig, dan is het samen-eens-woorden onmogelijk. Je praat dan langs elkaar heen, je hebt het niet over hetzelfde. Je hebt het over andere belangen of een andere zaak en komt daardoor niet tot overeenstemming.

- Niveauverhaspeling heeft geen verbinding tot gevolg maar resulteert in misverstaan, strijd en niet tot elkaar komen.

Je bent alleen gebaat bij samenwerking, omdat je alleen door samen te werken jouw zelfhandhaving kunt waarborgen. Een voorwaarde is dan dat jij je verbindt met andere mensen. Dit verbinden noem ik 'relationeren': een relatie aangaan met anderen. Iedereen is zelf verantwoordelijk voor de relaties die hij of zij al of niet aangaat. Maar die verantwoordelijkheid gaat verder dan alleen het eigenbelang. Vanaf het moment dat je op basis van een persoonlijke keuze deel uitmaakt van een suprasysteem, ben je medeverantwoordelijk voor het gedrag van het systeem waar je deel van uitmaakt. Je bent medeverantwoordelijk doordat je vrijwillig en in vrijheid gekozen hebt om deel van dat systeem uit te maken.

- Kiezen maakt verantwoordelijk.

Er zijn systemen waar je deel van uitmaakt zonder dat je er bewust voor gekozen hebt. Bijvoorbeeld: jouw nabijheidskringen zijn suprasystemen-van-jou. Bij sommige heb je voor deelname gekozen, bij andere niet. Afhankelijk van de breedte is je verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van het geheel groter of kleiner. Als je als volwassen mens deel uitmaakt van een huishouden, dan is je verantwoordelijkheid groot. Maar je bent ook lid van een landelijke economische maatschappij. Je verantwoordelijkheid voor het gedrag van dat geheel is minder groot, tenzij je een beleidsfunctionaris (ambtenaar) bent.

Je bent lid van een suprasysteem vanaf het moment dat je er gebruik van maakt of je ermee bemoeit. Van sommige systemen maak je

ongewild deel uit. Dan ben je medeverantwoordelijk voor het gedrag van dat systeem vanaf het moment dat jij je bewust bent van de deelname. Je kunt op zijn minst je stem laten horen. Je kunt er ook voor kiezen jezelf te onmachtig te voelen om iets te doen. Je kunt dan de dingen op zijn beloop laten. Deze keuze is legitiem omdat het onmogelijk is om je overal druk om te maken.

Relationeren, afstemmen en onderhandelen vinden tegelijkertijd plaats en kunnen niet zonder elkaar. Het zijn aspecten van hetzelfde. 'Datzelfde' (het connecten) is de activiteit om te komen tot behoeftebevrediging. Behoeftbevrediging is noodzakelijk voor je zelfhandhaving. Voor de meeste bevredigingen ben je afhankelijk van anderen; je kunt dit ook 'samenwerken' noemen: je moet samenwerken om de voor de zelfhandhaving benodigde bevrediging te realiseren. Om die samenwerking te waarborgen ga je verbindingen (relaties) aan met anderen. Die verbindingen zijn gebaseerd op vertrouwen. Het vertrouwen moet het wantrouwen overheersen. Vertrouwen is voor een belangrijk deel gebaseerd op kennis. Hoe beter je iemand kent, hoe makkelijker het vertrouwen het wantrouwen overheerst. Vertrouwen en kennis zijn belangrijke ingrediënten voor de wijde van jouw nabijheidskringen. Daarbij speelt ook een gezamenlijk verleden een rol. Hoe meer je van elkaar afhankelijk was, des te groter de kans is op het wederzijds behoren tot een nauwe nabijheidskring. Door een gezamenlijk verleden bouw je niet alleen vertrouwen op, maar ook een zeker krediet: verder uit elkaar raken en wijder worden van de nabijheidskring zal minder gemakkelijk plaatsvinden als je elkaar goed kent. We zien dat bij families, doordat ze elkaar van jongs af aan hebben meegemaakt.

Om te kunnen relationeren moet jij je soms kwetsbaar opstellen. Dat wil zeggen: anderen vertrouwen terwijl je niet weet of ze dit vertrouwen waard zijn. Je laat bij een kwetsbare opstelling je gedrag bepalen door je bewuste wil, ondanks dat jouw tweede dimensie de behoefte aan wantrouwen naar voren schuift. Als jouw vertrouwen in de ander niet beschaamd wordt, verhoogt dat de kennis over de ander

en wordt de band met die ander hechter. De afstand in termen van nabijheid wordt kleiner.

- Je kwetsbaar opstellen wil zeggen: anderen ongegrond vertrouwen geven.

Als jij je kwetsbaar opstelt kan het vertrouwen dat je geeft geschonden worden. Dit risico nemen is noodzakelijk om op een menselijke manier samen te kunnen werken met anderen. Alleen op deze manier ben je in staat de nodige samenwerkingsverbanden op te bouwen voor je zelfhandhaving.

Relationeren, afstemmen en onderhandelen zijn activiteiten die zich op microniveau afspelen. Of het nu gaat om het opbouwen van een relatie met een levenspartner of om het kopen van een artikel bij een webshop. Het aspect 'onderhandelen' is wellicht het meest verborgen. Ga je onderhandelen als je verliefd wordt op iemand? Stel dat je niet weet hoe die ander over jou denkt, wat doe je dan? Als die ander niets doet en jij stelt je niet kwetsbaar op, dan weet je één ding: het zal nooit iets worden. Maar stel dat je toenadering zoekt. Wat je dan modelmatig doet is: je gaat onderhandelen. Je zou kunnen proberen om een afspraakje te maken. Wat je doet is: een poging ondernemen om de ander beter te leren kennen. Als het goed verloopt wissel je in het begin veel informatie over elkaar uit. "Dat vindt ik mooi". "Houd je van...". En je probeert compromissen te sluiten. "Als we nu eens...". Wat later ga je ruzie maken. Strijd voeren om je zin te krijgen is een vorm van zelfhandhaving. Het is een vorm van onderhandelen. Dat kan tweedimensionaal met geweld gepaard gaan. Dat is niet menswaardig. In overeenstemming met het derde evolutieniveau is compromissen sluiten of beter: een dialectische oplossing vinden. Je onderhandelt tot je eruit bent. En uiteraard stem jij je op de ander af en omgekeerd stemt de ander zich op jouw af, als je nader tot elkaar komt. Je relatie met de ander wordt er sterker door en de afstand tot de ander vermindert.

Het aspect ‘onderhandelen’ is wellicht nog meer verborgen als je een relatie aangaat met een webshop. Je koopt iets wat aangeboden wordt, of je koopt het niet. Zo lijkt het. Maar wellicht heb je tevoren op internet gekeken waar je het goedkoopst terecht kon. Uiteindelijk beslis jij bij welke winkel je koopt. Dat is wat overgebleven is van het oorspronkelijke handjeklap.

Binnen de nauwe nabijheidskring van het gezin wordt de waarde van de behoeftebevredigers *niet* uitgedrukt in geld (hoewel: in sommige gezinnen kunnen kinderen wel een zakcentje bijverdienen als ze karweitjes verrichten – dit is dan een vorm van arbeid – niet elke vorm van kinderarbeid is kindonwaardig...). Een gezin is een systeem waar we het oermenselijke gedrag van delen en het gezamenlijke eigendom nog aantreffen. In het ideaalmodel van een gezin krijgt iedereen wat hij nodig heeft en ontfermen de subsystemen zich over elkaar als dat nodig is.

Afstemmen

Zelfhandhaving is de meest fundamentele behoefte van elk systeem. Mensen hebben voortdurend behoeftebevredigers nodig om zichzelf te handhaven. Een deel van de behoeftebevredigers kun je kopen. Andere behoeftebevredigers veronderstellen de aanwezigheid van iemand anders of van meerdere andere mensen. Om iedereen van voldoende behoeftebevredigers te voorzien en om de te kopen behoeftebevredigers te produceren zijn wereldwijde heterarchieën (netwerken) ontstaan.

We kunnen niet zonder de arbeid van anderen. Door samen te werken en door mechanisering, automatisering en robotisering zijn we in staat steeds efficiënter een deel van de benodigde behoeftebevredigers te produceren. Andere behoeftebevredigers worden onvoorwaardelijk beschikbaar gesteld.

Sommige behoeftebevredigers kun je verkrijgen door te ruilen: als *ik* iets heb waar *jij* behoefte aan hebt, geef ik dat aan jou onder voorwaarde dat ik iets van gelijke waarde terugkrijg. Dat is het grondprincipe voor een eerlijke ruiltransactie. Geld wordt daarbij vaak als tussenruilmiddel gebruikt. Voor dit soort ruilprocessen geldt dat ze modelmatig bestaan uit twee personen die ruilen: koper en verkoper. Op dit soort processen leg ik nu even de nadruk. Ik bekijk het vanuit een macroperspectief.

Maatschappijen zijn opgebouwd uit subsystemen die we ‘de burgers’ noemen. Als mens is de burger een zichzelf handhavende eenheid. Dit ‘zichzelf handhaven’ kan ook samen met anderen gedaan worden; ze vormen dan samen een ‘huishouden’. Een huishouden is een economisch begrip: een consumptieve eenheid. Het prototype van een huishouden is ‘het gezin’. In de negentiende, tot ver in de twintigste eeuw, bestond het prototype van een gezin uit een man en een vrouw en kinderen. De man was de ‘kostwinner’ en de vrouw verzorgde het huishouden.

De man ‘arbeidde’ en de vrouw ‘zorgde’ (voor het huishouden, voor de kinderen). De man nam deel aan de steeds wereldwijder wordende processen en de steeds complexer wordende netwerken voor het produceren van behoeftebevredigers. De man nam deel aan processen-op-supraniveau (waar hij, naarmate ze ingewikkelder werden, steeds minder zicht op had). Door zijn arbeidskracht te verkopen vergaarde hij het geld dat het gezin nodig had om de benodigde behoeftebevredigers te kunnen kopen.

En de vrouw? Zij werd geacht zich te beperken tot de microprocessen. In feite was wat zij deed net zo hard nodig als de werkzaamheden die de man verrichtte voor de totstandkoming van de te verkopen behoeftebevredigers. Als zij het huishouden niet zou kunnen runnen kon de man zijn werkzaamheden niet naar behoren verrichten. Als zij het eten niet kookte en het huis schoon hield, kon de man niet naar behoren functioneren. Deze *onbetaalde* werkzaamheden waren en zijn net zo nodig voor een goed functionerende samenleving als de betaalde werkzaamheden die de man verrichtte.

- De fabrieken en ondernemingen betaalden slechts een deel van kosten die gemaakt werden.

Een ‘gezin’ is iets anders dan een ‘huishouden’. Bij een *huishouden* gaat het om het in stand houden van de dagelijkse gang van zaken van een systeem. Het gaat om de tweedimensionale zelfhandhaving. Het gaat om het voorzien in de lagere behoeften van de behoeftehiërarchie. Bij een *gezin* gaat het vooral om de hogere behoeften in de hiërarchie. Modelmatig kunnen een huishouden en een gezin elkaar aanvullen, maar dat is niet noodzakelijk. Bij een ‘gebroken gezin’ vallen huishouden en gezin niet samen. Complicerend is het begrip ‘familie’ of ‘bloedband’. Een familieband (de genetische afstamming) is een door mensen bedachte constructie die vooral een ordenende functie heeft. Burgerschap – een ander ordenend begrip – is bijvoorbeeld geregeld via de bloedverwantschap: een baby heeft de Nederlandse nationaliteit, als de vader bij aangifte Nederlander is. Of de vader ook de verwekker is doet er niet toe. Dat veel mensen grote waarde hechten aan een familieband komt niet voort uit afstammings-

verwantschap maar wordt veroorzaakt door hechtingsprocessen. Dat moeders van hun kind houden is 'automatisch' (tweedimensionaal) gedrag dat versterkt wordt door cultuuropvattingen. Dit automatische gedrag is 'hechtingsgedrag': adoptieouders gaan evenveel van hun 'aangenomen kind' houden als natuurlijke ouders. Het kind weet niet beter als hem niets verteld wordt.

Een familie is een nauwe nabijheidskring. Afhankelijk van het evolutionaire beschouwingsniveau is een familie een biologische of een persoonlijke term. Op tweedimensionaal niveau gaat het om bloedverwantschap. Op driedimensionaal niveau bepaal je zelf wie je tot je familienabijheidskring wilt laten behoren.

Nabijheidskringen zijn een gevolg van hechtingsprocessen. Hechtingsprocessen zijn processen die de behoeften 'vertrouwen' en 'wantrouwen' vorm geven. Het begint doordat je niet-bewust als baby beleeft dat je van anderen afhankelijk bent. Als er liefdevol op jou gereageerd wordt, bouw je vertrouwen op in andere mensen en in de rest van de omgeving om je heen. *Van nature* wantrouw je andere mensen waar je geen band mee opgebouwd hebt. Vertrouwen bouw je langzaam op. Het begint bij degene die zich over jou ontfermt, die je eten geeft, je verzorgt en liefde geeft. Je bouwt een nabijheidskring op die bestaat uit één, de voedster, meestal de moeder, en vervolgens uit enkele personen (de gezinsleden). Door te ervaren dat ook sommige anderen-dan-de-moeder te vertrouwen zijn, breid je jouw nabijheidskringen uit. Het beeld van de mensen die je kent wordt genuanceerder: je weet waarin je iemand kunt vertrouwen en op welk vlak je hem of haar wantrouwt. Je gaat je hechten aan anderen die voor jou een bepaalde betekenis krijgen. Je gaat discrimineren, je maakt onderscheid... Nog later breidt dit zich uit naar instituties en groeperingen: je vertrouwd artsen als het om je gezondheid gaat, je vertrouwd banken als het gaat om het veilig bewaren van je spaargeld. Je wantrouwt onbekenden die in het donker om je huis sluipen. Ondanks de volledige afhankelijkheid en dankzij de ontferming door andere mensen, merk je dat jij jezelf kunt handhaven en bouw je zelfvertrouwen op. Je bouwt een idee op over jezelf en over de wereld om je heen. Afhankelijk van de omgeving waarin je opgroeit ontwikkel

je overlevingsstrategieën en automatische reacties. Dit zijn tweedimensionale processen. Sommige mensen weten door bewuste bijsturing, dat wil zeggen door te functioneren op het derde evolutieniveau, invloed uit te oefenen op het verloop. Zij overstijgen hun microperspectief en betrekken macrokennis en moraal-overwegingen bij hun zelfhandhaving.

Het zal duidelijk zijn dat de behoefte aan ontfermen en aan ontfermd-worden-door-de-ander vraagt om *afstemming* van beide partijen op elkaar. Dat geldt niet alleen voor de verzorger-kind relatie, maar blijft levenslang een rol spelen. De afstemming-op-elkaar kan de vorm aannemen van ‘vanzelfsprekend gedrag’ of ‘automatisch gedrag’, zoals dat bij een moeder en kind meestal het geval is. Maar ook koper en verkoper komen niet tot elkaar als ze zich niet op elkaar *afstemmen*, als ze niet met de wensen, behoeften en belangen van de ander rekening houden. Menselijke netwerken en suprasystemen kunnen zich alleen handhaven door wederzijdse inspanningen van de deelnemers.

De afstemming kan verschillende vormen aannemen. Afstemmen vindt plaats als je iemand ontmoet. Bij elke ontmoeting ‘speel’ je een ‘rol’, bijvoorbeeld die van dictator, slaaf, ouder, kind, arbeider, werknemer, aandeelhouder... Bij elke rol die je aanneemt stem jij je op de ander af, en de ander stemt zich op jou af. Die afstemming werkt als een afspraak. Je wordt geacht je aan de regels te houden die bij je rol horen.

Elke afstemming houdt een beperking in. Die afstemming komt meestal niet vanzelf tot stand. Vaak gaat er strijd aan vooraf, want je beperken in je mogelijkheden is geen behoefte, integendeel. Toch zijn beperkingen noodzakelijk om *samen* te kunnen werken en om samen een eenheid te vormen. Binnen elk samenwerkingsgeheel gelden gedragsregels. Elke regel houdt een beperking in: sommige zaken mogen wel en andere niet. Gedragsbeperkingen zijn noodzakelijk om ordelijke gehelen (systemen) te ontwikkelen en in stand te houden. Beperkingen en regels hebben zin als daardoor het gedrag van degenen waarmee je samenwerkt voorspelbaar en daardoor

betrouwbaar wordt. Beperking en je aan de regels houden is nodig om een door jou gewenst doel te bereiken dat jij in je eentje niet zou kunnen bereiken.

Afstemmen is een kwestie van 'tot een vergelijk komen': als jij iets wilt dat iemand anders niet wil, kunnen jullie een compromis sluiten. Dat is een vorm van je op elkaar afstemmen. De ander jouw wil opleggen is een andere vorm, onder voorwaarde dat de ander daarin meegaat. Als dat niet het geval is volgt strijd óf wordt er onderhandeld tot overeenstemming bereikt wordt. Als geen overeenstemming bereikt wordt, dan ontstaat er geen samenwerking en is van een wenselijke ordening (en systeemvorming) geen sprake.

Bij het zich op elkaar afstemmen speelt de behoefte aan macht en essentiële rol. Macht te verstaan als het vermogen om te bepalen wat er gebeurt. Een primitieve vorm is het gebruik van lichamelijke kracht. Macht bestaat binnen afhankelijkheidsrelaties. Machtsgebruik is van oorsprong een tweedimensionaal mechanisme, maar kan ook bewust ingezet worden. Een positief gebruik van machtsverhoudingen vindt plaats als het noodzakelijk is om een ordening tot stand te brengen die leidt tot een doel dat door beide partijen gewenst wordt. Er vindt dan een door beide partijen gewilde of noodzakelijk geachte hiërarchische ordening plaats. We zien dat bijvoorbeeld in een leger en in bedrijven. Als A afhankelijk is van de beslissingen of handelingen van B, bevindt B zich in een machtspositie. B kan zijn macht echter ook gebruiken voor macht waarvoor deze niet bedoeld is. Er is dan sprake van machtsmisbruik omdat A onnodig beperkt wordt in zijn keuzevrijheid. We zien dat bijvoorbeeld bij de uitbuiting van arbeiders en bij seksueel en ander geweld.

Als er geen noodzaak is voor een hiërarchische ordening voor het bereiken van een door beide partijen gewenst doel, dan is onderhandelen noodzakelijk voor een menswaardig resultaat. Er moet dan in vrijheid op elkaar afgestemd worden. Consensus is voor een menswaardig resultaat een voorwaarde. Dat kan een eenvoudige afspraak over een rolverdeling zijn. De twee partijen kunnen de

oplossing voor de gewenste relatie ook vinden in het proces van de dialectische spanningsreductie, waarbij iets nieuws bedacht wordt waarin beide partijen recht gedaan wordt. De te vinden oplossing is alleen dan menswaardig als daarbij vanuit het microniveau rekening gehouden wordt met zowel de micro- als de macroperspectieven van beide partijen.

Onderhandelen

Zelfhandhaving is afhankelijk van de vraag of je over voldoende behoeftebevredigers beschikt. Beschikken over een behoeftebevrediger wil zeggen dat je 'er macht over hebt'. Bovendien geeft het bezitten van een behoeftebevrediger vaak macht over andere mensen die deze behoeftebevrediger niet bezitten. Hoe gaan mensen met dit verschil om?

- Macht is het vermogen om met een behoeftebevrediger te doen wat je wilt.

Om het eenvoudig te houden neem ik als voorbeeld de behoeftebevrediger 'voedsel'. Als je niet eet ga je dood. Je moet dus regelmatig over voedsel beschikken. Heel vroeger, in de tijd van de jager/verzamelaars, gingen mensen gewoon naar buiten en zochten wat ze nodig hadden. Alles om hen heen was 'van-hen'. Later gingen mensen groente verbouwen. Alles wat er was werd gezien als gezamenlijk bezit. Er was meestal genoeg van alles. Wel ging men de gewassen beschermen tegen de vraatzucht van de dieren. En later ook tegen rovende mensen uit andere gemeenschappen. Dat was het moment dat het begrip 'bezit' zijn intrede deed. Men ging de groente die men verbouwde beschouwen als 'van-ons'. Later, toen de gemeenschappen groter werden, ging men, wat men verbouwde, beschouwen als 'van-mij'. Het werd het persoonlijk bezit waar jij-alleen over kon beschikken.

Het begrip 'schaarste' deed zijn intrede. Het kon gebeuren dat jouw groente opgegeten werd door een wild dier dat vrij rondliep. Jij had dan niets terwijl misschien je buurman geluk had en over voldoende groente (behoeftebevredigers) kon beschikken. Er is een tijd geweest dat je buurman dan van zijn overvloed aan jouw gaf, of zelfs het weinige dat hij had met jou deelde. Die bereidheid was minder als de

bezitter verderop woonde of zelfs in een ander dorp. Hoe wijder de nabijheidskring hoe minder solidair de mensen toen al waren.

Toen de bevolking toenam ging men zich specialiseren. Er waren mensen die zich gingen toeleggen op het maken van gereedschappen om het land te bewerken. Handel kwam op gang, want je kunt wel gereedschap maken, maar als je al je tijd besteed aan het maken van gereedschap, dan heb je geen tijd om groente te verbouwen. Ook ontdekte men dat het voordeliger was om één soort groente te kweken. Als jij wortels plant en je buurman sla, dan verkrijg je in totaal meer-
van-hetzelfde met in verhouding minder inspanning. Men ging spullen ruilen. Door te ruilen verkreeg iedereen wat hij nodig had. Een deel van de oogst werd geruild met de gereedschapmaker, zodat hij kon eten en jij je land kon bewerken. Samenwerken loonde.

Er deed zich een probleem voor: hoeveel wortels moest je de gereedschapmaker geven om een schop in je bezit te krijgen? Als hij de enige gereedschapmaker in de wijde omtrek was, dan stond je voor de keuze: of zelf een schop maken of geven wat de gereedschapmaker vroeg. De gereedschapmaker bevond zich in een machtspositie als hij de enige was die schoppen kon maken. Hij bevond zich dan in een monopoliepositie. Daardoor kon de gereedschapmaker meer wortels vragen dan de schop waard was. Dit gebeurt nog steeds, bijvoorbeeld door de fabrikanten van geneesmiddelen die door octrooien het alleenrecht op de verkoop hebben en exorbitant hoge prijzen vragen.

Voor de helderheid van het verhaal: er is verschil tussen 'bezit' en 'eigendom'. Als ik jouw fiets leen, dan bezit ik hem wel even, maar het is niet mijn eigendom. Ik ben niet de eigenaar. Als eigenaar kun je vrij over een behoeftebevrediger beschikken; die vrijheid wordt via ons rechtstelsel gegarandeerd. Je kunt ook zeggen dat bezit zich afspeelt op het tweede evolutieniveau en eigendom op het derde. Bezit is een 'dierlijke' zaak, een roodborstje kan een territorium 'bezitten'.

Eigendom is het gevolg van afspraken die mensen maken.

Eigendom is pas aan de orde als een ander er aanspraak op maakt of een bezitting van je wil overnemen. De overdracht wordt

tegenwoordig geregeld via een overeenkomst waarbij geruild wordt met geld. Het geld dat voor de behoeftebevrediger betaald moet worden wordt de 'prijs' genoemd. Hierbij komt de machtspositie om de hoek kijken, omdat de eigenaar bepaalt of hij de behoeftebevrediger wil overdragen en tegen welke prijs. Die machtspositie is van tweedimensionale aard: een hert dat een roedel hinda's bezit wordt alleen door een veel sterkere rivaal van de troon gestoten. Zijn machtspositie werkt in zijn voordeel.

Er is nog een andere belangrijke discriminatie. Dat is het verschil tussen de waarde van een behoeftebevrediger en de prijs die je moet betalen om eigenaar van die behoeftebevrediger te worden.

- De *waarde* van een behoeftebevrediger is afhankelijk van het belang dat de behoeftebevrediger heeft voor een zelfhandhaving.
- De *prijs* die betaald moet worden voor het verkrijgen van een behoeftebevrediger wordt bepaald door de eigenaar.

Een waarde is alleen geldig voor-jou. Hoeveel is een schop *jou* waard? Hoeveel is sla *jou* waard? Wat is de waarde van een behoeftebevrediger, voor jou? Wat heb jij ervoor over? Want iemand anders heeft misschien helemaal geen behoefte aan een schop of aan sla. Voor-jou heeft jouw-eigendom geen prijs. Je kunt, wat je in eigendom hebt, niet *nóg* eens kopen. Een behoeftebevrediger krijgt pas een prijs als iemand anders hetzelfde *óók* wil hebben.

- Als de macht van de verkoper en de behoefte van de koper in evenwicht zijn, ontstaat voor de behoeftebevrediger door onderhandelen een *prijs* die in overeenstemming is met de *waarde* (beiden zijn tevreden met de deal).

Een behoeftebevrediger heeft voor de bezitter wel een *waarde* maar geen *prijs*: hij hoeft het niet meer te kopen. De waarde die een behoeftebevrediger voor-hem heeft is afhankelijk van het moment en de situatie waarin hij zich bevindt. Als je net gegeten hebt is sla voor-

jou niets waard, zeker niet als je nog genoeg in voorraad hebt. Als je honger hebt kijk je er anders tegenaan. Als je buurman niets meer te eten heeft krijgt jouw sla ineens een prijs, als je teveel vraagt gaat hij naar een ander. De prijs ontstaat door het vinden van een overeenstemming op grond van onderhandelen. Uiteindelijk bepaalt de eigenaar de overdracht. Dat plaatst hem in een machtspositie. Monopolisten kunnen hiervan misbruik maken. De overdracht vindt plaats als beide partijen akkoord gaan met die overdracht, maar als de eigenaar ‘nee’ zegt gaat de transactie niet door.

- Het proces van het vinden van overeenstemming wordt ‘onderhandelen’ genoemd.

In een waarde zit altijd een bepaald doel besloten. Bij een behoeftebevrediger is het doel het bevredigen van een behoefte. De waarde is afhankelijk van de vraag hoe nodig een potentiële koper de bevrediging van de behoefte vindt. Daar gaat het in de economie-van-de-schaarse-middelen altijd om. De *prijs* van een behoeftebevrediger stijgt naarmate die behoeftebevrediger schaarser wordt. Naarmate er minder eten is stijgt de *waarde* van eten voor jou als hongerige persoon. Naarmate het langer geleden is dat je gegeten hebt stijgt voor-jou de waarde van eten, de prijs kan echter wel gelijk blijven.

- Er zijn ten minste twee prijsbepalers: schaarste en urgentie-van-bevrediging.

De *waarde* van een behoeftebevrediger wordt niet alleen bepaald door schaarste maar vooral door de wens van de koper. Bij behoeften van het tweede bestaansniveau is de invloed van het niet hebben van een benodigde behoeftebevrediger groot. Dat heeft invloed op de prijs die men op microniveau (individueel) bereid is te betalen. Als er weinig voedsel beschikbaar is zal op macroniveau de prijs stijgen. Bij een schilderij ligt het gecompliceerder. Het hebben van een Van Gogh behoort niet tot de behoeften die zich op het tweede bestaansniveau afspelen. Schilderijen behoren niet tot de tekorten die het voortbestaan van iemand in het geding brengen. Toch zijn er

mensen die tegen elkaar opbieden om eigenaar te worden. Een deel van die mensen ziet zo'n schilderij als uitgesteld ruilmiddel (geld), maar als je heel veel geld hebt kan toch een verknipte behoefte spelen. Dat is de behoefte om (te) veel behoeftebevredigers te verzamelen. Bij anderen kan de behoefte om zich te onderscheiden een rol spelen. In sommige nabijheidskringen is je status hoog als jij je een Van Gogh kunt veroorloven. Dan gaat het niet om de hoog in de hiërarchie geplaatste behoefte van het genieten van schoonheid.

Volgens economen is de prijs van een behoeftebevrediger afhankelijk is van de schaarste van het product. Als een product schaars is, dan bevindt de verkoper zich in een machtspositie en kan hij de prijs omhoog drijven. Naast schaarste zijn echter ook kennis en vaardigheid van belang voor de prijs. Dit zijn persoonlijke eigenschappen. Naarmate iemand (of een bedrijf) meer beschikt over specifieke kennis en vaardigheden dan anderen, is zijn machtspositie groter. En verder spelen bij de prijsbepaling zaken als status en betrouwbaarheid een rol: individueel-menselijke eigenschappen die niets met schaarste te maken hebben. Dit houdt in dat prijzen niet waardenneutraal zijn en uiteindelijk moraal een medebepalende factor is in het functioneren van markten.

Overigens kun je het al of niet beschikken over bepaalde vaardigheden of kennis ook zien als een 'schaars iets'. Die neiging hebben neoliberalen die alles in waardenneutrale termen (prijzen, geld) proberen te vatten.

Het verdient voorkeur om de term 'vaardigheid' ruim op te vatten. Vaardigheid ontstaat ook door samen te werken. Dit gebeurt bijvoorbeeld in fabrieken en door dienstverlenende bedrijven. Deze suprasystemen creëren door de samenwerking een machtspositie omdat ze iets kunnen laten maken of laten doen dat anderen die niet op die manier samenwerken niet kunnen laten maken of laten doen. Samenwerken loont, samenwerken maakt machtig.

Neoliberale economen maken de fout dat ze slechts met de prijs van behoeftebevredigers rekening houden en de waarde buiten beschouwing laten. Zaken die geen prijs hebben, zoals de zorg voor

elkaar, bestaan voor hen niet. Ze zijn daardoor kwalijke handlangers van de verkopers (aandeelhouders), want ze laten de kosten die essentiële behoeften bevredigen buiten beschouwing. Er zijn behoeftebevredigers die niet gekocht en verkocht kunnen worden en evengoed op microniveau van essentieel belang zijn voor onze zelfhandhaving en voor het instandhouden van huishoudens.

- Alles wat een behoefte kan bevredigen heeft een bepaalde waarde, is waardevol. Die waarde fluctueert en is tijd-, persoons- en situatiegebonden.

Als ik jou dit geeft dan krijg je er dat voor terug. Economen denken dat het menselijke leven te vergelijken is met een nulsomspel: als je iets geeft moet je er iets met dezelfde prijs (geld) voor terug krijgen; de koek kan maar één keer verdeeld worden. Het is echter ingewikkelder. Er zijn behoeftebevredigers die je geeft zonder er iets voor terug te hoeven. Onvoorwaardelijke liefde bijvoorbeeld. Of: je over iemand ontfermen. Zonder ook dit soort behoeftebevredigers is geen menswaardige samenleving denkbaar.

In een nulsom transactie geldt: als een van de partijen niet akkoord is, gaat de deal niet door. De twee partijen zijn in oorsprong gelijkwaardig. Er is geen verschil in macht tussen koper en verkoper.

Verskil in macht komt om de hoek kijken als een van de twee partijen iets voor geld wil ruilen. Geld was vroeger goud: gouden munten, en later ook waardepapieren die je tegen goud kon inruilen. Goud had in de internationale handel een bepaalde prijs. Waardepapier is gebaseerd op vertrouwen: het vertrouwen in de uitgever van het papier (de bank), het vertrouwen dat je een waardepapier terug kon ruilen voor goud. De koppeling aan goud als standaard-en-uitgangspunt voor de prijsbepaling werd losgelaten toen banken meer papieren geld gingen uitgeven dan ze aan goud in eigendom hadden. Innovaties konden daardoor sneller plaatsvinden waardoor rijkdom sneller werd verkregen. De banken kregen de macht om geld-te-scheppen: ze konden meer 'geld' uitgeven dan ze aan goud bezaten. Vanaf dat moment werden de nulsom regels overtreden.

De macht om te bepalen aan wie banken geld kunnen uitlenen is gestoeld op het vertrouwen dat mensen in de bank hebben. Mensen vertrouwen erop dat ze het geld dat ze gestald (gespaard) hebben terug zullen krijgen op het moment dat ze dat willen. Wordt het *wantrouwen* te groot, dan kan het zijn dat mensen hun geld van de bank halen. Als dit massaal gebeurt wordt dit een 'bankrun' genoemd en dat kan een faillissement van de bank tot gevolg hebben. Het kan ook zijn dat de *aandeelhouders* van een bank hun vertrouwen verliezen en massaal hun aandeel verkopen. Dat gebeurde in 2008 met Lehman Brothers. Vertrouwen is de kurk waarop het financiële stelsel drijft.

- Geld is iets waarvan je verwacht dat je het op een later tijdstip kunt ruilen voor iets anders van gelijke waarde.

Dat vertrouwen is essentieel. Voor een wat algemenere beschrijving van de behoeften 'macht' en 'vertrouwen': zie mijn boek 'Zelfhandhaving'.

Een grondregel van een goed functionerende markt is het machts-evenwicht tussen verkopers en kopers. Dit is een marktprincipe. Een machtsevenwicht bestaat bij de gratie van het in vrijheid kunnen kiezen. De macht van de koper verschrompelt echter als we bedenken dat de oorsprong van een koop een behoefte is. Het is een foute framing om te denken dat het gaat om de wil van de koper. We suggereren dan dat het om een bewuste keuze gaat, dat we in vrijheid wel of niet kunnen kopen. Die vrijheid is echter beperkt. De vrijheid wordt minder naarmate het om een meer lagere behoefte gaat en naarmate de behoefte sterker is. Ben je nog vrij om nee te zeggen tegen de verkoper van een boterham als je al dagenlang niet gegeten hebt? Voor veel behoeften geldt een vrije keuze nauwelijks. Als het om hogere behoeften in de behoeftenhiërarchie gaat is 'kopen' steeds minder een mogelijkheid en ben je afhankelijk van 'krijgen'. Liefde kun je alleen maar 'geven'. Je bent als mens volledig afhankelijk van de samenwerking met anderen.

In onze moderne neoliberale maatschappij is er van gelijkwaardigheid tussen de eigenaar en koper geen sprake meer. Ook schaarste speelt nauwelijks nog een rol, want als er van iets te weinig is, wordt er meer van geproduceerd. Als je er maar voor betaald. De macht ligt volledig in de handen van de eigenaars van de behoeftebevredigers. Dat heeft diepe wortels. Het is gewoon een biologische wetmatigheid. In de dierenwereld wordt op een bepaalde manier met bezit omgegaan. Daar gaat het marktprincipe niet op. Het gaat ook niet op als mensen tweedimensionaal functioneren, want in vrijheid kiezen is pas aan de orde op het derde evolutieniveau.

Zo gaat het in de dierenwereld: de bezitter van een territorium heeft de meeste kans om te winnen als een ander de heerschappij wil overnemen. Van machsevenwicht is geen sprake. De bezitter is de 'machthebber'. De niet-bezitter respecteert het bezit. Is dat niet het geval dan volgt dreiggedrag, een gevecht, oorlog... We zien dat bijvoorbeeld bij roodborstjes, tijgers, herten... Elkaf afmaken is niet gunstig voor de zelfhandhaving. Vaak is fluiten (merels) of burlen (herten) genoeg om een potentiële belager uit de buurt te houden. Ook bij mensen zien we eenzelfde soort gedrag, bijvoorbeeld als ze een handdoek op een ligstoel leggen aan de rand van een zwembad. Als je op een terras een lege stoel ziet ga je er niet op zitten als er al andere mensen aan het tafeltje zitten.

Dit zijn zaken die zich op het microniveau afspelen: op het niveau van het onderlinge contact. Daar komt in principe geen overheid aan te pas (macroniveau). Gaat een overheid zich wel ergens mee bemoeien, dan is dat in het belang van een groepering. Menselijke machthebbers zijn gewend om 'het van bovenaf te regelen'. Maar af en toe trekt een bevolkingsmassa de macht naar zich toe: opstand, revolte, revolutie... Om dit te voorkomen en uit eigenbelang treffen machthebbers (overheden) soms maatregelen ten gunste van de minder machtigen. Om opstand te voorkomen. Je kunt terecht vraagtekens zetten bij het democratisch gehalte van onze neoliberale maatschappij... In onze maatschappij, waar alles in termen van geld wordt uitgedrukt, zijn de aandeelhouders de machtigen. Zo wordt de Europese Unie (EU) door de lobbyisten van de grote bedrijven aangestuurd. Vroeger waren de grootgrondbezitters de machthebbers: de paus, de keizers, de

koningen, de edelen, de leenmannen... De macht was persoonsgebonden, nu ligt de macht bij de overheden die hun oren laten hangen naar de grote bedrijven en hun aandeelhouders.

We zijn in het westen uit het oog verloren dat ons gedrag te verklaren is uit de noodzaak tot zelfhandhaving. Om onszelf te handhaven gebruiken en verbruiken we behoeftebevredigers. Dat zijn de dingen die we in winkels kopen. Oorspronkelijk verzamelden, oogstten of maakten we die dingen zelf. Wat we over hadden ruilden we voor iets dat we niet hadden. Het ruilen noemen we tegenwoordig 'kopen' en 'verkopen'. Door deze woorden te gebruiken geven we aan dat het bij het ruilen niet meer om gelijkwaardige posities gaat. De verkoper is de eigenaar van een behoeftebevrediger. De koper is de behoeftege. Met name eigenaars (verkopers) worden door wettelijke maatregelen beschermd. De verkoper bevindt zich in een machtspositie. Hij is de machtige doordat hij eigenaar is, niet vanwege schaarste zoals economen doen geloven.

- Iets is schaars als het aantal behoeftege groter is dan er behoeftebevredigers beschikbaar zijn.

Klassieke economen hebben ons wijsgemaakt dat de *prijs* van een behoeftebevrediger afhankelijk is van de mate van schaarste. Dat is wel een factor die meespeelt, maar veel belangrijker, natuurlijker en oorspronkelijker is *de behoefte van individuele personen*. Het gaat daarbij soms om denkbeeldige behoeften. Neem bijvoorbeeld de prijs van een schilderij. Welke behoefte is gediend bij het bezit van een schilderij van Van Gogh met een prijskaartje van vele miljoenen?

Het gaat, bij de waarde van iets, niet alleen om de schaarste maar vooral om de vraag *wat jij als koper ervoor over hebt*. Het gaat om de vraag welke prijs je wilt betalen. In een veilinghuis zijn het de potentiële kopers die tegen elkaar op bieden. De prijs wordt niet bepaald door de objectieve schaarste maar door het subjectieve idee van iemand. Complicerende factor is dat de koper weet dat hij het schilderij ook weer kan verkopen. De koper beschouwt dan het

schilderij niet als een behoeftebevrediger maar als geld. Als 'tussenruilmiddel'.

- De *waardebepaling* van een behoeftebevrediger is afhankelijk van de mate van behoefte.
- De *prijsbepaling* is afhankelijk van de wens om de behoeftebevrediger te bezitten, te gebruiken of te verbruiken.

We zien dat de prijsbepaling, die zijn oorsprong heeft in de behoeften van een individu, steeds meer een zaak is geworden die gekoppeld is aan groeperingen. Een behoeftebevrediger wordt niet meer geruild met een behoeftebevrediger van iemand anders, maar betrokken van een productieketen en gekocht in een winkel. Door massaproductie zijn goederen en diensten – de behoeftebevredigers – gestandaardiseerd. Ze zijn van behoeftebevredigers tot koopwaar geworden.

- Massaproductie bepaalt de prijs van een behoeftebevrediger.

Hoe is het zo gekomen dat die omslag van behoeftebevrediger naar koopwaar plaatsvond? In de negentiende eeuw kwam de productie van behoeftebevredigers *massaal* op gang. Fabrikanten gingen goederen produceren waarvan zij het idee hadden dat ze die goederen voor meer geld konden verkopen dan de investeringen die ze moesten verrichten. Die investeringen moesten opgebracht worden om de kosten vooraf te kunnen betalen. Dat waren de kosten voor de grondstoffen en voor de lonen van de arbeiders.

De fabrikanten bedachten werkmethodes om de kosten voor de arbeid zo laag mogelijk te maken. Het opdelen in kleine eenvoudige handelingen was er één van. Daardoor maakte een arbeider niet een totaal-product, maar bewerkte hij slechts een klein onderdeel.

Was het vroeger zo dat de waarde van een goed of dienst bepaald werd door de vraag hoe graag je iets wilde hebben of kwijt wilde, bij massaproductie is dat niet aan de orde. De fabrikant produceert voorraden waarvan hij verwacht dat hij ze zal verkopen. Of het daarbij om een behoefte gaat zal hem een zorg zijn. Dit is in elk geval tegen-

woordig de houding van een ondernemer die het neoliberale gedachtegoed aanhangt.

Hiermee wil niet gezegd zijn dat ondernemers geen rekening houden met behoeften. Integendeel. Maar de drijvende kracht is winst maken en groter worden (nog meer winst maken). Ondernemers weten drommels goed dat consumenten zich laten leiden door behoeften. Zij maken hun producten zo dat er behoeften mee bevredigd worden. Soms verkopen ze slechts de suggestie van behoeftebevrediging zoals dat bijvoorbeeld gebeurt voor sommige producten in de cosmetica-sector: anti-aging! Anderen voegen verslavende middelen toe. De vraag of het gaat om echte behoeften is niet aan de orde in de visie van de liberaal. Het kunnen dus evengoed zinloze of aangeleerde behoeften zijn. Vaak gebruiken ze een anderssoortige behoefte, als angst, status of 'erbij willen horen', om een behoeftebevrediger te verkopen. De voorbeelden zijn legio. Van suikervolle frisdranken die zo dik maken dat ze levens bekorten tot auto's die sneller kunnen rijden dan 400 kilometer per uur, terwijl niemand harder mag dan 130, en tabak met een extra toegevoegd verslavend middel. Ook de reclame op de tv liegt er niet om: bescherm je kindje door een geurende tablet in de wc te hangen; neem een pilletje en je wordt slanker; schenk koffie en het wordt gezellig, eet koek en je krijgt een gezonder lijf...

Er zijn meer factoren die invloed hebben op de prijs van producten: concurrentie bijvoorbeeld. Bedrijven proberen concurrentie te voorkomen door een monopoliepositie te verwerven of door concurrenten op te kopen. Als er geen concurrenten zijn kan een producent zelf de prijs bepalen. We zien dat bijvoorbeeld bij de productie van medicijnen. Het is opmerkelijk dat het de overheden zijn die deze ontwikkelingen bevorderen en beschermen door wettelijke maatregelen. Dat ze in extreme gevallen soms tegenmaatregelen treffen doet hieraan niets af: doekje voor het bloeden. De overheden zijn handlangers van de grootkapitalisten.

We leven in een maatschappij die aanbodgestuurd is. Dat mag ook een zinloos aanbod zijn. Als het maar verkocht wordt. (Lees: als er maar

winst gemaakt wordt; als de aandeelhouders er maar beter van worden.) Dit wordt door neoliberale overheden vertaald in ‘werkgelegenheid’. Daarmee wordt een appèl gedaan op de behoefte aan een bestaanszekerheid terwijl het gaat om de vergroting van de opbrengsten van het bedrijfsleven. Waarom zeggen ze dat niet gewoon? Want zo is het wel... Daarmee zijn de overheden handlangers geworden van de aandeelhouders.

‘De werkgelegenheid wordt door de overheid beschermd en bevorderd’. Dit is een versluiserende framing. Mensen trappen daar in; door betaald werk te hebben kun jij je levensstandaard verhogen... Al jaren is het koopkracht nauwelijks gestegen. Er wordt je een verkeerd beeld voorgehouden. De enigen die er echt beter van worden, in elk geval *meer* beter van worden, zijn de eigenaars van het bedrijfsleven: de aandeelhouders.

Als lemmingen die naar een afgrond rennen gaan we, gesteund door economen en politici, onze ondergang tegemoet. De huidige aanbodgestuurde omgang met behoeftebevredigers zal vervangen *moeten* worden door een nieuw principe, gebaseerd op waar het werkelijk om gaat: duurzaam gebruik van grondstoffen en milieu en bevrediging van echte *menswaardige* behoeften. Er zullen steeds meer vraaggestuurde ondernemingen moeten komen, gebaseerd op een eerlijk ruilproces. Het streven naar steeds meer macht van sommigen en de ongelimiteerde toe-eigening van behoeftebevredigers zal aan banden gelegd moeten worden. We ontwikkelen, of we dat nu willen of niet, in de richting van een situatie waarin er minder *arbeid* voorhanden is en waarin *werk* de waardering krijgt die het toekomt.

Een menswaardige samenleving is gestoeld op ruilprocessen waarin de twee partners (koper en verkoper) modelmatig *in vrijheid* en vanuit een *gelijkwaardige machtspositie* onderhandelen en al of niet tot overeenkomsten komen. *De winst van bedrijven zal terecht moeten komen bij degenen die de behoeftebevredigers maken en verrichten.* Het basisidee is de één-op-één (peer-to-peer) verhouding tussen personen. Van daaruit ontstaan steeds wijder wordende nabijheidskringen (heterarchieën, emergenties, gedecentraliseerde

organisaties, productie eenheden). Inkomen verwerven puur uit eigendom (kapitaal, financiële producten) zal tot het verleden moeten gaan behoren.

- Menswaardig is: een verantwoordelijke bijdrage leveren aan de gemeenschap waar je deel van uitmaakt.

Verantwoordelijk zijn wil niet zeggen: je eigen wil doordrijven, dat zou betekenen: functioneren op het tweede ontwikkelingsniveau (macht misbruiken).

- Je verantwoordelijk gedragen bij een probleem met een andere partij is: je zo gedragen dat jullie allebei tevreden bent met de uitkomst.

Dit is een heel eenvoudige regel. Als deze regel toegepast wordt bij ruilprocessen zijn we toegerust voor de toekomst. Daarbij vragen basisbehoeften om een bijzondere aandacht. Als minimum geldt de Gulden Regel:

- *Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.*

Een menswaardige samenleving is een gemeenschap waarin iedereen in vrijheid zijn eigen leven kan leiden, daarbij gesteund door anderen voor zover nodig. Mensen zijn gemotiveerd om naar vermogen hun steentje bij te dragen aan de voorziening van de benodigde behoeftebevredigers. Dat gebeurt spontaan door te ‘werken’ en voor een steeds kleiner deel door te ‘arbeiden’. De verdeling van de behoeftebevredigers gebeurt in mondiale netwerken (heterarchieën) waarbij mensen afwisselend de rol vervullen van koper en verkoper, waarbij geld het smeermiddel is dat dit proces mogelijk maakt. De verdeling van de behoeftebevredigers komt tot stand door de overeenstemmingen tussen kopers en verkopers. Die overeen-

stemming moet in vrijheid tot stand komen. Dat kan alleen als de onderhandelingsmacht van koper en verkoper in evenwicht zijn.

- Machtsgelijkheid wil zeggen: de één bepaalt niet wat de ander moet doen.

Machtsgelijkheid wil ook zeggen dat de één afhankelijk is van de ander. Willen beide partijen hun zin krijgen op een manier dat ze allebei tevreden zijn met het resultaat, dan kan dat alleen door te *onderhandelen*. Alleen dan kan de beste oplossing gevonden worden, alleen dan kan de juiste prijs bepaald worden. Daarvoor is toenadering en *afstemming* nodig. Als wantrouwen niet de overhand krijgt ontstaan goed functionerende heterarchieën. Dit kan alleen in systemen die gebaseerd zijn op vertrouwen.

Solidariteit

Waar gaat het nu eigenlijk om... Ons idee van 'een moderne maatschappij' is gestoeld op de waarde van persoonlijke autonomie. Een maatschappij bestaat uit autonome mensen die in vrijheid hun eigen leven kunnen bepalen. Het beginsel van de autonomie wordt tegenwoordig begrepen als: je kunt doen wat je wilt zolang het maar niet in strijd met de wet is en je anderen niet tot last bent. Dat houdt in dat degene met de grootste bek het meest voor elkaar krijgt. Wat abstracter uitgedrukt: degene met de meeste macht wordt het best wettelijk beschermd. Dat wordt gerechtvaardigd vanuit wetenschappelijke theorieën als het Darwinisme en economie-opvattingen. In de klassieke wetenschap speelt de driedimensionale vrije keuze geen rol. Doordat mensen de gevolgen van hun gedrag over lange termijn kunnen overzien (in principe), gaan de op toeval gebaseerde theorieën niet meer op. De vrije keuze maakt het mogelijk om naar eigen believen ideeën over de werkelijkheid op te bouwen. Dat kan bijvoorbeeld uitmonden in de moraal dat het goed is om de beste (de machtigste) de meeste kans te geven op het verkrijgen van de meeste behoeftebevredigers. 'Struggle for life'. Dat is geen democratie maar een meritocratie: 'ongelijkheid is goed!'

Darwin heeft slechts een deel van het evolutieproces in model gebracht. Hij behandelde alleen het ontstaan van de levende soorten. Daarbij onderkende hij niet dat 'leven' een meta-emergentie is en dat in vrijheid en verstandig je eigen gedrag kunnen bepalen een volgende meta-emergentie is.

De meta-emergentie naar het tweede evolutieniveau doorbreekt allerlei wetmatigheden die op fysiek niveau gelden. Op fysiekniveau geldt de entropie-wetmatigheid onvoorwaardelijk, dat is bij levende wezens op het tweede evolutieniveau niet (meer) het geval. Op het derde niveau kunnen mensen zaken overzien die de andere dieren niet overzien, waardoor mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen gedrag. Er is geen enkel dier dat macht uitoefent over soortgenoten

die hij niet kent. Er is geen enkel dier dat deel uitmaakt een netwerk dat groter is dan de leden van de eigen groep.

Aan het einde van de 19e eeuw ontstond de denkstroming die 'het sociaal darwinisme' genoemd wordt: er is een continue strijd om het bestaan. Alleen de best-aan-hun-omgeving-aangepaste exemplaren overleven. Dit principe vormde de grondslag voor de verdediging van het kapitalisme en werd ook gebruikt ter rechtvaardiging van allerlei onmenselijke theorieën en praktijken, waaronder racisme en eugenetica (holocaust, shoah, genocide).

Door de heiligverklaring van het maken van winst, heeft in de huidige westerse samenleving het neoliberalisme als effect dat alleen de succesvollen gewaardeerd worden. Arm-zijn wordt door neoliberalen beschouwd als een mislukking die te wijten is aan eigen onvermogen. De door neoliberalen veroorzaakte financiële crisis heeft de volledige minachting van de burgers aangetoond ten faveure van de aandeelhouders van de banken. Zij streken wel de winst op maar werden niet ter verantwoording geroepen. Crimineel gesjoemel met geld werd niet publiekelijk veroordeeld en bestraft. Niet alleen de sociaal zwakkeren en ouderen, maar de hele arbeidende middenklasse werd de dupe van de erop volgende bezuinigingen. Zorgbehoevenden werden gepakt door het opheffen van basisvoorzieningen. Het modewoord werd: bezuinigen, en later: werkgelegenheid. Volksvertegenwoordigers lieten zich intimideren door de aanhangers van het neoliberalisme en hebben nog steeds niet het lef voor drastische maatregelen. Mensen voelen zich door de overheid niet meer serieus genomen. Gevolg: opkomend populisme. Volksmenners die angsten aanspreken en de situatie te simpel voorstellen: goedkope tweedimensionale clusterbaars die alleen maar 'tegen' zijn.

Onder het mom van de zorg voor de werkgelegenheid neemt de overheid allerlei maatregelen die in het belang zijn van de werkelijke machthebbers: de aandeelhouders. Met name door grote bedrijven belastingtechnisch te bevoordelen. Verblind door het idee dat groei en schaalgrootte zaligmakend zijn. Niet beseffend dat daarmee armoede niet de wereld uit geholpen wordt. Alleen nog meer schijnbehoeften

worden bevredigd en nog meer grondstoffen worden verbruikt voor de fabricage van onnodige behoeftebevredigers.

Na het mislukken van het planeconomische communisme en het aan een klein deel van de bevolking vrijheid verschaffende neoliberalisme is het tijd voor een *menswaardige* maatschappij voor *iedereen*. Dat is een maatschappij waarin niet iedereen gelijk is, maar wel iedereen gelijkwaardig is aan iedereen. Dat wil zeggen:

- Iedereen is op gelijke manier in staat om naar eigen inzicht iets van zijn leven te maken, dusdanig dat daarmee het streven van ieder ander om iets van zijn of haar leven te maken bevorderd wordt, rekening houdend met toekomstige generaties.

De toevoeging ‘dusdanig’ houdt in dat niet alles mogelijk is. Aan de hand van deze stellingname kan gediscrimineerd worden tussen goed gedrag en fout gedrag. De vrijheid van handelen is niet ongelimiteerd maar past binnen een bandbreedte. Zorg voor anderen is niet alleen een tweedimensionaal-natuurlijk-verschijnsel maar ook een driedimensionale persoonlijke verplichting.

Zelfhandhaving en de zorg voor de zelfhandhaving van anderen kan paradoxale situaties opleveren. Als het niet anders kan is een compromis de oplossing, maar beter is om samen te proberen een dialectische spanningsreductie tot stand te brengen, dat wil zeggen: iets nieuws (een emergentie) vinden waarbij aan beide partijen recht wordt gedaan. Na communisme, socialisme en neoliberalisme wordt het tijd voor iets anders.

Een overheid moet geen sturend orgaan zijn maar een faciliterend orgaan dat een door de bevolking gedelegeerde (veralgemeniseerde) opdracht te vervullen heeft. Een overheid dankt zijn positie niet, zoals dat vroeger was, aan het machthebber-zijn maar is dienstbaar aan de burgers. Een overheid moet samenwerken en menswaardig met elkaar omgaan *mogelijk* maken. Om een voorbeeld te noemen: de overheid moet belasting heffen om daarmee basisvoorzieningen te kunnen bekostigen waardoor iedereen een menswaardig bestaan kan leiden.

Een overheid volgt niet de-wil-van-het-volk dat meestal de-wil-van-een-groepering (substelsysteem) is. De overheid staat voor het geheel. Een overheid volgt niet de waan van de dag. Een overheid zorgt voor een strikte 'scheiding-der-machten' en vervult daarbij de wetgevende en wetten handhavende macht. Een maatschappij (inclusief de overheid) functioneert op grond van een grondwet. Alle burgers samen ('het volk') vormen de bron van de legitimatie voor het functioneren van een overheid. Een overheid zorgt voor de zelfhandhaving van elke afzonderlijke burger en voor het land-als-geheel.

Complicerende factor is, dat het gedrag van een overheid-als-systeem uitgevoerd wordt door functionarissen, door mensen dus. Een functionaris is iemand die naar beste eer en geweten tijdelijk een bepaald soort arbeid verricht. Hij of zij is functioneel, gedraagt zich volgens een afgesproken rol en volgt door anderen vastgestelde regels. Hij of zij heeft door anderen gedelegeerd gekregen bevoegdheden en verantwoordelijkheden. Hij is functionaris: ambtenaar. Het is een probleem dat mensen de neiging hebben om naar eigen inzicht beslissingen te nemen en van een machtspositie misbruik te maken.

- Mensen hebben de neiging om zich meer toe te eigenen dan de bedoeling is.

Sommige mensen freaken op macht. Macht corrumpeert. Iemand die zich hieraan schuldig maakt verhaspelt niveaus. Hij heeft een functie op macroniveau maar handelt op microniveau terwijl hij wordt geacht macroscopische belangen te behartigen.

Een overheid ontleent zijn legitimiteit aan de wens van verstandige burgers die inzien dat voor het bereiken van *orde* en *ordering samenwerking* noodzakelijk is. Daarvoor zijn afspraken in de vorm van regels en wetten noodzakelijk. Bovendien: iedereen is gehouden zich aan deze regels en wetten te houden. Een menswaardige overheid maakt een volledig onafhankelijk orgaan (substelsysteem) mogelijk dat de

uitvoering van wetten controleert en uitvoert, en maakt een onafhankelijke rechterlijke macht mogelijk die uitspraken doet over de al of niet wettigheid van gedrag. Van de andere kant geeft ze het particulier initiatief de volledige vrijheid om naar eigen inzicht nieuwsdiensten in het leven te roepen en te laten bestaan, die in alle vrijheid onderzoek kunnen doen en dat wereldkundig kunnen maken.

Een overheid volgt niet per se 'het volk' omdat niet altijd elke burger zich verstandig gedraagt en mensen het niet altijd met elkaar eens zijn. Mensen kunnen zich op een bepaald moment clusteren rond tweedimensionaal, emotioneel gekleurde onderwerpen waarover ze te weinig geïnformeerd zijn. Niet iedereen beschikt over de capaciteit om complexe problemen te overzien. Bovendien: er doen zich op macroniveau zo veel zaken voor dat deze nooit door iedereen te overzien zijn. Daarom is taakverdeling en uitvoering door functionarissen en specialisten noodzakelijk. Ook hier geldt weer dat menswaardig met elkaar omgaan alleen mogelijk is door samen te werken.

Samenwerken kun je puur rationeel als een vorm van verzekeren zien. Je gaat dan menselijk gedrag verwoorden in termen van risico. Als we het gebruik van macht even buiten beschouwing laten, dan heeft iedereen de kans om onderaan of bovenaan de maatschappelijke ladder terecht te komen. Dat dit niet het geval is het gevolg van machtsuitoefening door een deel over de rest van de bevolking. Ongelijkheid wordt onterecht soms in stand gehouden door regels (wetten), dat wil zeggen door de overheid. Iedereen heeft de kans om onder een armoedegrens te terecht te komen. Dat is een risico. Ik ga ervan uit dat iedereen zo'n risico wil afdekken. Bij een verzekering worden de kosten van een ongeluk uitgesmeerd over een groot aantal deelnemers. Zo kun je ook de kosten en risico's die voor een menswaardig bestaan gemaakt moeten worden uitsmeren over de burgers van een maatschappij: we helpen dan degene pech heeft. Burgerschap is een vorm van verzekerd zijn. Wat de een niet kan wordt gedaan door anderen. Het belang van de een is het belang van de ander.

Arbeid en werk

Hoe vergaar jij je dagelijkse kostje? De meeste mensen zullen op deze vraag zo iets antwoorden als: door te *werken*. Of: door *arbeid* te verrichten. Maar wat wordt er dan mee bedoeld? Wat is het verschil tussen deze twee termen? Of betekenen ze hetzelfde? Van veel dagelijks gebruikte woorden hebben we wel een vage notie en dit is dan voldoende om elkaar te begrijpen. Bovendien: het is niet altijd noodzakelijk om elkaar volledig te begrijpen. Het kan niet eens. Maar soms ontstaan er misverstanden, en vooral: het gebruik van sommige woorden werkt versluierend en verbergt daarmee een dieper liggend probleem. Daarom hecht ik eraan om de betekenis die ik aan sommige woorden geef eerst te omschrijven.

Laat ik beginnen met de term ‘arbeid’.

- Arbeid is het verrichten van *betaald* werk.

Ik leid het woord ‘arbeid’ af van het woord ‘arbeider’, in de betekenis van: iemand die betaald werk verrichtte in de fabrieken zoals die tijdens de negentiende eeuw ontstonden. (Wat ik hier doe is het oproepen van een emotioneel beeld – elkaar begrijpen behoeft geen wiskundige definitie.) Tegenwoordig worden de fabrieken ‘*ondernemingen*’ genoemd en degenen die betaald werk verrichten worden medewerkers genoemd. Ik ga in deze verschuiving van naamgeving niet mee: het is een voorbeeld van sluiierend taalgebruik. Een ‘*onderneming*’ getuigt van moed en heeft een positieve klank. Een ‘*medewerker*’ lijkt iemand die geheel vrijwillig een bijdrage levert aan iets – de onderneming – en levert daarmee een positieve bijdrage aan de maatschappij. Deze positieve voorstelling-van-zaken bevoordeelt de ondernemingen en daarachter verborgen: de aandeelhouders.

Arbeid kun je in loondienst verrichten, maar ook een zzp’er verricht arbeid. Het criterium is de vraag of voor de inspanning betaald wordt.

Die betaling zou in natura kunnen plaatsvinden, door bijvoorbeeld een wederdienst te verrichten.

De betaling kan ook na verloop van tijd plaatsvinden, of vooraf.

Belangrijk is de *'plicht'* die erachter zit – de plicht om de wederdienst te verrichten en te doen wat afgesproken is. De plicht wordt bezegeld in een arbeidscontract, dat mondeling of schriftelijk wordt afgesloten en voldoet aan wettelijke regels. Het verkrijgen van geld voor arbeid verplicht om de afgesproken arbeid te verrichten.

Arbeid is *betaald* werk. Dat houdt in dat er ook onbetaald werk mogelijk is. Je kunt daarbij denken aan vriendendiensten, hobby's, vrijwilligerswerk, huishoudelijk werk, burenhulp... Maar laat ik eerst wat preciezer zeggen wat ik onder 'arbeid' versta.

Arbeid is de kracht die iets in beweging brengt. Vroeger had arbeidskracht vooral betrekking op spierkracht. Dat konden spieren zijn van mensen – bij voorkeur horigen of slaven – of van dieren (ossen, paarden, honden, duiven).

De oorsprong van het woord 'arbeid' is niet zeker maar zou volgens sommigen germaans zijn. In de vroege middeleeuwen had 'arbeid' vooral de betekenis van kwelling, nood, leed, ellende... "In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten"... In Engeland verrichten kraamvrouwen arbeid (to be in labour: bevallen).

Een ander woord voor de arbeidersklasse is 'proletariaat': de klasse van mensen die, om in hun onderhoud te kunnen voorzien, afhankelijk zijn van het verrichten van arbeid. Het proletariaat was (en is) handelswaar op de arbeidsmarkt. Tegenwoordig is de betekenis van het woord 'arbeid' ambivalent: 'werknemers' zijn blij als ze een paar weken vakantie hebben. Daar staat tegenover dat de meeste 'werklozen' hun best doen om weer 'werk' te vinden, niet alleen vanwege de stimulans door de overheid of alleen maar om geld te verdienen, maar vooral ook omdat ze in het algemeen graag willen werken, zeker als ze hun werk zinvol vinden.

Sinds de opkomst van de fabrieken kwam de term ‘arbeidskracht’ in zwang, naar analogie van ‘paardenkracht’. Door paardenkracht kon het vermogen van een stoommachine aangeduid worden (in “pk’s”). 1 pk was ongeveer de kracht van 21 gezonde mannen: mensen werden toen al vervangen door machines. Een stoommachine werd nooit ziek, kon 24 uur per dag doorwerken. Het ging toen om het vervangen van *spierkracht*, tegenwoordig vervangen robots en kunstmatige intelligentie (algoritmes) de *geestkracht*, maar dit terzijde. Dit heeft overigens wel tot gevolg dat er steeds meer overschot aan arbeidskracht komt. We stevenen af op een maatschappij waarin slechts een beperkt aantal mensen arbeid zal verrichten.

Arbeid is een *soort* werk: er zijn ook werkzaamheden die geen ‘arbeid’ zijn.

- Werk is de inspanning van mensen die verricht wordt om iets gedaan te krijgen.

Het gaat bij arbeid om het gedrag dat gepaard gaat met de moeite die gedaan moet worden om het eigen bestaan of dat van anderen mogelijk te maken. Die inspanning kan zowel van lichamelijke als van geestelijke aard zijn. Geestelijke arbeid is een hersenactiviteit die gepaard gaat met interpretaties en beslissingen van het IK.

Het verrichten van arbeid is een *vorm* van werken. Arbeid is *betaald* werk. Dat houdt in dat er ook onbetaald werk is. Ik verricht al vijftientig jaar geen arbeid meer, maar ik zeg nog altijd: “Ik ga aan het werk”, als ik ga schrijven. Zo zijn er allerlei activiteiten die ik tot de categorie ‘werk’ reken. (Bijvoorbeeld het onbetaalde werk dat in gezinshuishoudens gedaan wordt.)

- *Arbeid* is nodig voor het realiseren van de benodigde behoeftebevredigers en *werken* is nodig om een menswaardig bestaan te leiden.

Daarmee wil ik niet gezegd hebben dat het verrichten van arbeid onmenselijk zou zijn, integendeel. Arbeid is van de tweede evolutieniveau, werk kan ook van het derde niveau zijn. Arbeid is nodig om behoeftebevredigers te maken die de drie laagste behoeften van de behoeftehiërarchie van Maslow kunnen bevredigen (lichamelijke behoeften, veiligheid en zekerheid, en de behoefte aan sociaal contact). Die arbeid zal voor een steeds groter deel gemechaniseerd en gerobotiseerd worden.

Werken is nodig om jezelf als biologisch wezen in stand te houden. Je moet 'werken' om dit voor elkaar te krijgen. Afhankelijk van het aanbod aan behoeftebevredigers is dit meer of minder gemakkelijk. In sommige gevallen zijn mensen genoodzaakt onplezierige dingen te doen. Of dit het geval is, is mede afhankelijk van persoonlijke voorkeuren. Ik ken mensen die met plezier arbeid verrichten waar ik me zeer ongelukkig bij zou voelen.

- Het enige onderscheid tussen werk en arbeid is de vraag of er voor betaald wordt.

Arbeid verrichten lijkt niet per se noodzakelijk. Vroeger was er van betalen-met-geld geen sprake. Er zijn mensen die zich jaren achtereen in totale afzondering kunnen handhaven. Ze leven dan in een oerwoud en handhaven zich door gebruik te maken van de behoeftebevredigers die ze in hun omgeving vinden. Ze worden niet betaald en verrichten dus geen arbeid. Ze moeten wel dagelijks *werk* verrichten: eten zoeken of zelf verbouwen, een hut bouwen, voor schoon drinkwater zorgen... Dit vereist vooruitdenken. Het geheel van deze activiteiten noem ik: 'huishouden'. Het gaat in het geval-van-de-man-in-het-oerwoud om de meest elementaire vorm: een eenpersoonshuishouden.

- Een huishouden is een eenheid voor het in stand houden van een woon- en leefsituatie.

Bekende vormen van huishoudens zijn het gezin en de grootfamilie. Een gezin ontstaat als ten minste twee mensen afgesproken hebben om samen in hun bestaan te voorzien en 'hun leven te delen'. Dat kan

een man en een vrouw zijn, in elk geval gaat het bij een gezin om een kleine groep. De leden onderhouden een duurzame en vaak affectieve band met elkaar en delen lief en leed of zorgen op zijn minst voor elkaar.

- De leden van een huishouden delen de behoeftebevredigers die nodig zijn voor het individuele voortbestaan.

Een grootfamilie bestaat uit meerdere gezinnen die via familiebanden aan elkaar gerelateerd zijn en de behoeftebevredigers onderling delen. Ze vormen één huishouden. Alles wat gedaan moet worden is ‘werk’, het is geen ‘arbeid’: voor wat gedaan wordt krijgen ze geen geld.

- Een huishouden kan uitstekend bestaan zonder arbeid.

Voor het bevredigen van de hogere behoeften in de behoeftehiërarchie van Maslow (erkenning en waardering; zelfrealisatie) zijn andere mensen nodig. Dat kan in een gezin.

Als een huishouden een wijdere nabijheidskring omvat – een dorp, een stad – is het aantal keuzemogelijkheden groter om verbanden te leggen; om mensen te vinden die jou erkennen en waarderen en om mee samen te werken.

- Een huishouden is noodzakelijk voor een menswaardig bestaan.

Hoe meer behoeftebevredigers jij en je huishouden hebben, hoe beter je in staat bent zware tijden door te komen en hoe beter jij jezelf kunt handhaven. Hoe meer mensen zich bevinden binnen jouw nabijheidskringen hoe meer kans je hebt dat iemand een behoeftebevrediger met je wil delen of zelfs zich over jou wil ontfermen als je dat nodig hebt.

Mensen willen graag tot jouw nabijheidskring behoren als je over veel behoeftebevredigers beschikt. Hoe hechter de band is die ze met jou als ‘veel-hebber’ hebben, hoe groter de kans is dat je bereid bent behoeftebevredigers te delen. Aanzien en status vinden hier hun oorsprong. Je ziet dat tegenwoordig in allerlei vormen terug. Van het

hebben van een dure auto – met hem wil ik wel gezien worden – tot het fan-gedrag van tieners – als hij me aardig vindt word ik populairder. Je ziet het ook in de (semi-)wetenschappelijke literatuur. Je treft bijna geen teksten aan die op eigen kracht bestaan: filosofen hebben het over andere filosofen, wetenschappers baseren zich op het werk van anderen. Het noemen van grote namen maakt indruk. Veel citeren lijkt op het imponeergedrag van een gorilla.

Het willen tonen van steeds meer om daarmee indruk te maken heeft tot gevolg dat er voor veel mensen geen grens bestaat aan de hoeveelheid behoeftebevredigers waarover ze willen beschikken. Hoe meer de ander blijk geeft ‘te hebben’, hoe meer jij moet hebben om je in ‘positieve’ zin te onderscheiden. Je kunt dat bereiken door harder te werken, waardoor je meer behoeftebevredigers kunt verzamelen – of door je een onevenredig deel van de winst van een bedrijf toe te eigenen...

Aanzien en waardering kun je verwerven door de betekenis die je voor anderen hebt. Iemand die je huis schoon houdt waardoor jij meer tijd hebt voor andere dingen, verwerft daarmee waardering. Iemand die plezierig is in de omgang is een gewaardeerd gezelschap. Voetballers zijn beroemd omdat ze jou gelegenheid geven om je eens in de week af te reageren. Hun heldendom straalt op jou af als anderen denken dat je tot de nabijheidskring van de held behoort.

Het gaat hier om neigingen die tot het tweede evolutieniveau behoren. Dat vindt zijn oorsprong in een tijd waarin er vaak een gebrek aan behoeftebevredigers was. Het was dan zaak om je tegoed te doen als er wel eens voldoende behoeftebevredigers aanwezig waren. Dit ‘tegoed doen’ is tweedimensionaal primitief automatisch gedrag. Een neiging die bij de een sterker aanwezig is dan bij de ander. Sommige mensen kenmerken zich door het steeds-meer-willen-hebben. Bij hen treedt het driedimensionale-gedrag-van-het-maken-van-menswaardige-keuzes minder op de voorgrond. Ze beseffen alleen hun eigen microwereld en handelen niet vanuit een macroperspectief. Dit gedrag tref je alom in de dierenwereld aan.

Huishoudens hebben van oudsher contact gehad met andere huishoudens. Een dorp is een samenstel van huishoudens. Een dorp

kun je ook zien als een hoger systeemniveau, als een suprasysteem. Dat is het geval als belangen (behoeftebevredigers) gedeeld worden. Dat kan het gezamenlijk onderhouden van een weg zijn of het gemeenschappelijke bezit van grond om vee op te laten grazen. Een dorp is dan ook ‘een huishouden’ voor zover behoeftebevredigers gedeeld worden.

Tot nu toe heb ik in mijn beschrijving de factor ‘geld’ buiten beschouwing gelaten. De huishoudens die ik beschreef konden zichzelf handhaven zonder arbeid te verrichten. Arbeid ontstond doordat mensen ontdekten dat je aan een behoeftebevrediger een geldswaarde kon toekennen. De waarde van een behoeftebevrediger staat in relatie tot het doel dat ermee bereikt kan worden (behoeftebevrediging).

- Naarmate je een behoeftebevrediger meer nodig hebt of denkt te hebben voor de bevrediging van een behoefte, wordt de behoeftebevrediger waardevoller voor je.

Dit ‘denkt te hebben’ is belangrijk. Het gaat dus niet om de vraag of je het werkelijk nodig hebt. Het is een psychologische kwestie. Als je vindt dat je iets nodig hebt, dan ga je er voor, vanuit je tweede dimensie. Bij sommige mensen kan dit extreem gedrag veroorzaken: van verzamelwoede tot het graaien dat veelverdieners doen. Het beschikken over veel behoeftebevredigers wordt door de meeste mensen als plezierig beleefd. Voor sommigen werkt het verslavend. Deze mensen kennen geen rem. Ze overschrijden een bandbreedtegrens. Eenmaal gewend aan het gebruik of het verbruik, is het moeilijk om niet nog meer te willen. Dit is het geval bij het gewend zijn aan een bepaald welvaartspeil. Rijke mensen redeneren ongelijkheid weg.

De waarde van een behoeftebevrediger is afhankelijk van de waarde die jij aan de behoeftebevrediger toekent. Die waarde wordt tegenwoordig uitgedrukt in geld. Daarmee zijn we vergeten dat de waarde oorspronkelijk tot stand kwam bij ruil-in-natura. Een ruilactiviteit vond plaats als twee partijen over en weer iets hadden dat de andere partij graag wilde hebben. Als jij graan had en ik had

groente, dan konden we ruilen. Het is alleen de vraag *hoeveel* groente ik jou moest geven en hoeveel graan ik daarvoor terugkreeg. Om daar achter te komen moesten we onderhandelen. We probeerden dan tot hoeveelheden te komen *waar we allebei tevreden over waren*. Was dat niet het geval, dan ging de deal niet door.

Tegenwoordig ruilen we geen graan tegen groente, maar graan tegen geld, of groente tegen geld. Dat is makkelijker want als je genoeg geld hebt kun je kopen wat je wilt. Bovendien kun je het verbruiken van de waarde uitstellen.

- Geld is een uitgesteld ruilmiddel.

Geld is dus *geen* behoeftebevrediger. Met geld kun je geen behoefte bevredigen. Dat doe je met datgene dat je met geld kunt kopen. Als je graan hebt en je ruilt dat voor geld, dan kun je later met dat geld groente kopen, maar eventueel ook iets anders. Hoe meer geld je hebt hoe groter de keuze uit behoeftebevredigers die je ervoor kunt kopen en hoe beter je zelfhandhaving gegarandeerd is.

- Geld is een soort tegoedbon.

Heb je geld dat je voorlopig niet terug wilt ruilen voor een behoeftebevrediger, dan kun je het naar een bank brengen om te sparen. De bank schrijft het bedrag bij op een spaarboekje en geeft je periodiek rente. Je kunt voor je teveel aan geld bijvoorbeeld ook obligaties of aandelen kopen. In het laatste geval wordt je dan mede-eigenaar van een bedrijf. Zo kun je met geld extra geld ‘verdienen’. Het gebruik van geld maakt het ook mogelijk om geld te lenen. Je ondertekend daarvoor een schuldbekentenis. Daar is de kredietverlening door banken uit voortgekomen. Doordat je meer geld terug moet geven aan de bank dan jij gekregen hebt, is geldhandel – ‘de financiële sector’ – een commerciële business geworden.

Het gebruik van geld als ruilmiddel kwam goed op gang tijdens de middeleeuwen. Vanaf dat moment werd arbeid-in-loondienst mogelijk. Eerder waren sommige mensen slaaf of ‘horig’ of ruilden

hun arbeidskracht voor een 'betaling'-in-natura. Rond 1850 kwam de industrialisatie goed op gang. Massaal gingen arbeiders hun arbeidskracht ruilen voor geld. Voor een deel vervingen de fabrikanten die arbeidskracht weer door stoomkracht. Tegenwoordig zie je eenzelfde beweging: arbeidskracht wordt vervangen door computerkracht.

Spierkracht werd vervangen door stoommachines. Geestkracht wordt vervangen door elektronica. Voor een deel van de mensheid zal er wel wat arbeid overblijven: voor het onderhoud van de robots en de verzorging en bediening van mensen. Een steeds groter deel van de mensen zal niet kunnen werken omdat er geen betaald werk voor hen is, terwijl het aantal arbeidswilligen minder schaars en daardoor goedkoper zal worden. Je ziet dat op dit moment al: inkomens stijgen al jaren niet meer. De inkomens van de mensen die nog wel arbeid verrichten zullen omlaag gaan als we het neoliberale model blijven volgen. Gevolg is drastisch minder belastinginkomsten via inkomens. We belanden in een neerwaartse spiraal. Tenzij we andere principes gaan volgen.

De gevolgen van deze ontwikkeling zijn groot. Als arbeid vervalt zal een groot deel van de bevolking op andere manieren zin aan hun leven moeten geven. Als 'arbeider' ging dat voor velen via betaald werk. Als de betaling wegvalt blijft 'werk' over. Gelukkig zijn mensen vindingrijk en zullen op creatieve manieren nieuwe wegen vinden om zich op een menswaardige manier te handhaven.

Het goede leven

Wat iedereen wil is een ‘goed bestaan’. Wat we daaronder verstaan is minder duidelijk. De een denkt niet verder dan zijn neus lang is. Dat is: functioneren op het tweede evolutieniveau. Dit houdt ook automatisch in: je bekijkt de wereld om je heen vanuit het microperspectief, vanuit de tweede dimensie: dat is het niveau van de levende wezens.

Het derde evolutieniveau wordt gekarakteriseerd door de typisch menselijke eigenschappen. Mensen voelen zich verantwoordelijk voor de wereld waarin hun nakomelingen komen te leven. Daarvoor is historisch inzicht een voorwaarde, en een *perspectief* op een macroniveau.

Is er voor-jou een wereld denkbaar waarin jij gelukkig bent? Is er een werkelijkheid denkbaar waarin iedereen tevreden is? Is een goed leven mogelijk?

Je kunt de vraag naar ‘het goede leven’ op twee manieren opvatten: ‘je kunt er goed *van* leven’ en ‘je kunt het *goede* (juiste) doen’. Het is maar net waar je de nadruk op legt. Beide opvattingen spelen zich op het microniveau af. Je kunt het ook vanuit het macroperspectief bekijken: dan gaat het om ‘een menswaardige omgeving’ (milieu, maatschappij).

De eerste microscopische betekenis is hedonistisch bedoeld: genieten van de dingen om je heen. Plezier maken. Genot nastreven. Pijn en verdriet vermijden. Hedonistisch leven wil zeggen: *tweedimensionaal* functioneren. Daar is niets mis mee, zolang je daarmee niet het geluk van anderen in de weg staat. Met name als het om het gebruik van schaarse behoeftebevredigers gaat kan het zijn dat je bij ongebreidelde-je-eigen-genot-nastreven te weinig overlaat voor anderen. Dit is het gevolg van tweedimensionaal functioneren. Het is ook het gevolg van: leven volgens het neoliberale model, omdat een liberaal zich geen zorgen om anderen maakt.

- *Menswaardig* genieten wil zeggen dat je tot een eerlijke verdeling komt van de behoeftebevredigers-die-schaars-zijn.

Genieten is iets anders dan gelukkig-zijn. Gelukkig-zijn is de overtreffende trap van tevreden-zijn. Je wordt vooral gelukkig als je tevreden en trots bent op wat je zelf doet. Tevreden-zijn wil zeggen dat je een huidige toestand accepteert voor wat hij is en vertrouwen hebt in de toekomst. Geluk is ook de overtreffende trap van acceptatie.

Genieten is aan een specifiek moment gebonden; *gelukkig-zijn* betreft een langere periode. De hond van mijn dochter geniet als hij achter een weggegooide stok aanrent. Hij functioneert tweedimensionaal. Of hij op het derde evolutieniveau, ‘gelukkig’ kan zijn? Ik denk het niet. Hij kan wel ‘geluk hebben’. Dat had hij, denk ik, toen mijn dochter hem uit het asiel haalde. Geluk-hebben heeft met kansen te maken: sommigen hebben meer kans om gelukkig te worden dan anderen. Gelukkig-zijn is een *toestand* waarin jij je bevindt.

Genieten doe je op het microniveau, nu. Voor gelukkig-zijn heb je een macroperspectief nodig. Voor mensen geldt:

- Het goede leven betreft een periode van je bestaan waarin je de overtreffende trap van tevredenheid en acceptatie meemaakt.
- Goed leven is van het derde evolutieniveau: als je goed leeft houdt je rekening met anderen, met het milieu waarin je leeft en met de Toekomst van jezelf en van anderen.
- Goed leven houdt in dat jij je gedraagt vanuit jouw-wereld, op het microniveau en rekening houdt met een macroperspectief op de werkelijkheid (de natuur, de evolutie).

Bij ‘goed *van* iets leven’ heb je het over iets *buiten* jezelf, of beter gezegd: jij bevindt je in relatie tot iets anders, tot een omgeving, of tot iets in die omgeving. Zonder geluk zul je nooit zo ver komen dat je ‘er goed van kunt leven’. Tweedimensionaal geluk overkomt je, je kunt het niet afdwingen. Je hebt pech als je in een achterbuurt opgroeit.

Geluk-hebben geeft geen antwoord op de vraag of je ook *gelukkig-bent*. Als je ongelukkig bent heb je geen goed leven...

Geluk heb je als jou iets overkomt buiten je eigen *inzet* om. Geluk-hebben is niet *voldoende* om gelukkig te *zijn*. Je kunt een hoofdprijs in een loterij winnen; je hebt dan geluk. Maar dat is geen garantie voor gelukkig-zijn. Je kunt er dan ‘goed van leven’, maar het bezorgt je niet per se een ‘goed leven’.

- Geluk-hebben is een noodzakelijke *voorwaarde* voor een goed leven.

Het kan bijvoorbeeld zijn dat je buiten je toedoen om komt te verkeren in omstandigheden waarin jij jezelf niet kunt voorzien in je basisbehoeften. Ik ga ervan uit dat je dan ongelukkig bent en geen goed leven hebt. Als er in de wijde omgeving niets te eten is, heb je pech. Voor ‘het goede leven’ moet je over behoeftebevredigers beschikken om je behoeften te bevredigen. Je moet bepaalde zaken bezitten, kunnen gebruiken en kunnen verbruiken. Wat je echt nodig hebt om jezelf te kunnen handhaven noem ik ‘basisvoorzieningen’. Ze zijn nodig om in je basisbehoeften te voorzien.

- Voor het verkrijgen van de meeste basisvoorzieningen ben je afhankelijk van wat zich op het macroniveau afspeelt.

Dat speelt zich af buiten je persoonlijk invloedsfeer, buiten het microniveau.

- Het kunnen beschikken over en het kunnen gebruiken van basisvoorzieningen is een noodzakelijke voorwaarde voor een goed leven.

Basisvoorzieningen zijn behoeftebevredigers om in je behoeften te voorzien en die je aantreft in je omgeving, zodat je er gebruik van kunt maken. Om een menswaardig bestaan te kunnen leiden moet je minimaal beschikken over deze basisbehoeftebevredigers. Het gaat bij basisvoorzieningen om behoeftebevredigers die noodzakelijk zijn om op microniveau te kunnen functioneren. De processen voor het *creëren* van de benodigde basisvoorzieningen spelen zich voor-jou

voornamelijk op het macroniveau af. Waaruit die basisvoorzieningen precies bestaan laat ik hier even buiten beschouwing. ‘Het goede leven’, een menswaardig bestaan leiden, omvat meer dan alleen geluk *hebben* en het kunnen beschikken over basisvoorzieningen. Het goede leven omvat ook het goede *doen*. Alleen dit maakt je bestaan driedimensionaal en menswaardig.

- Het goede leven op microniveau = een menswaardig bestaan.
- Het goede leven op macroniveau = een milieu en een maatschappij waarin *iedereen* een menswaardig bestaan kan leiden.

Een-menswaardig-bestaan wil zeggen: in vrijheid kunnen bepalen wat je doet; je moet de vrijheid hebben om op het derde evolutieniveau te functioneren.

Het beschikken over basisvoorzieningen is voldoende om ‘er redelijk van te kunnen leven’, maar het is geen garantie voor een menswaardig bestaan, want daarvoor is het noodzakelijk dat jijzelf bepaalt wat je met je leven doet en dit vervolgens ook uitvoert.

- Vrijheid-van-handelen is voor mensen een noodzakelijke voorwaarde voor een goed leven.

Een-goed-leven betreft iets dat je kunt hebben. Maar het-goede-leven kun je ook opvatten als iets dat je kunt *doen*. Je kunt ‘juist leven’. Je kunt *je best doen* om een goed leven te verkrijgen en te leiden. Je kunt ‘goed *doen*’. Je kunt de moraalregels volgen. Goed doen verondersteld overzicht, goed doen verondersteld een macroperspectief.

Praten over ‘het *goede* leven’ houdt in dat je ook verkeerde dingen kunt doen. Je gedraagt je dan immoreel. ‘Het goede’ komt dan tegenover ‘het kwade’ te staan. Dit zijn kwalificaties; je kunt gedrag beoordelen aan de hand van maatstaven, aan de hand van normen.

Normen spelen een rol in processen die tot een doel leiden. Elk proces loopt ergens op uit. Het doel van een proces kan ‘het goede leven’ zijn.

Probleem is dat we lang niet altijd weten wat ‘het goede doel’ is. Zeker niet als het gaat om de *natuurlijke ontwikkeling*. Dit is een ander aspect dat meespeelt bij de vraag naar het goede leven: *we zijn een onderdeel van de natuur*; we maken deel uit van het totale evolutieproces en als mensheid hebben we invloed op de *voortgang*. We zullen dus het juiste moeten doen, we zullen *zó* moeten doen dat we de vooruitgang op zijn minst niet in de weg zitten. We zullen *zó* moeten leven dat er ook nog een toekomst is voor onze nakomelingen. Een ding is duidelijk: als we dat doen volgens de neoliberale opvattingen gaat het niet goed. We zullen ons gedrag moeten veranderen. In de richting van Het-Goede-Doel. Ook al weten we niet wat het is... Het enige wat we kunnen doen is leren van het verleden en op basis daarvan een doel *kiezen*. Soms echter ‘weten’ we *wel* wat we *niet* moeten doen.

We weten niet wat het-doel-van-de-evolutie is. Wel kan elk van ons de *intentie* hebben om het beste doel te bereiken. Maar dat is niet functioneel. Willen we iets bereiken dan kan dit alleen in gezamenlijkheid. Om een *gezamenlijk* doel te bereiken zullen we in overleg moeten treden om dat doel te bepalen. *Als we niet voor chaos kiezen, is elk gezamenlijk doel beter dan geen doel*. Dat wil zeggen: we moeten er samen uitkomen. Het suprasysteem ‘mensheid’ zal *goed* moeten doen. Dit kan alleen als we in vrede samenwerken. Op dit macroniveau zijn het de maatschappijen die het eens zullen moeten worden. Dit proces wordt gevoed vanuit de vele microniveaus; vanuit persoonlijke stellingnames.

Gaandeweg het proces kunnen we bepalen of het *lijkt* of we op de goede weg zijn. We zullen ons gedrag aan elkaar moeten aanpassen. Water bij de wijn. Beperken.

Als we het doel van *het goede leven* willen bereiken moeten we afspraken maken: gedragscodes, regels. Connecten; heterarchieën vormen. We zullen aan processen moeten meewerken die zich op macroniveau afspelen, we zullen suprasystemen moeten *creëren*; maatschappijen vormen die samen aan het gezamenlijke goede doel werken.

We moeten geen systemen buitensluiten. Vijanddenken is funest. Dat past een menselijke *zelfhandhaver* niet. We zullen goed moeten discrimineren: bepaald gedrag ‘als goed’ benoemen en ander gedrag ‘als fout’. Ik ga ervan uit dat *menswaardig* alleen dat gedrag is dat tot *een* goed *doel* leidt. Ik ga er ook vanuit dat gedrag dat dit goede doel frustreert *fout* is.

Willen we een beter model ontwikkelen dan het neoliberale, dan is de eerste stap in de goede richting dat we het eens worden over een paar spelregels en uitgangspunten. We zullen een gezamenlijk idee moeten hebben over wat goed leven is. We zullen het eens moeten worden over wat we als Het-Goede-Doel zien. Dat doel wordt verwezenlijkt doordat we ons aan bepaalde waarden en normen houden. Het zal duidelijk zijn dat we op zijn minst enig idee moeten hebben van het doel, willen we kunnen bepalen welke waarden nastrevenswaardig zijn.

- Waarden zijn afgeleid van een doel, een waarde is nastrevenswaardig.
- Normen zijn meetbare waarden.
- Regels beschrijven de manier waarop waarden in de praktijk gebracht moeten worden.
- Een gebod is een regel die beschrijft wat gedaan moet worden.
- Een verbod is een regel die beschrijft wat niet gedaan mag worden.

Niet alle waarden zijn meetbaar. *Metten is niet altijd het goede weten*. Door een *waarde* te benoemen wordt impliciet aangegeven welk *doel* wenselijk is om te bereiken. Ik beperk het gebruik van deze termen tot het gebruik in verband met menselijk gedrag. Een waarde is bijvoorbeeld: vrijheid van meningsuiting. Het achterliggende doel is dan zoiets als een wereld waarin iedereen zijn leven naar eigen opvattingen kan inrichten, maar het betekent ook: iedereen gelegenheid geven om een positieve bijdrage te leveren aan de ideevorming van een goed leven en een betere wereld.

Je hebt het bij het-goede-*doen* niet meer over iets buiten jezelf waar jij gebruik van maakt: je hebt het over jezelf; je hebt het over je eigen gedrag. *Jij* kunt *goed* doen en *jij* kunt je *fout* gedragen.

Wat houdt dat in: ‘het goede doen’? Zijn er universele waarden waar jij je aan zou kunnen houden? Zijn er gedragsnormen die voor iedereen gelden? Als je er, zoals ik, van uit gaat dat je niets zeker kunt weten, is er geen algemeen geldend antwoord op deze vragen te geven. Dat is overigens in overeenstemming met de toetssteen van het menswaardig functioneren: *jij bent de enige die voor-jou bepaalt hoe je goed doet en hoe fout*. Jij bepaalt op microniveau wat goed is. Alleen als je in vrijheid kiest functioneer je driedimensionaal. Alleen dát is menswaardig. Menswaardig is ook dat jij in je overwegingen ook het macroniveau van een *voor-jou* zo breed mogelijke nabijheidskring betreft en daar een positieve (goede) bijdrage aan levert.

Het is noodzakelijk om met anderen rekening te houden. Je bent een sociaal wezen; *je bent van anderen afhankelijk* om een goed leven te kunnen leiden. Die afhankelijkheid noodzaakt tot samenwerking.

- Goed leven = goed handelen = ervoor zorgen dat anderen ook een goed leven kunnen leiden = menswaardig samenwerken.

Om samenwerking mogelijk te maken is het noodzakelijk *regels* te hanteren die bedoeld zijn om conflicten en chaos te voorkomen en om aan te zetten tot gedrag dat voor de ander(en) een goed leven op zijn minst niet in de weg zit. Een belangrijk aspect van samenwerking is, dat het daardoor mogelijk is om iets te bereiken dat voor een eenling onmogelijk is. Door samen te werken ontstaan nabijheidskringen; met degenen waarmee je samenwerkt vorm je een netwerk en werk je aan een gezamenlijk doel. Met degenen die je kent vorm je een ander soort samenwerking dan met degenen die je niet persoonlijk kent. Mensen die je persoonlijk kent zijn meer nabij. Maar uiteindelijk werk je ook samen met de werknemer van de broodfabriek of de belastingdienst of met degene die in Bangladesh jouw T-shirt in elkaar zet. Je kent ze niet maar ze werken indirect wel met jou samen, zodat jij, en hopelijk

zij ook, een goed leven hebben. Uiteindelijk ben je lid van wereldwijde netwerken en ‘werk je samen’ met heel veel mensen die je niet kent en mogelijk aan de andere kant van de aarde wonen. Het gaat dan om indirecte vormen van samenwerking. Het gaat om macroscopische samenwerking.

Er is verschil in persoonlijke betrokkenheid bij de verschillende vormen van samenwerken. Je buurman is meer nabij dan de makers van dit boek of de bakker die jouw brood gebakken heeft.

- Naarmate de nabijheidskring wijder is, draag je *minder* verantwoordelijkheid voor de goedheid van het leven van anderen.

De naaister van jouw T-shirt heeft mogelijk geen goed leven. Wil dat zeggen dat je dan maar geen goedkope T-shirts moet kopen? Of juist wel? Het loon dat de naaister verdient kun jij niet bepalen. Wellicht verdient ze te weinig en ben je een dief van haar portemonnee. Toch zorg je ervoor, samen met anderen, dat zij arbeid kan verrichten. Haar loon kun je niet bepalen, maar je kunt wel de inkoper vragen of hij zich inzet voor het doen van een appèl voor goede betaling van deze naaister. Wat ik maar wil zeggen is: je kunt vast *iets* doen. Maar misschien besluit je wel dat jij je energie beter aan iets anders kunt besteden...

Je bent minder verantwoordelijk voor het ‘goede leven’ van de naaister omdat je er minder invloed op hebt. Dit is een heikel punt en is een belangrijk strijdpunt in de opvattingen van mensen.

Mensen die op het tweede evolutieniveau functioneren houden alleen rekening met nauwe nabijheidskringen die betrekking hebben op hun direct-waarneembare wereld. Ze bezien de wereld om hen heen vanuit een microperspectief. Dat is voor iedereen zo. *We moeten er rekening mee houden dat iedereen (ook) op dit tweede niveau functioneert.* Ik heb het dan over het verschijnsel dat je meer betrokken bent bij de mensen die je kent dan bij mensen die letterlijk en figuurlijk verder van je af staan. Dat is een natuurlijk verschijnsel en komt voort uit de grootmoeder van alle behoeften: de behoefte aan zelfhandhaving. Bovendien is het functioneel om het zo te bekijken. Van mensen die

nabij zijn weet je meer en kun je meer betekenen. Je weet of je ze kunt vertrouwen of niet, je weet of ze een bedreiging voor je zijn of dat ze bereid zijn om zich over jou te ontfermen als dat nodig is. Je voelt je veiliger bij hen. De meeste mensen ken je echter niet. Vanuit je microperspectief bestaan ze voor-jou niet.

- Naarmate je minder van anderen weet ben je minder bereid om je voor die ander in te zetten.

Als je over iets niets weet, dan bestaat het (*voor-jou*) niet. Dit gaat ook op als het om mensen gaat. Als je niet nadenkt reageer je vanuit biologische wetmatigheden. Op dit tweede evolutieniveau staat jouw zelfhandhaving voorop en betrek je dat ook op je naasten, omdat jij voor je voortbestaan meer afhankelijk bent van de mensen die ‘nabij’ zijn dan van mensen die verder van je af staan.

- ‘Goed voor jezelf zorgen’ is menswaardig, tenzij daarmee de waardigheid van anderen in het geding is.

De toevoeging van het ‘tenzij’ gaat pas spelen als je op het derde evolutieniveau functioneert. Pas dan ben jij je er van bewust, dat wat voor jou geldt, ook voor anderen van toepassing moet zijn.

- Iedereen is een zelfhandhaver.

Alleen als je op het derde niveau functioneert besef je de wederkerigheid van ontferming, van zorg. Je ontfermt je over de mensen die jou nabij zijn en je rekent erop dat zij zich over jou zullen ontfermen als dat nodig is. Je kunt dit ook anders formuleren: wie gunnen we een menswaardig bestaan? Vanuit het macroperspectief weten we dat er veel meer mensen bestaan dan die we kennen. Vanuit het idee van de nabijheidskringen is onze betrokkenheid minder naarmate de nabijheidskring wijder is. Gunnen we de mensen die we niet kennen een menswaardig bestaan? Gunnen we *alle* mensen een menswaardig bestaan? We kunnen die vraag toespitsen op de vraag hoeveel we willen opgeven ten behoeve van het goede leven van

anderen. Ik bedoel dit dan in relatie tot het gebruik en verbruik van behoeftebevredigers. *Welk deel van de schaarse mogen of moeten we opeisen of zouden we moeten delen?*

- Degenen die teveel schaarse goederen krijgen veroorzaken een tekort bij anderen.
- Verantwoordelijk gedrag = driedimensionaal gedrag.

Het bezit van schaarse *goederen* betreft op jouw *welvaart*: hoe meer je hebt hoe welvarender je bent. Je kunt hieraan grote betekenis hechten. Je reduceert dan ‘mens-zijn’ tot ‘consument-zijn’. Voor aandeelhouders die vanuit een neoliberale visie opereren bestaan er alleen (potentiële) consumenten want alleen aan hen kan geld verdiend worden. Het reduceren van mensen tot consumenten is niet menswaardig.

Je kunt ook zaken die *niet* verkocht kunnen worden belangrijk vinden, zoals geborgenheid, gelukkig-zijn, je goed voelen, gezondheid, blij-zijn, lief-hebben, geliefd worden... Je hebt het dan over ‘*welzijn*’ en niet alleen over welvaart. Voor *welzijn* is welvaart slechts een factor die meespeelt; een zekere mate van welvaart is wel noodzakelijk voor welzijn, maar welvaart is niet voldoende.

Welvaart betreft de hoeveelheid *koopbare* behoeftebevredigers die je voorhanden hebt. Hoe meer je voorhanden hebt – hoe meer je in vrijheid kunt gebruiken; hoe meer je kunt *consumeren* –, hoe groter je keuzemogelijkheden zijn, en dit is direct van invloed op de menswaardigheid van je bestaan. Heb je te weinig keuze, dan kun je geen goed leven leiden. In vrijheid kunnen kiezen is wat jou in de gelegenheid stelt om menswaardig en driedimensionaal te kunnen functioneren. Driedimensionaal functioneren betekent: iets voor anderen betekenen.

- Hoe meer koopbare behoeftebevredigers jij tot je beschikking hebt, hoe makkelijker je een menswaardig leven kunt leiden.
- Naarmate je over meer behoeftebevredigers tot je beschikking hebt draag je een grotere verantwoordelijkheid voor het juiste gebruik ervan.

- Beschikken over behoeftebevredigers betekent dat anderen er niet over beschikken.

Beschikken over behoeftebevredigers roept bij bewust gebruik de vraag op of anderen ook gebruik kunnen maken van dit soort behoeftebevredigers. Is dat niet het geval, dan moet jij je afvragen of je goed handelt als je het voor jezelf houdt en niet deelt. Wat je doet moet je zelf weten, maar alleen als je bewust kiest en de verantwoordelijkheid op je neemt functioneer je driedimensionaal.

Niet iedereen beseft dat bij gebruik van schaarse middelen het welzijn van anderen in het geding is. Niet iedereen is zover ontwikkeld dat dit besef voor hem of haar *mogelijk* is; niet iedereen beschikt over een Historisch-Bewustzijn; niet iedereen kan op het derde evolutieniveau functioneren, niet iedereen beseft de gevolgen van zijn eigen gedrag. Niemand beseft dat constant. En als je wel beseft dat je verantwoordelijk bent voor je eigen gedrag, dan is het de vraag welke overweging het zwaarst telt: de zorg voor jezelf en voor degenen die ‘nabij’ zijn of ook de verantwoordelijkheid voor het welzijn van minder bekenden of zelfs voor onbekenden.

We zijn als mens afhankelijk van onze dierlijke grondslag. We kunnen pas in vrijheid kiezen in zoverre ons fysieke en biologische bestaan – onze eerste en tweede dimensie – dit toestaan. *De ware, op het derde evolutieniveau functionerende mens, openbaart zichzelf als hij gedrag vertoont dat niet vanuit zijn biologische bestaan verklaarbaar is. Deze meta-emergentie naar de derde dimensie is bepalend voor het menswaardige functioneren.*

- Omdat kiezen een persoonlijke kwestie is, is iedereen persoonlijk verantwoordelijk voor de invloed die hij of zij heeft, niet alleen voor zijn of haar eigen voortbestaan, maar ook voor de eigen bijdrage aan de evolutie van de natuur en het welzijn van anderen.

Je bent weliswaar kapitein op je eigen schip, maar dat neemt niet weg dat je medeverantwoordelijk bent voor het wel en wee van het geheel dat is ontstaan doordat je handelend je eigen-wereld vormt. Je eigen-wereld is de wereld die je kunt overzien. Wat je niet overziet bestaat voor-jou niet, maar dat wil niet zeggen dat jouw gedrag geen impact heeft op wat voor-jou niet bestaat.

Voor-jou bestaat alleen datgene wat je in het-NU waarneemt of wat je in jouw-Verleden meegemaakt hebt en in je IK-geheugen opgeslagen is. Je hebt ook in je IK-geheugen opgeslagen wat je van anderen 'gehoord' hebt. Daar heb je voor jezelf een mening over gevormd, je hebt dat geïnterpreteerd, je hebt het je eigen gemaakt. Je hebt je een beeld gevormd van de natuur waar je deel van uitmaakt. Dat is weliswaar jouw-werkelijkheid, maar je gaat ervan uit, neem ik aan, dat het om een werkelijk bestaande werkelijkheid gaat.

Waarom het onderscheid tussen het-NU en jouw-NU, tussen de-werkelijkheid en jouw-werkelijkheid zo belangrijk is? Omdat er een fundamenteel verschil is. Wat voor de een evident is kan voor een ander onzin zijn. Het uitgangspunt dat er net zo veel werelden zijn als er mensen zijn opent de noodzaak om elkaars mening te respecteren en om tot overeenstemming te komen.

Door je Historisch-Bewustzijn besef je dat je deel uitmaakt van een proces, van een *voortgang*: een steeds veranderende werkelijkheid. Voor je eigen bestwil breng je orde in deze chaos aan door aan te nemen dat het proces een stabiele kant heeft. Je neemt aan dat we deel uitmaken van één werkelijkheid waar alle mensen deel van uitmaken. Die ene werkelijkheid noem ik 'de-werkelijkheid' of 'de-natuur'. Doordat we de-werkelijkheid niet kunnen kennen, is het gelijk van de een in principe evenveel waard als dat van de ander. Wel kan gediscrimineerd worden tussen meningen die door veel mensen geaccepteerd worden en meningen die door weinig mensen zo gevonden worden. Ook is het onderscheid van belang tussen meningen van mensen die zich in een onderwerp verdiept hebben en

meningen van mensen die er geen verstand van hebben. Dit heeft vergaande consequenties voor de politiek. Ik kom daar nog op terug.

Je stelt je een proces voor als een systeem, en niet als een proces, als je een interpretatie maakt of een mening hebt. Je maakt dan van iets dat dynamisch is: iets dat statisch is. Een proces gaat over verandering, een systeem heeft een blijvend karakter.

Het heeft weinig zin om je druk te maken over iets dat onvoorspelbaar is, zoals een steeds veranderend proces. Daarom gaan we met onszelf en met de werkelijkheid om ons heen om alsof het iets is dat blijft bestaan. Door zo te doen wordt het mogelijk om afspraken te maken die je later kunt nakomen. Alleen door te denken in vastigheid, in systemen, in zekerheden, in iets dat er morgen ook nog is, in iets dat voor-jou en voor-mij hetzelfde is en blijft, kunnen we de-werkelijkheid vormgeven.

De volgende hoofdstukken gaan over de vraag hoe we vorm kunnen geven aan die ene-werkelijkheid waarin we leven. We bezien dan alles vanuit het macroperspectief, waarbij jij je als handelend persoon in die werkelijkheid bevindt en aan het proces-van-voortgang je steentje bijdraagt, of je wilt of niet. Dit doe je samen met anderen. Je kunt chaos teweeg brengen, maar ook samen met anderen proberen er iets moois van te maken. Wil je dit laatste doen, dan zijn regels belangrijk. Regels beperken. Door je aan regels te houden wordt het mogelijk om samen aan eenzelfde doel te werken. Samenwerken en het-je-houden-aan-regels zijn twee kanten van dezelfde medaille: het een kan niet zonder het ander.

In mijn vorige boek heb ik een gulden regel genoemd. De hantering van deze regel is wat mij betreft een *voorwaarde* voor het-goede-handelen om tot een zo goed mogelijk leven voor iedereen te komen.

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

Ten opzichte van eerdere omschrijvingen heb ik de regel aangevuld met de woorden 'en een wereldorde'. Voor mij voldoet de wereldorde aan dezelfde regels als een maatschappij, maar dat is niet voor iedereen duidelijk. Nationalisten, isolationisten en populistten kunnen daar anders over denken. 'Een maatschappij' kan opgevat worden als een 'natie' of een 'staat', wat aanleiding kan geven voor misverstanden. Voor mij zijn mensen, hun maatschappij en de wereldordening 'menselijke' systemen die in hun *'gedrag'* aan de gulden regel zouden moeten voldoen.

Het hanteren van deze Guldenregel heeft consequenties voor de manier waarop we onze samenwerking vorm geven en geeft aanwijzingen voor het goede leven. In mijn vorige boek heb ik het gehad over het belang van behoeften. In de volgende hoofdstukken werk ik het element 'maatschappij' verder uit. Om dat te kunnen wil ik eerst iets zeggen over zelfhandhaving en over ons gedrag. Gedrag is de bouwsteen waaruit een maatschappij is opgebouwd.

Deel 2

Bandbreedtemaatschappij

In dit deel van het boek is de vraag aan de orde hoe we het samen beter zouden kunnen hebben. Het gaat nog steeds over de poging modellen te schetsen die behulpzaam kunnen zijn bij een beter begrip van ons bestaan.

Regelmodellen

Een staat, een land, moet bestuurd worden om chaos te voorkomen. Als je het zo zegt suggereer je dat een land hiërarchisch gestructureerd en top-down bestuurd zou moeten worden. Ik zeg het liever anders. Om menswaardig samen te werken moeten mensen binnen een bepaald territorium (een land) een deel van hun verantwoordelijkheid delegeren aan een overheid. Een *democratische* overheid – dit subsysteem van een land – bestaat uit vier onafhankelijke sub-systemen: een volksvertegenwoordiging, een regering, een rechterlijke macht en een onafhankelijke pers. Een overheid is het hoogst bevoegde gezag op een bepaald grondgebied; de overheid heeft het machtsmonopolie. Dit grondgebied-en-alles-wat-daarop-plaatsvindt vat ik op als een systeem dat bestaat uit subsystemen (overheden, ministeries, pers, instellingen, burgers). Een land kan bepaalde bevoegdheden op zijn beurt weer delegeren aan een suprasysteem, zoals een Europese Unie, wereldorde... Als het om de ordening van het samenwerkingsgedrag van mensen gaat, neem ik het 'land' als uitgangspunt. Dat zijn alle burgers die door de overheid als burger geregistreerd zijn.

Van oudsher leven mensen in groepen. Gezinnen die tot eenzelfde familie behoorden trokken samen op en vormden samenlevingen. Naarmate deze samenlevingen succesvoller waren, groeide het aantal leden, splitsten de groepen zich op en nam het aantal samenlevingen toe. De onderlinge contacten tussen die systemen werden veelvuldiger, de verhoudingen werden steeds ingewikkelder. Er ontstonden nieuwe clusters op een hoger niveau in de systeemhiërarchie en uiteindelijk leven we nu in een wereld waar iedereen, via slechts een paar tussenstappen, in relatie staat met iedereen. Het onderlinge contact tussen mensen kan alleen goed verlopen als alle partijen zich, ten minste aan een paar, dezelfde regels houdt. De totale set regels verschilt bij elk cluster. De overeenkomsten kun je in de vorm van abstracte modellen beschrijven.

Een regelmodel is bedoeld om de werking van een ingewikkeld en ogenschijnlijk chaotisch proces inzichtelijk en begrijpbaar te maken. Je kunt je *voorstellen* dat oorspronkelijk de kleine en geïsoleerd opererende samenlevingen aan weinig regels genoeg hadden. Een bekend voorbeeld van een regelmodel is de groep met een leider-die-naar-eigen-inzicht-bestuurt. Dictators en sekteleiders hanteren dit model. Of dit model het beste is, is afhankelijk van de situatie waarin de groep zich bevindt. Als het om het besturen van complexe samenlevingen gaat is het leiding krijgen van één leider niet het meest succesvolle model. Succesvol in de zin van zelfhandhaving. Eén persoon kan niet op alle gebieden goed zijn en de beste beslissing nemen. Maar in sommige situaties is een leider die het voor het zeggen heeft wel de beste optie, bijvoorbeeld als het gaat om een legerenheid. Een ander soort leiderschap wordt getoond door de leider die het beste de mening van de meeste leden van de groep vertolkt. Hoe ervaren hij ook is, als hij onvoldoende draagvlak weet te mobiliseren is de kans groot dat het gezamenlijke doel niet bereikt wordt. Zo zijn er allerlei regelmodellen te verzinnen rond het vraagstuk van leiderschap.

- Een regelmodel is een vereenvoudigde weergave van het gedrag van een systeem.
- Het gedrag van systemen ontstaat door aanpassing aan en omgaan met de omgeving van het systeem en is bedoeld om de integriteit van het systeem te bewaren (zelfhandhaving).

Regelmodellen treffen we op alle evolutieniveaus aan. Als het om de fysieke kant van systemen gaat betreft het verschijnselen als homeostase en equilibrium (evenwichtstoestanden). Bij alle systemen gaat het om zelfhandhaving: in mijn vorige boek ('Zelfhandhaving') heb ik beschreven waarom *behoeftebevrediging* bij *levende* systemen noodzakelijk is. Voor mensen is een *menswaardig bestaan* nastrevenswaardig.

De-werkelijkheid kunnen we indelen volgens evolutieniveaus; in feite gebruik ik dan de systeemtheorie. Dit houdt in dat je iets-dat-volgens-jou bestaat 'een systeem' noemt. Elk systeem kan gedacht worden te bestaan uit subsystemen. Op deze manier ontstaan systeemniveaus. Het systeem van een hoger niveau is dan een 'suprasysteem'. Een lager niveau is een 'substelsysteem'.

Subsystemen die samen een systeem vormen verhouden zich tot elkaar als een 'netwerk'. Ik onderscheid vier soorten netwerken: clusters, hiërarchieën, heterarchieën en modules.

In een 'cluster' gedragen alle subsystemen zich volgens dezelfde regels; een zwerm vogels is een cluster.

Modelmatig noem ik een systeem-mét-een-centraal-besturingsorgaan een '*hiërarchie*'. In een hiërarchie bepaalt het centrale besturingsorgaan (bijvoorbeeld een overheid) ten minste een deel van het gedrag van de andere subsystemen. De verhoudingen met de andere subsystemen zijn die tussen een meerdere en een mindere als het gaat om de vraag wie het gedrag van het substelsysteem bepaalt. De verbindingen tussen de subsystemen zijn in een hiërarchie uitsluitend bilateraal (hark- of boomstructuur). Subsystemen die zich op hetzelfde hiërarchie-niveau bevinden hebben formeel geen onderlinge verbinding. Er is sprake van 'centrale sturing'.

De interne structuur van een systeem-zonder-centraal-besturingsorgaan noem ik een '*heterarchie*'. Er is dan geen gezags-verhouding tussen de subsystemen, ieder substelsysteem bepaalt zelf wat het doet, maar kan zich wel binden door in vrijheid gemaakte afspraken. Een kenmerk van een heterarchie is dat het om een 'open' geheel gaat in die zin dat er subsystemen bij kunnen komen en eraf kunnen gaan. Een heterarchie heeft niet altijd een duidelijke systeemgrens; als er sprake is van een systeemgrens is deze niet relevant, tenzij deze afgesproken is, zoals dit bij landsgrenzen het geval is. De interactie met een omgeving vindt plaats via de contacten van de afzonderlijke subsystemen met hun afzonderlijke omgevingen (via de substelsysteemgrenzen).

Een *emergentie* is een bijzonder soort *systeem*. Het kan zowel een hiërarchie als een heterarchie zijn. ‘Een mens’ is een voorbeeld een hiërarchie (wordt centraal bestuurd door een IK), ‘de mensheid’ wordt niet centraal bestuurd en is een voorbeeld van een heterarchie. Beide zijn systemen van een verschillend systeemniveau en beide zijn emergenties.

Een emergentie is een dermate complex systeem dat de eigenschappen niet verklaard kunnen worden uit de eigenschappen van de subsystemen. Een *samenleving* is een voorbeeld van een emergentie, een *maatschappij* is geen emergentie omdat het gedrag van een maatschappij begrepen kan worden op grond van de subsystemen (de burgers) waaruit het is opgebouwd.

Een maatschappij kan een aspect van een samenleving zijn (een maatschappij is het deel dat we kunnen begrijpen, beheersen en veranderen). Een maatschappij is een systeem met een centraal besturingsorgaan (overheid) die instituties, instellingen, bedrijven en burgers hiërarchisch reguleert (via aanwijzingen, wetten en handhaving).

Het evolutiemodel waar ik van uit ga bestaat uit een opeenstapeling van emergenties.

- Elk emergent systeemniveau gaat over iets anders.
- De regels waaraan emergentieniveaus voldoen verschillen van elkaar; elke emergentie heeft een andere functie.
- De acties en reacties van een systeem (ook van de niet-emergente systemen) noem ik: het *gedrag* van het systeem.
- Het gedrag dat op een bepaald systeemniveau plaatsvindt is van andere orde dan dat van zijn suprasysteem of subsystemen.
- De regels van een bepaald niveau zijn niet noodzakelijkerwijs van toepassing op een hoger of lager niveau in de hiërarchie.

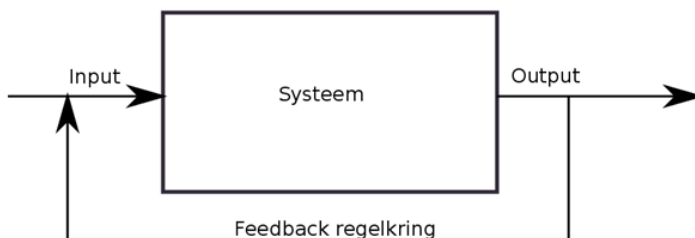
Tegen deze achtergrond van systeemhiërarchieën zie ik de regelmodellen. Een regelmodel geeft de *structuur* weer van een *proces*. Dat proces wordt als een systeem voorgesteld: wat ingewikkeld is wordt vereenvoudigd weergegeven. Een model is soms niveau-

onafhankelijk en kan gebruikt worden om wat ingewikkeld is toch te begrijpen. Een bekend model in de systeemtheorie is de *regelkring*. Daarbij wordt het gedrag van een systeem beschreven in termen van input en output. *De input neemt de output waar*. Het regelsysteem kan zijn gedrag in een wenselijke richting bijsturen. Bijvoorbeeld: als ik mijn hand beweeg (output) dan zie ik dat (input). Als mijn hand niet helemaal in de goede richting gaat, dan kan ik hem bijsturen. Op die manier kan ik heel precies een voorwerp pakken. Het pakken van het voorwerp is dan ‘het doel’ van het proces. Er speelt ook altijd een norm een rol.

- Het doel bepaalt de norm.
- Elke norm is de specificatie van een gewenste waarde.

Het bijsturen gebeurt aan de hand van de afwijking van de norm: hoe groter de afwijking, hoe meer bijgestuurd moet worden. Een vaak gebruikt voorbeeld om de werking van een regelkring te verduidelijken is de temperatuurregeling van een centrale verwarming. Het doel is dan het bereiken van de juiste temperatuur in de kamer, de waarde is een behaaglijke omgeving, de norm is bijvoorbeeld twintig graden. Komt de temperatuur onder de twintig graden, dan wordt de ‘ketel’ ingeschakeld.

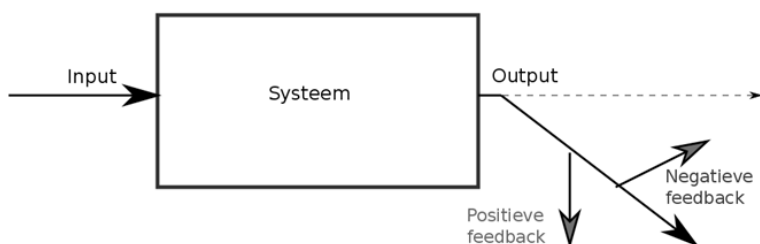

Een regelkring wordt ook wel eens ‘feedback loop’ genoemd. Er kan overigens twee kanten op gestuurd worden. In het genoemde voorbeeld gaat het om ‘negatieve feedback’: gestreefd wordt naar een vermindering van de afwijking. De andere kant op is ook mogelijk: de afwijking van de outputnorm wordt dan steeds groter en wordt ‘positieve feedback’ genoemd. Positieve feedback speelt een rol bij

escalatie, bijvoorbeeld bij een hype op internet: naarmate een bericht vaker verspreid wordt ontstaat meer ophef en wordt het bericht door die ophef nog vaker gedeeld.

Een wapenwedloop is een ander voorbeeld van de werking van de positieve feedback. De één koopt wapens waardoor de ander zich bedreigt voelt en ook wapens gaat kopen. Dit neemt de ander waar die nog meer wapens gaat kopen. Dit herhaalt zich: de afstand tot waardevolle 'vrede' wordt steeds groter.

Nog een ander voorbeeld is de koers van aandelen. Slecht nieuws kan daling van de koers tot gevolg hebben. Die daling op zich kan ervoor zorgen dat de koers nog verder daalt...

- Bij het regelkringmodel is alleen het bereiken van de norm *goed*.

Een variant op het regelkringmodel is het *bandbreedtemodel*. Hierbij wordt niet van een norm uitgegaan, maar van een bandbreedte. Je kunt je de bandbreedte voorstellen als de oevers van een rivier: het water kan zich overal binnen de oevers vrij bewegen. Voor het water is elke plek binnen de oevers goed.

- Bij het bandbreedtemodel is alles wat zich binnen de grenzen van de bandbreedte bevindt honderd procent *goed*.
- In het bandbreedtemodel is de norm niet een bepaalde norm maar een min of meer brede *strook van goed gedrag: een verscheidenheid van goede mogelijkheden*.

Het gedrag van heel veel systemen kan beter begrepen worden op grond van het bandbreedtemodel dan op grond van het regelkringmodel. Een zeef laat alles door wat de breedte van de gaten niet overschrijdt. De lichaamstemperatuur varieert. De snelheid waarmee je kunt fietsen is aan grenzen gebonden. Als je bij fietsen een minimum snelheidsgrens overschrijdt val je om. Aan de ene kant wordt de maximale snelheidsgrens bepaald door de kracht die je kunt opbrengen. Alles tussen deze grenzen is goed.

- Een bandbreedtemodel kent *twee* ‘normen’: een onder- en een bovengrens.
- Het verschil tussen een normmodel (feedbackkring) en het bandbreedtemodel is dat in een feedbackkring elke afwijking van de norm fout is (bijgestuurd wordt); bij een strook geldt dit alleen bij grensoverschrijding.

Pas als je bij het bandbreedtemodel een *grens* dicht nadert treedt een mechanisme in werking dat op bijsturing lijkt. Die bijsturing kan van buiten komen: als de boot een oever te dicht nadert kan de bodem over de grond gaan schuren. Maar het kan ook zijn dat de schipper bijstuurt en een zekere afstand bewaart.

Bij het bandbreedtemodel gaat het om processen. Het *model* is een tekening met twee horizontale lijnen. Tussen de twee lijnen is de norm vervangen door een strook: de beweging van links naar rechts stelt het verloop in de tijd voor. Gebeurtenissen hebben een positie op de tekening: meer naar boven of meer naar beneden. Wat er gebeurt kan binnen de lijnen plaatsvinden, maar ook daarbuiten. Alles wat binnen de lijnen, binnen de strook, plaatsvindt is ‘goed’. Daarbuiten is het ‘fout’.

De lijnen zelf kunnen smaller of breder zijn, ze zijn niet scherp afgebakend: het zwart van de lijn loopt vloeiend over in het wit van het papier. De lijnen zijn het onzekere ‘turbulente’ gebied. (Zie ook het boek ‘Orde uit chaos’ van Ilya Prigogine en Isabelle Stengers.) De *lijnen* stellen een waarschijnlijkheidsgebied voor: in het midden ligt de top van de curve (klokvorm) en is de onzekerheid het grootst. Als een

gebeurtenis zich óp zo'n lijn bevindt kan het twee kanten uitgaan: naar het gebied binnen de twee lijnen of naar het gebied erbuiten. Een gebeurtenis bevindt zich nooit lang op een lijn.

In vergelijking met het regelkringmodel vertegenwoordigt alles wat zich *tussen* de lijnen bevindt de waarde en wordt niet bijgestuurd. Pas als een gebeurtenis zich op een lijn bevindt zal er positieve of negatieve feedback plaatsvinden. Binnen de lijnen is er vrijheid.

Je kunt je ook een andere tekening voorstellen. Als je de twee lijnen naar elkaar toe buigt, krijg je twee cirkels. Alles wat zich binnen de omlijsting afspeelt is goed, daarbuiten is het fout. (Zie de donut van Kate Raworth.)

Om de werking van het bandbreedtemodel te illustreren zal ik een paar voorbeelden schetsen van processen die volgens dit model verlopen. Een eenvoudig voorbeeld betreft het gedrag van water. De temperatuur ervan bevindt zich tussen de nul en honderd graden Celsius. Elke temperatuur tussen deze twee lijnen is goed. Zodra de temperatuur op de lijn van de nul graden komt bestaat de kans dat het water gaat stollen. Zakt de temperatuur eromheen nog iets, dan wordt het water ijs en is het geen water meer. Iets dergelijks speelt zich af op de lijn van de honderd graden. Bij nog meer verwarmen gaat water koken en wordt damp.

Een veel ingewikkelder verhaal speelt zich af rond de ideale groepsgrootte. Mensen werken het plezierigst samen als aan bepaalde voorwaarden voldaan wordt. Dat heeft invloed op het resultaat dat ze willen bereiken. Bepaalde taken kunnen het beste door één persoon gedaan worden. Een boterham opeten bijvoorbeeld. Om je voort te planten is een gezin de meest ideale vorm. Om een gezin te zijn heb je minstens twee mensen nodig. Twee mensen is de ondergrens. Maar er is ook een bovengrens. Ik ken een echtpaar dat zestien kinderen had, (waaronder een paar meerlingen). Maar of dat nu ideaal is? De ideale grootte is afhankelijk van hetgeen bereikt wil worden, maar er is ook wel een soort maximale groepsgrootte, willen mensen nog op een plezierige manier met elkaar om kunnen gaan zonder dat subgroepvorming of uitstoting plaatsvindt. Dat aantal kan twee zijn: als er één uitgestoten wordt is er geen 'groep' meer. Bij drie kan de

derde persoon het gevoel hebben er als het vijfde wiel aan de wagen bij te horen. Als het aantal leden van een groep groter wordt is de kans op subgroepvorming groter. De kritische grens ligt rond het aantal acht. Ik denk dat het niet uitmaakt of een gezin nu uit vier of uit acht personen bestaat. Bij drie is er altijd één het ‘enig kind’. Bij meer dan acht is de kans dat één van de kinderen een deel van de ouderrol op zich neemt groot. De grens van acht personen speelt bij allerlei groepsdynamische processen een rol, al ligt die niet precies op het getal acht vast. In het ene geval is een kleiner aantal aan de orde. We zagen dat al bij het getal drie. Aan de andere kant blijkt een voetbalelftal ook goed te werken. Dit is onder andere afhankelijk van de onderlinge structurering (afspraken hierover) en de taak die verricht moet worden (de doelstelling van de samenwerking). Maar het zal duidelijk zijn dat voetballen met een team van dertig mensen zal uitmonden in chaos. Elf spelers hebben wel een coach nodig om de eenheid te bewaren.

De beschreven grootte van groepen betreft een hiërarchie van nabijheidskringen. Een heterarchie is in principe niet afhankelijk van het aantal deelnemers. Nabijheidskringen beginnen bij één persoon: bij jezelf. Het eerste groeps kader ligt bij ongeveer acht personen als het om de maximale ideale groepsgrootte gaat om samen een bepaalde doelstelling te bereiken. Het vermoeden is dat in de oertijd *gemeenschappen* een maximale grootte-met-bestaansrecht hadden van zo’n honderd tot honderdvijftig mensen. Dat kun je zien als een tweede nabijheidskring. Zo’n groepering wordt wel ‘grootfamilie’ of een ‘dorp’ genoemd. (Een ‘*groepering*’ is een geheel dat bestaat uit ‘groepen’, in dit geval: gezinnen.) Boven dit aantal voor de tweede nabijheidskring werd de kans op afsplitsing steeds groter. Zo’n gemeenschap vormt dan een ‘hoger systeemniveau’ (*suprasysteem*) van grootfamilies. Op elk niveau gelden andere regels. Clusters van grootfamilies vormen een clan – ook zo’n nabijheidskring. Een cluster van clans zou je een ‘volk’ kunnen noemen. Belangrijk is te onderkennen dat op elk van deze systeemniveaus andere regels gelden. Bij ‘staten’ (landen) zijn deze regels in wetten vastgelegd.

- Een *wet* is een gedragsregel die niet overschreden mag worden.

Op zich volgt ook een wet het bandbreedte model.

- Veel wetten beschrijven de onder- of bovengrens van een *bandbreedte*.

Er zijn allerlei gedragingen die prima zijn. Als je de wet overschrijdt, als je over de lijn komt, wordt het gedrag als 'fout' beoordeeld.

Het bandbreedtemodel is voor mij een grondmodel voor menswaardige samenwerking en voor een menswaardige maatschappij.

Maatschappij

Zelfhandhaving heeft alleen succes als *behoeften* bevredigd worden. Op microniveau gaat het om de zaken die we dagelijks nodig hebben. Voor het verkrijgen, gebruiken en verbruiken van de dagelijks benodigde behoeftebevredigers vormen we *van nature* kleine eenheden die we *huishoudens* noemen. Dat kan een eenpersoons-huishouden zijn, maar ook een gezin of een woongemeenschap. Als ik het over een 'huishouden' heb, dan bedoel ik de microscopische vorm van enkele personen die gezamenlijk in hun behoefte voorzien.

Microscopisch, omdat de *eigen* waarneming bepalend is.

Een huishouden is macroscopisch een economisch begrip. *Macroscopisch*, omdat een huishouden een systeem is dat niet zintuiglijk waarneembaar is terwijl het wel om een functionele eenheid gaat. Het is een economisch begrip omdat het gaat om behoeftebevredigers die verkocht en gekocht worden. Vroeger ging het in de economie om schaarse goederen. Door de technologische ontwikkelingen is er op steeds meer gebieden sprake van overvloed. Daar staat tegenover dat we ons steeds bewuster worden van de schaarste aan bepaalde grondstoffen (delfstoffen, energie). Daar moeten we zorgvuldig mee omgaan en krachten bundelen voor milieu-neutrale ontwikkelingen via circulaire processen (hergebruik van grondstoffen).

- Hoe voorzien we iedereen van de behoeftebevredigers die hij of zij nodig heeft om een menswaardig bestaan te leiden, zonder dat we de grondstoffen opgebruiken?

Economie is steeds meer een kwestie van distributie. Wereldwijd. Het is steeds meer een kwestie van verdeling. Hoe verkrijgt iedereen op zijn minst voldoende behoeftebevredigers om zichzelf te handhaven? Het verkrijgen van de benodigde behoeftebevredigers is, voor zover mogelijk, ieders persoonlijke verantwoordelijkheid. Behoeftbevredigers komen niet vanzelf aanvliegen zoals dat in Luilekkerland het geval is. Bovendien is het verkrijgen ervan een klus

die we niet in ons eentje kunnen klaren. Het is noodzakelijk om onze krachten te bundelen. Daarom maken we afspraken om samen te werken en functionele eenheden (systemen) te vormen. De samenwerking binnen landsgrenzen noem ik een 'maatschappij'. Dat wil zeggen dat het economisch handelen van iedereen is onderworpen aan de regels (wetten) van dat land. Het begrip 'maatschappij' zou zich volgens mij moeten concentreren rond de behoeftebevredegersvoorziening.

Om de behoeftebevredegers te verkrijgen maken we deel uit van netwerken die gebonden zijn aan regels. Een voorbeeld is 'de markt'.

- Netwerken zorgen voor ordening, markten hanteren regels voor een ordelijk verloop van transacties.

Een markt is een heterarchie. Maatschappijen hebben een vergelijkbare functie als markten. Een maatschappij is echter een hiërarchie. Er is een nauwe samenhang tussen markten en maatschappijen. Ze hebben beide de individuele mens als bouwsteen. Jij bent als burger lid van een maatschappij en als consument ben je lid van een markt. Een verschil is dat burgerschap verbonden is aan een stukje grond op de aardbol (land) terwijl je niet-gebonden-aan-landsgrenzen kunt consumeren. Als koper kun jij je in een ander land bevinden dan de verkoper. Als er een conflict ontstaat tussen koper en verkoper, wie krijgt er dan gelijk? Recht is landgebonden. Het internationale recht is beperkt en bemoeit zich niet met de verhouding tussen verkoper en koper. Wel wordt gebruik gemaakt van afspraken tussen landen (handelsverdragen) en er zijn suprasystemen gevormd zoals de Europese Unie en de Verenigde Staten. Die suprasystemen hebben eigen gerechtshoven die ook op economisch gebied uitspraken doen. Maar ook die suprasystemen bestrijken een stuk grond en zijn afgegrensd. Markten kennen geen grenzen.

Een markt wordt gevormd door verkopers en kopers; ze hebben zich te houden aan de regels (wetten) die binnen een bepaald territorium (land, staat, unie) gelden. Dat gedrag van verkoper en koper is

gebonden aan het plaatselijk geldende rechtsstelsel en andere regels. In verkoopvoorwaarden wordt vastgelegd welk recht (van welk land) gebruikt zal worden in geval van een conflict.

Markten en maatschappijen ordenen menselijk gedrag. Ik ga uit van democratisch geordende maatschappijen. Een kenmerk van een democratie is het zelfbeschikkingsrecht van de burgers. De verhouding tussen verkoper en koper heeft, net zoals dat bij een democratie het geval is, vrijheid en gelijkwaardigheid als waarden, maar dat gaat niet altijd op. Denk aan dictators en denk aan gedwongen winkelnering. Als burger-in-een-democratie willen we in vrijheid ons suprasysteem (overheid, maatschappij) kiezen en we willen als consument in vrijheid kunnen kiezen wat we wel en niet kopen. Zoals overigens ook een verkoper wil kunnen bepalen wat hij verkoopt. Een aandeelhouder wil in vrijheid kunnen bepalen in welk bedrijf hij zijn geld investeert.

Zelfbeschikkingsrecht houdt *niet* in dat je ongelimiteerd maar je gang kunt gaan. Het zelfbeschikkingsrecht van de één wordt beperkt door het recht van de ander. Vrijheid van de één wordt beperkt door de vrijheid van de ander. Als jij iets wilt hebben wat de ander ook wil, kun je niet zonder meer je gang gaan. Dat probleem kan het beste opgelost worden door te *overleggen*, totdat een oplossing gevonden wordt waar jullie je allebei in kunt vinden. De begrenzing tussen goed en fout gedrag biedt daarbij enig houvast. Het gedrag van burgers is aan wetten en fatsoensregels (cultuur) gebonden. Ook markten zijn aan regels gebonden. De marktregels moeten passen binnen de overheidsregels.

- Markt is ondergeschikt aan maatschappij.
- De overheid heeft binnen een bepaald territorium het machtsmonopolie.

Voor-jou bestaan markt en maatschappij niet (op microniveau). Je hebt honger en gaat naar de supermarkt om een brood te kopen. Je gaat naar je werkgever en ontvangt voor de arbeid die je verricht een salaris. Je bent ziek en haalt bij de dokter een recept. Dat zijn de

dingen die je bezig houden op microniveau. Je verwacht ondertussen dat er een bestrate weg is waarover jij je kunt verplaatsen. Kortom, macroscopisch bekeken: je leeft in een maatschappij.

Voor een macroscopisch *beeld* ben je afhankelijk van wat van anderen je vertellen van de wereld om je heen, voor zover je daar zelf geen zicht op hebt. Je kunt ook je eigen bevindingen op microniveau abstraheren en er een *beeld* (model) van maken. Dan 'weet' je, als je een pakje boter koopt, dat daar een keten van verkopers en kopers aan voorafgegaan is. Je leeft in een complexe omgeving. Die omgeving heeft vorm gekregen doordat mensen samenwerkten. Er zijn samenlevingen ontstaan. Structuren. Netwerken. Clusters. Culturen waarin waarin mensen zich op een voorspelbare manier gedragen. Maatschappijen.

Een *samenleving* is een complex proces dat heterarchisch ontstaat (door zelforganisatie). Complexe processen kennen geen besturend orgaan. Complexe processen verlopen spontaan. De ordening-in-landen (naties) is door strijd ontstaan (oorlogen). Dat gebeurde omdat mensen dat wilden. Niet alleen machthebbers wilden dat. Ordeningen ontstonden doordat mensen clusterden en een revolutie afdwongen. In zo'n clustering kregen woordvoerders de leiding. Die leiding werd in volgende ronde geformaliseerd in een machtspositie. Dit waren processen die voortkwamen uit het tweedimensionaal functioneren. Steeds meer, in de loop van de geschiedenis, werden driedimensionale inzichten richtinggevend en ontdekten mensen dat samenwerken menswaardiger ordeningen opleverde. Op grond van afspraken werden landsgrenzen vastgesteld. Dit is een proces dat op sommige plekken op de aardbol nog steeds bezig is. Tegelijkertijd zijn op andere plekken landen bezig samen te werken en clusters van landen te vormen. Dit gebeurt door te *onderhandelen* en nieuwe constructies af te spreken. Een voorbeeld van zo'n driedimensionaal proces is de Europese Unie.

Een *maatschappij* is een geformaliseerd subsysteem van een samenleving. Het is een door mensen bedachte constructie om de

onderlinge samenwerking vorm te geven en in banen (stroken) te leiden. Een maatschappij opent de mogelijkheid om samen te bepalen hoe de omgeving eruit ziet waarin je leeft. Dat kan uiteraard alleen binnen de beperkingen die de natuur ons oplegt. Maar binnen die kaders kunnen we in vrijheid kiezen. Probleem is dat we niet altijd hetzelfde willen. We beschikken echter over de mogelijkheid om te *connecten* en te *onderhandelen* om het zo toch enigszins eens te worden. Op microniveau *tref* jij ‘de maatschappij’ *aan* en heb je niet het gevoel dat je ervoor gekozen hebt. Je hebt het gevoel dat je er geen invloed op hebt of ervoor verantwoordelijk bent. Waar je wel verantwoordelijk voor bent is je eigen gedrag, en met dat gedrag beïnvloed jij de wereld om je heen. In een democratie heb je invloed op de samenstelling van het besturend orgaan van het systeem dat regelt hoe we samenwerken om in onze behoeften te voorzien. Dat besturend orgaan heb ik ‘overheid’ genoemd.

De taken van de overheid kunnen je in twee categorieën opsplitsen: extern en intern ten opzichte van de landsgrenzen.

Extern gaat het om het behartigen van de belangen van het landssysteem. Op het microniveau van de regering gaat het dan om de controle en het beheer van het verkeer van mensen en goederen die de landsgrenzen passeren. Op macroniveau gaat het om de samenwerking met en de verdediging ten opzichte van andere landen. En ook: het zich onderschikken aan afgesloten verdragen en suprasystemen.

Intern gaat het om het uitvoeren van het hoogste gezag door te zorgen voor orde en ordening. De *ordering* houdt in: het invoeren van regels en structuur. Die structuur kan bijvoorbeeld inhouden: het delegeren van verantwoordelijkheid aan suboverheden en overheidsinstellingen. De *orde* betreft het *handhaven* van de regels die vastgelegd zijn in wetten. De wetten dienen minimaal getoetst te worden aan de Gulden Regel. Dat handhaven houdt ook in het verdedigen van de democratie. Bij de handhaving staat een menswaardige behandeling op de voorgrond. Transparantie en het voorkómen en tegengaan van corruptie zijn maatgevend. Aan dit model geef ik in de rest van het boek een nadere invulling in een paar hoofdlijnen, ter aanvulling van wat ik in het voorgaande al geschreven heb. Ik verwijs daarbij onder

andere naar mijn boek 'Bestaan begrijpen', waar veel thema's ook al summier aan de orde zijn geweest. Ik beperk me tot een paar interne taken die voor een deel buiten de bemoeienis van de overheid plaatsvinden. De overheid is er om kaders aan te geven waarbinnen de burgers en de instellingen en organisaties hebben te functioneren. Dit zal niet naar ieders tevredenheid zijn. Om iedereen zo veel mogelijk tot zijn recht te laten komen zal ik oplossingen voorstellen die de individuele menswaardigheid respecteren.

We kunnen een belangrijke taak van de overheid afleiden van de Gulden Regel die voor elke burger geldt, maar zonder regulering van de overheid niet realiseerbaar is. Een kenmerk van een maatschappij is dat de mensen elkaar niet kennen maar zich wel meer of minder verbonden voelen.

Het is belangrijk dat mensen zich binnen een territorium aan bepaalde spelregels houden. Die spelregels zijn onder andere nodig om iedereen te voorzien van de benodigde behoeftebevredigers.

Behoeftbevredergers zijn voor een deel schaars. Dit zou in principe kunnen inhouden dat sommigen alles inpikken zodat er voor anderen niets overblijft. Dat zien we als een maatschappij neoliberale principes aanhoudt: the winner takes it all; America first...

Waar het om gaat is, dat we wereldwijd maar één koek te verdelen hebben voor zover het om de grondstoffen gaat en voor zover het gaat om de *gerealiseerde* toegevoegdewaarde. Het gaat hier om een nulsomspel. Sommigen eten zo'n groot deel van de koek op dat er voor het grootste deel van de wereldbevolking slechts kruimels overblijven. Je kunt daarmee akkoord gaan: iedereen is verantwoordelijk voor zijn eigen zelfhandhaving... Maar dit is een slechte keuze, want uiteindelijk zijn we afhankelijk van de kruimeleers voor het maken van nieuwe behoeftebevredigers. Je kunt dat niet alleen. Een betere keuze is om er voor te zorgen dat de kruimeleers in elk geval zoveel van de koek krijgen dat ze zichzelf kunnen handhaven: je weet maar nooit welke kruimeleer je nog eens nodig zult hebben voor het maken van een behoeftebevrediger. Dit was de gedachte van Henry Ford: om zijn auto's te verkopen moesten de mensen over de benodigde middelen

beschikken. Om een maatschappij gaande te houden moeten voldoende burgers over voldoende behoeftebevredigers beschikken. Dit is een soort rekenkundige redenering. Maar je kunt ook vanuit een *moraal* redeneren. Hebben sommige mensen recht op een groter stuk van de taart? Op grond waarvan? Eén reden die ik kan bedenken is als iemand meer inspanningen levert dan de kruimeleter (voor het bereiden van de koek). Een andere reden is als iemand gedrag vertoont dat een bijzondere positieve bijdrage verleent aan de ontwikkeling van de natuur, en de samenwerking en het welzijn van mensen.

De vraag is wat dat betekent: een inspanning leveren. Wat de één inspannend vindt is voor de ander ontspannend. Sporten bijvoorbeeld, maar sporten levert voor de meesten van ons geen bijdrage op aan de totstandkoming van de koek.

- Vanuit maatschappelijk perspectief gezien is inspanning noodzakelijk voor de totstandkoming van behoeftebevredigers.
- Arbeid = inspanning die geld oplevert.
- Werk = inspanning die een bijdrage levert aan de beschikbaarheid van behoeftebevredigers.

Het onderscheid tussen microniveau en macroniveau is essentieel. Werk en arbeid worden alleen op het microniveau verricht. Als ik spullen in de afwasmachine zet is dat werk. Het is een dienstverlening die nodig is voor het goed functioneren van de minimaatschappij 'huishouden'. Het is een inspanning die bijdraagt aan de beschikbaarheid van de behoeftebevrediger 'schone borden'. Als ik een afgewaaid tak die op een fietspad ligt weghaal is dat werk. Het is een inspanning die bijdraagt aan de beschikbaarheid van de behoeftebevrediger 'berijdbaar fietspad'. Als ik voor die inspanning betaald wordt, omdat het mijn taak is als werknemer van de gemeente, dan is het arbeid, omdat ik ervoor betaald krijg. Het is wel mogelijk om werk en arbeid vanuit een macroperspectief te bekijken. De overheid zou dit kunnen doen. Maar zich bemoeien met arbeid is in mijn opvatting niet een taak voor een overheid. De

overheid moet de beschikbaarheid van sommige behoeftebevredigers mogelijk maken. Dat is iets anders dan het werk of de arbeid zelf, dat zich op het microniveau afspeelt.

- ‘Mogelijk maken’ betekent voor de overheid:
  - Regels (wetten) vaststellen.
  - Uitvoering en handhaving van wetten mogelijk maken, dat wil onder andere zeggen: belasting heffen en uitvoering van wetten bekostigen.

Een overheid die democratisch gekozen is houdt zich bezig met taken die het gedelegeerd heeft gekregen. Die delegatie vindt alleen plaats als het verkrijgen van de behoeftebevredigers voor de zelfhandhaving niet op het microniveau geregeld kan worden. Bovendien heeft een overheid zich te houden aan de Gulden Regel. Het bandbreedtemodel is het meest geschikte regelmodel.

In de *bandbreedtemaatschappij* beschikt iedereen op microniveau over de behoeftebevredigers die nodig zijn om een menswaardig bestaan te leiden (bodemlijn van het model). Dit minimum wordt door de overheid gegarandeerd zodat iedereen de beschikking heeft over basisvoorzieningen.

Je moet een dak boven je hoofd hebben en dagelijks iets te eten. Om een menswaardig bestaan te leiden moet je beschikken over ‘*basisvoorzieningen*’: een minimumpakket behoeftebevredigers. Wat voor-jou die basisvoorzieningen precies zouden moeten zijn is van jou persoonlijk afhankelijk, maar ook van de samenleving waarin je leeft. Als iedereen die je kent een tv heeft, dan is het aannemelijk dat een tv voor jou een basisvoorziening is. Om menswaardig te kunnen functioneren heb je dan een tv nodig. Wat precies tot het pakket basisvoorzieningen behoort wordt in een bandbreedtemaatschappij door de democratisch gekozen overheid vastgesteld.

- Het *bandbreedtemodel* geldt voor elk *gedrag*.

Het bandbreedtemodel is toepasbaar op elk onderdeel van de MCM-mix (zie het betreffende hoofdstuk). Dit model zou niet alleen moeten gelden voor de behoeftebevredigers-beschikbaarheid, maar voor elk maatschappelijk gedrag, voor elk gedrag van een individu in relatie met zijn omgeving. Uit de toepassing van het bandbreedtemodel vloeien plichten en rechten voort. Kom je beneden de onderste lijn dan doe je te weinig, bijvoorbeeld: je ontfermt je niet over iemand die in nood is. Kom je boven de bovenste lijn, dan doe je teveel, bijvoorbeeld: je eigent je teveel toe door te stelen. Een in een bepaald gebied of nabijheidskring geldende cultuur omvat waarden en normen die binnen de twee lijnen vallen. ‘Fatsoenlijk’ past binnen de lijnen, ‘onfatsoenlijk’ erbuiten. Alles wat onrechtmatig is valt buiten de lijnen en vraagt om een correctie.

Op macroniveau kan het bandbreedtemodel toegepast worden op het functioneren van de overheid. Het gaat dan niet om menselijke handelingen maar om regelgeving en de uitvoering daarvan. Kaderstelling. *Orde en ordening*. Veel wordt door de bewoners op een grondgebied zelf geregeld. De zelfhandhaving is in eerste instantie hun eigen verantwoordelijkheid. Samenlevingen zijn zelfsturend. De hoeveelheid regels die gelden is afhankelijk van de nabijheidskring die in ogenschouw wordt genomen. Hoe wijder de kring, hoe minder regels en hoe verder de bandbreedtelijnen uit elkaar liggen. Landelijke regels omcirkelen plaatselijke regels. Plaatselijke regels kunnen van elkaar verschillen. Dorpen hebben naast de landelijke regelgeving eigen regels die niet in strijd mogen zijn met de landelijke. De regelgeving voor de basisvoorzieningen is typisch van het landelijke niveau.

Ook identificaties volgen het model van de bandbreedtemaatschappij. Rotterdammers voelen zich anders dan Amsterdammers. Beide voelen zich Nederlander. Van multiculturaliteit kan in een ordelijke samenleving geen sprake zijn. Een multiculturele samenleving is het gevolg van foute discriminatie. Mensen die uit een ander wereldgebied komen hebben zich aan de in een gebied heersende waarden en normen aan te passen zoals iedereen zich aan de geldende regels te

houden heeft. Dat is voor hun zelfhandhaving van belang, omdat ze voor hun zelfhandhaving afhankelijk zijn van de mensen om hen heen. Als het in een bepaalde kring onfatsoenlijk is om een boer te laten, dan kun je dat maar beter niet doen. Als jij je in China bevindt is boeren een teken dat je voldaan bent en lekker gegeten hebt. Aanpassen dus. Je afstemmen op de omgeving waarin jij je bevindt. Dit geldt ook voor nieuwkomers die permanent willen blijven wonen. Echte vluchtelingen zijn een verhaal apart. Zij kiezen niet vrijwillig om op een nieuwe plek te wonen. Maar voor hun zelfhandhaving is het verstandig om zich aan te passen. Dat is een natuurlijk gegeven: elk systeem moet zich aan zijn omgeving aanpassen om te overleven. Dit neemt niet weg dat op termijn de cultuur van een samenleving aan verandering onderhevig is.

De menselijke omgeving is voor een deel geen natuurlijke omgeving, omdat op driedimensionaal niveau mensen kunnen beslissen om hun omgeving te veranderen, los van een natuurlijke (spontane) ontwikkeling. Maar dat neemt niet weg dat de tweedimensionale aspecten wel degelijk gelden, ook al kunnen we er op een menswaardige manier mee omgaan. Dit houdt in dat mensen begripvol kunnen omgaan met mensen die andere gewoontes aangeleerd hebben. *Aanpassen* en *afstemmen* zijn voortdurende processen.

- Een maatschappij is een door mensen ontworpen en gerealiseerde omgeving.
- Een democratische maatschappij is per definitie inclusief (niemand uitsluitend op ondeugdelijke gronden).

Macroscopisch is een maatschappij een systeem dat zich kenmerkt door landsgrenzen en bestuurd wordt door een overheid. Die overheid wordt geacht de belangen van de burgers te behartigen met als doel op microniveau een menswaardige omgeving te *creëren* voor elke burger. Voor mensen die geen burger zijn gelden noodgedwongen andere maatstaven. Ook gelden andere maatstaven voor burgers die zich niet aan de wet houden. Het betreft dan gedrag buiten de lijnen. Dit wil overigens niet zeggen dat niet-burgers niet-menswaardig behandeld

zouden mogen worden. De Gulden Regel geldt ook voor niet-burgers. Andere landen moeten er op hun eigen manier invulling aan geven. Vluchtelingen moeten in aanmerking komen voor burgerschap voor zover zij de orde en de ordening van een maatschappij niet verstoren.

- Verstoring van de maatschappelijke orde is maatgevend.

Dit geldt zowel voor burgers als voor niet-burgers. De rek zit in de definitie van de term 'vluchteling'. (Is iemand 'vluchteling' als hij om economische redenen naar een ander land wil verhuizen?). De definitie wordt door elke aparte overheid vastgesteld, dat wil zeggen: door de burgers en passend binnen internationale (onder andere Europese) verdragen.

Een *samenleving* is voortdurend onderhevig aan verandering. Onder andere doordat mensen uit andere maatschappijen worden opgenomen. Vanaf het moment dat zij burgerschap verwerven hebben zij het recht om iets te vinden van de maatschappelijke orde en ordening en hebben zij het recht om daar invloed op uit te oefenen. Macroscopisch door stemrecht en microscopisch door de geldende grenzen te beïnvloeden. Dit kan inhouden dat elementen van andere culturen worden opgenomen waaraan de bestaande orde zich aanpast. Het gaat in een democratische maatschappij altijd om onderlinge aanpassing. Het gaat om *connecten*; om relationeren, afstemmen en onderhandelen. Nieuwkomers mogen, net zoals gesettelde burgers dat mogen, ruimte innemen, zowel letterlijk als figuurlijk. Verandering van algemene opvattingen kan voor sommigen een pijnlijk proces zijn. Dat geldt voor zowel oudgedienden als voor nieuwkomers, voor conservatieve in stand houders van de bestaande orde als voor progressievelingen.

Maatschappijen worden bestuurd door machthebbers, door mensen. De verleiding van misbruik is voor sommigen te groot. De machthebbers zijn in een democratie aangesteld omdat ze vertrouwd worden. Dat neemt niet weg dat ook de behoefte aan wantrouwen voldoende aandacht moet krijgen. Daarbij speelt een vrije en

onafhankelijke pers een essentiële rol. Maar het is vooral aan de overheid om het vertrouwen niet te beschamen. Per slot van rekening zijn ze niet meer dan een zetbaas. Het onderwerp van vertrouwen is in sterke mate op dit moment in Nederland en in de wereld aan de orde. Van onfatsoenlijk taalgebruik door parlementariërs tot niet nakomen van beloftes, voortrekken van kapitaalkrachtigen (aandeelhouders) en niet serieus nemen van burgers (minachting, onbegrip).

Een levensvatbare maatschappij heeft maatregelen getroffen om misbruik van macht en corruptie te voorkomen, met name de corruptie van het vertrouwen in de overheid. In een democratie hebben de machthebbers hun macht gedelegeerd gekregen met de bedoeling om de zelfhandhaving van *alle* burgers van het land te bevorderen. Dat heeft een belangrijke restrictie: met wetsovertreders moet anders omgegaan worden. De rechten van wetsovertreders – en risicogroepen op dit gebied – schuurt vooral op het gebied van de privacy. Als het gaat om privacy is doorslaggevend de vraag of het om gedrag gaat dat binnen of buiten de lijnen valt. Voor overtreders mogen andere maatstaven gelden.

- Mensen die zich buiten de wettelijke kaders gedragen hebben minder recht op privacy dan degenen die zich netjes gedragen.

Dit vloeit voort uit het recht op de zelfhandhaving van de maatschappelijke orde. Een te tolerante houding is een gevaar voor de democratie. Een scherpe omslag vindt plaats op de bodem- en plafondlijnen van het bandbreedtemodel.

Samenwerken

Willen we op een menswaardige manier met elkaar omgaan, dan is samenwerken noodzakelijk. Dat neemt niet weg dat zelfhandhaving bij jou, bij mij, bij iedereen op de voorgrond staat. Bij sommigen neemt dit de vorm van puur egoïsme aan, anderen weten het boven het tweedimensionale uit te tillen.

We werken samen om onszelf te handhaven. Samenwerken is een noodzakelijke voorwaarde, wil jij een menswaardig leven kunnen leiden. Je kunt niet anders. Maar er is veel verschil in de mogelijkheden om dat te doen. De vorm is afhankelijk van de nabijheidskring waarin de samenwerking plaatsvindt.

Elke vorm van samenwerken toets ik aan de Gulden Regel waaraan het gedrag van elke burger en elk menselijk suprasysteem moet voldoen:

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

Ik ga ervan uit dat de mensen die *op het grondgebied van een land* wonen én als ‘burger’ erkent zijn, samen een ‘maatschappij’ vormen. Een maatschappij ontstaat door het *gedrag* van individuele mensen. Als er geen mensen zijn is er ook geen maatschappij. Dat neemt niet weg dat een maatschappij een emergentie is met een eigen set regels. Dit is belangrijk, omdat veel bestuurders van zo’n maatschappij zich daarvan niet bewust zijn en ‘hun’ maatschappij laten reageren alsof het een menselijk wezen is, denk aan autoritaire regeringsleiders.

Ik plaats ‘de individuele mens’ in het centrum van alles wat gebeurt. Sterker nog: voor mij is *elk* individu het centrum van alles. Jij bent het centrum van alles.

De zin van elk menselijk bestaan is dat het *er is* ('is' is een vorm van zijn'). Hij of zij moet *zelf* iets van zijn of haar leven moet/mag maken. Daarbij is de invloed op en van de omgeving meebepalend.

- De zin van jouw bestaan ontleen je aan de betekenis die je voor anderen en voor de *voortgang* van de natuur hebt.

'Is' is een vorm van 'zijn'. Ik loop hier tegen de beperkingen van taalgebruik aan: taal dwingt je om te praten in termen van structuur, taal heeft moeite met processen. 'Zijn' is in mijn opvatting 'worden'. We *zijn* niet maar we *worden*: we zijn voortdurend 'in ontwikkeling'. De zin van elk menselijk bestaan is: elk individu wordt en kan zelf iets van zijn leven maken. Jij bent zelf de zingever. Dat doe je samen met anderen.

In dat 'worden' sta je als individu niet alleen. Je *wordt* samen met anderen, waardoor nieuwe gehelen ontstaan – netwerken, systemen, emergenties... – waar je deel van uitmaakt en die medebepalend zijn voor wat je wordt. Die suprasystemen zijn belangrijk, ze zijn eveneens een centrum-van-alles.

Ik onderschrijf een bepaalde opvatting over dialectiek: iets is wat het niet is. Jij bent wat je niet bent: jij bent je omgeving. Jij bent jouw nabijheidskringen. Jij bent de gemeenschap waartoe jij jezelf vindt behoren. Jij bent geworden doordat je in een bepaalde omgeving bent opgegroeid en zelf iets gedaan hebt met alles wat je in je leven-tot-NU-toe beleefd hebt. In dat beleven was jij actief en verantwoordelijk: je interpreteerde; je koos; 'jij maakte jezelf actief eigen wat je werd'.

Wij zijn, als individuele mensen, de enige systemen die *verantwoordelijk* zijn voor ons gedrag, *omdat we de gevolgen van ons gedrag kunnen overzien*. Dit maakt dat wij mensen de enige systeemsoort zijn die bewust invloed heeft op de voortgang van het evolutieproces. Jij kunt voor jezelf de meest ideale wereld scheppen, je kunt hem ook vernietigen. Je kunt dat niet alleen, je doet dat samen met anderen. Willen we een menswaardige omgeving *creëren* voor iedereen, dan zullen we dat samen moeten doen. We zullen het er over

eens moeten worden hoe die wereld er uit moet gaan zien. Dat neemt niet weg dat jij de enige bent die verantwoordelijk is voor jouw eigen gedrag: voor dat ene kleine beetje dat invloed heeft op de voortgang van de natuur.

‘De mensheid’, dat zijn wij allen. Maar sommige mensen sluiten daarbij een deel van de mensheid uit. Het is alsof ze dat deel niet *als mens* zien, ze geven dat deel niet het recht op een menswaardig bestaan. Zij plaatsen in het centrum-van-bestaan hun familie, clan, kaste, land, ras... De rest is van een andere orde. Vijanddenken vindt hier zijn oorsprong. Ze spreken over ‘wij’ en ‘zij’. Dat kan heel ver gaan. Homo- en vreemdelingenhaat. Foute discriminatie. Nationalisme. Geloofsgemeenschap. Volk. Ras. Natie. Genocide. Holocaust.

In de tijd van het feodalisme was er een fundamenteel verschil tussen leenheren en leenmannen. Familielebelangen stonden op de voorgrond. Trouwen deed je binnen de eigen stand. Standen vormden een belangrijk ordeningsprincipe.

Sinds de Franse Revolutie kwamen *individuele rechten* steeds meer op de voorgrond te staan en sinds de jaren zestig van de vorige eeuw werd het respecteren van de *persoonlijke waardigheid* een nastrevenswaardig ideaal. Ik zie dat als de ontwikkeling van het tweede naar het derde evolutieniveau. Simpel gezegd: eerst draaide alles om soorten en groepen, later kreeg men oog voor het unieke en voor het individu als persoonlijkheid. Van het centraal stellen van belangen van groepen en groeperingen naar individuele vrijheid. Dat werd voor sommigen het najagen van eigenbelang. Daarmee dreigde echter het kind met het badwater te worden weggegooid. Dat proces is nog steeds gaande. Individualisme zonder gemeenschapszin is geen menswaardige omgeving. Zelfhandhaving veronderstelt samenwerken.

“America first”, populisme, nationalisme, isolationisme... Het zijn niet-menswaardige oplossingen omdat ze samenwerken beperken tot het nastreven van eigen belang.

Onder het mom van *waarde* werd belang – van de groep, de familie, de stam... – de ordenende grondslag voor de vorming van maatschappijen. Deze verenging – van ‘wat goed is’ naar eigenbelang – is min of meer nog steeds gaande: politieke partijen behartigen slechts bepaalde belangen, ze onderscheiden zich door het doel dat ze nastreven, dat is tenminste wat ze zeggen te gaan doen.

- Een ‘waarde’ beschrijft een *nastrevenswaardig* doel.

Bij ‘een belang’ gaat het om de vraag of iets voordelig is voor de zelfhandhaving van het systeem. Daar is op zich niets mis mee. Het is wel de vraag om welk systeem het gaat. Elk systeem(niveau) heeft zijn eigen belangen. Het belang van een suprasysteem kan een ander zijn dan dat van een subsysteem. Jouw belang kan strijdig zijn met dat van de maatschappij waar je deel van uitmaakt. Jouw na te streven doelen en de waarden waar jij voor wilt staan kunnen andere zijn dan die van de maatschappij waartoe jij behoort. Micro- en macroniveau kunnen met elkaar in strijd zijn.

Behoeften en belangen (doelen) zijn twee kanten van hetzelfde proces (begin en eind). Zowel behoeften als belangen spelen een rol bij de zelfhandhaving van een systeem.

- Een belang is dat wat voordelig is.
- Een behoefte is een tekort.
- Het is voordelig voor een systeem om een tekort op te heffen, het is voordelig om als doel het bevredigen van behoeften te hebben.

Het is in het belang van elk individu om met anderen samen te werken om tot bevrediging van individuele behoeften te komen. Daarvoor is clustering noodzakelijk, omdat zonder clustering samenwerken niet mogelijk is. Een cluster kan een complex systeem zijn; een cluster bestaat uit subsystemen die met elkaar verbonden zijn. Een voorwaarde voor clustering is dat de deelnemers zich aan sommige gedragsregels houden. Een gevolg van clustering is daardoor ook een

verlies van een zekere mate van identiteit. (Zie mijn boek 'Bestaan begrijpen'). Wereldwijde netwerken ontstaan door clustering. Ook een maatschappij is een voorbeeld van een cluster. Onderling vertrouwen – het vertrouwen dat de ander zich aan de clusterregels houdt – is de lijm die clustering veroorzaakt.

- Overeenkomstig gedrag maakt omgang voorspelbaar en is nodig om ieders gedrag op elkaar af te stemmen.

Om samen te kunnen werken is de polariteit [vriend↔vijand] aan de orde. Of anders gezegd: een zekere vriendschap (of op zijn minst een zeker vertrouwen) is een voorwaarde voor clustering. Een clustering (samenwerking) vindt niet plaats tussen vijanden.

- Een vijand heeft geen plaats in een nabijheidskring.

De ultieme vorm van vijandschap is: de ander niet als medemens zien maar puur als een bedreiging voor de zelfhandhaving. Die bedreiging kan zo sterk gevoeld worden dat uitschakeling de beste optie lijkt. Dat zie je bijvoorbeeld als twee bedrijven of twee landen of twee religieuze groeperingen elkaar 'op leven of dood' bestrijden. Oorlog, handelsoorlog, burenruzie... Het rituele spel 'voetbal'...

Het hebben van een vijand speelt zich af op het tweede evolutieniveau. Natuurlijke selectie... Daardoor schakel je niet alleen – bij succesvol bestrijden – een bedreiging uit, maar het versterkt ook de groepsbinding en de identiteitsvorming. 'Groepsbinding' hier te verstaan als versterking van de samenhang tussen de leden van een nabijheidskring. Een vijand versterkt de hiërarchische ordening van een groep of groepering en de drang tot samenwerken. Dit houdt vaak in dat er een leider ontstaat, en omgekeerd creëren leiders vaak een gemeenschappelijke vijand. Hiërarchie en leiderschap helpen als er iets te verdedigen valt. Samenwerken wordt gestimuleerd door een gemeenschappelijke vijand. Vijand-denken werkt bindend en convergerend, het bevordert clustering.

Het derde evolutieniveau is gericht op dialectische spanningsreductie. Getracht wordt de polariteit [vriend↔vijand] op zo'n manier op te lossen dat aan beide polen recht wordt gedaan. Dat kan door niet te proberen de andere partij af te slachten maar door te proberen om tot afspraken en samenwerking te komen. Dat kan alleen als beide partijen daartoe bereid zijn. Polderen. Connecten.

Er is altijd een zekere behoefte aan wantrouwen. Dat zie je bijvoorbeeld als de nabijheidskring 'land' een defensief leger in stand houdt en een inlichtendienst (spionagedienst). Bovendien weet je niet hoe de ordening zich in een ander land zal ontwikkelen, tenzij er sprake is van onderwerping aan een gezamenlijke macht en die macht ook sterk genoeg is om de ordening te handhaven. Het is denkbaar dat in een land een clustering ontstaat rond een leider die belangen nastreeft puur van het tweede ontwikkelingsniveau. Dan heb je een totalitair systeem. Communisme. Nationaal-socialisme. Neo-liberalisme. Het neoliberalisme werkt het totaliseren van systemen in de hand: aandeelhouders en grote bedrijven die wereldwijd zonder last of ruggespraak de dienst uitmaken.

Bij een totalitair systeem bestaat het besturend orgaan uit een klein deel van de deelnemers (de elite, de olicratie). Zij hebben de macht om de ordening en de orde naar eigen inzicht te bepalen. Als in een totalitair systeem de belangen tussen de machthebbers en de rest van de bevolking erg uiteenlopen ontstaat het idee dat de andere partij een vijand is die gewantrouwd moet worden. De machthebbers winnen door het treffen van maatregelen. Door de wetgeving naar eigen hand te zetten. Door controle. Door uit te sluiten en te vervolgen. Door degenen die meewerken te belonen.

In het wereldwijde suprasysteem zijn de grootaandeelhouders de machthebbers (neoliberalisme). Dat komt omdat de overheden hun oren laten hangen naar de wens van met name de grote bedrijven, omdat die overheden nog steeds bang zijn voor het verlies van werkgelegenheid als ze niet voldoen aan de wensen van het grootkapitaal.

Tot de jaren zeventig van de vorige eeuw lag in Europa de macht in de handen van de landelijke overheden. Bedrijven werden bestuurd

volgens wat het Rijnlandse model wordt genoemd: er werd rekening gehouden met alle stakeholders (belanghebbenden). De maatschappelijke functie van bedrijven stond op de voorgrond. Langzaam maar zeker kreeg het Angelsaksische model de overhand, wat inhield dat bedrijven voor winstmaximalisering gingen, uitsluitend in het belang van de aandeelhouders (neoliberalisme). De overheden namen dit Angelsaksische model over, met als gevolg: bevoordelen van de grote bedrijven; afstand nemen van de verzorgingsstaat en privatisering van overheidsfuncties; burgers moesten bewijzen dat ze geen misbruik van voorzieningen maken; zelfredzaamheid als commando; mantelzorg als opdracht; totalitair overheidsoptreden; vaderlandsloos kapitalisme; toenemende ongelijkheid. Populisme. Vijanddenken in plaats van vriendschappen smeden.

Digitalisering

De ontwikkeling op het derde evolutieniveau is in een nieuwe stroomversnelling terecht gekomen. Er hebben zich in de loop van de geschiedenis een aantal kantelpunten voorgedaan: gebruik van taal, gereedschap en vuur; vestiging op een vaste plaats en gebruik van landbouwtechnieken; boekdrukkunst; industriële revolutie... Van zelfvoorziening door huishoudens en kleine gemeenschappen naar de ene wereldwijde heterarchie.

Een belangrijke fase was de kolonisatie. Landen gingen vestigingen bezetten buiten hun eigen territorium. Dat waren 'handelsposten'. Handelsposten werden forten. Later werden hele gebieden als eigendom geclaimd. In 1885 werd Afrika verdeeld tussen 15 Europese landen en de VS. Niet alleen goederen werden geroofd, ook mensen werden 'in bezit' genomen en verhandeld. Hoewel slavernij nog steeds voorkomt, is het vanaf de 19e eeuw geleidelijk in verschillende landen verboden. Pas ruim honderd jaar geleden kwamen internationale verdragen tot stand die slavenhandel verboden. Zestig jaar geleden werden de meeste kolonies zelfstandige staten. Pas onlangs, in 2000, stelden de Verenigde Naties een definitie van mensenhandel vast.

Technische ontwikkelingen hebben een grote invloed gehad op het verloop van de evolutie. Het beheersen van vuur maakte eten koken van voedsel mogelijk waardoor meer zaken verteerbaar werden en de bevolkingsgroei toenam. De boekdrukkunst maakte informatieverspreiding in grote aantallen mogelijk. Geavanceerde scheepsbouw maakte ontdekken van andere continenten mogelijk, stoomschepen maakten het reizen sneller. Stoommachines en elektriciteit maakten massaproductie mogelijk. De ontdekking van de transistor in 1923 maakte informatieverwerking met grote snelheid en de ontwikkeling van allerlei nieuwe apparaten mogelijk, maar eerst werd in 1947 de versterkende en schakelende werking van de transistor ontdekt en vanaf 1977 kwam de massaproductie van computers op gang. In 1989

werd het world wide web (internet) bedacht en veroverde aan het begin van de 21e eeuw de wereld.

Technische ontwikkelingen hebben schoksgewijs invloed op de omgeving waarin mensen leven. Ze zijn bepalend voor wijzigingen in de constructie van maatschappijen. China is sinds kort voorloper waar het de invloed van de digitalisering betreft.

Onder digitalisering versta ik de overgang van analoge naar digitale informatieverwerking en het op basis hiervan ontwikkelen van nieuwe apparaten en het ontstaan van nieuwe toepassingen. Mobiele telefoons. Zelfrijdende auto's. Computers die handelen in aandelen zonder menselijke tussenkomst. Flitspalen die bekeuringen uitschrijven. Waar de stoommachines grootschalige producties in fabrieken mogelijk maakte, zullen intelligente machines (robots) veel menselijke arbeid overbodig maken. Dat begon in de auto-industrie en zal zich als een olievlek verspreiden. Traditionele bedrijven hebben last van de wet op de remmende voorsprong: vertrouwde productieprocessen veranderen roept weerstand op. Van de andere kant leveren nieuwe mogelijkheden nieuwe kansen op voor ondernemende mensen. Vooral ook omdat de nieuwe mogelijkheden zich in een *ongestructureerd* veld voordoen. Een voorbeeld is de opkomst van Facebook, dat zich ongestoord privé-informatie kon toe-eigenen omdat de wetgeving niet voorzag in het gebruik deze nieuwe mogelijkheden.

Platvormen zijn zo'n nieuwe ontwikkeling. Een platform kan opgevat worden als een organisatiemodel, met name om menselijke activiteiten op elkaar af te stemmen door te maken van het internet. Internet is een schoolvoorbeeld van een heterarchie. Het bestaat uit een wereldwijd netwerk van computers. In het begin kon iedereen met zijn computer doen wat hij wilde. Zo dacht de Facebook-eigenaar er ook over. Hij maakte snel en afstandsloos contact tussen vrienden mogelijk.

- Een platform elimineert tijd en afstand.

Platformen maken bij voorkeur gebruik van *heterarchische* organisatiemodellen waardoor er zo weinig mogelijk hiërarchische binding bestaat tussen het platform en uitvoerende partijen. Hierdoor zijn ze niet verantwoordelijk en aansprakelijk voor het gedrag van uitvoerende partijen.

Een voorbeeld van een heterarchie is de wereldhandel. Een groot deel van de behoeftebevredigers worden verkregen door te ruilen. De weg van een product naar de consument wordt opgedeeld in kleine stapjes via tussenhandelaren. De laatste stap is het winkeltje-om-de-hoek. Een platform als Bol.com maakt de tussenhandel (winkels) overbodig. Een platform als Booking.com maakt reisbureaus overbodig. Airbnb maakt hotels overbodig. Uber maakt taxibedrijven overbodig. Het boek dat je nu leest is geproduceerd zonder uitgever maar via het platform Brave New Books, een initiatief van Bol.com, zelf ook een platform.

Amazon is het grote voorbeeld. Een beurswaarde van meer dan 1000 miljard dollar. Door de schaalgrootte stevent het af op een monopoliepositie. Groot geworden door zoveel mogelijk te automatiseren en te robotiseren. Kernvisie is het neoliberale uitgangspunt: winstmaximalisering, maximale aandeelhouderswaarde. Net als Bol.com zijn ze met boeken begonnen. Ze verkopen nu alles wat los (en niet vast) zit. De verzending vanaf hun magazijnen naar de consument gaat ook via een platform. Via een app worden zendingen aangeboden volgens het Uber-model waarbij je als 'zelfstandige' op een karwij kunt intekenen. Dat houdt in dat Amazon voor de verzending geen werknemers in dienst heeft: geen belastingen betaald, geen zieke werknemers heeft, geen pensioenverplichtingen heeft...

- Een platform elimineert menselijk handelen (tussenhandel).
- Een platform elimineert arbeid.
- Een robot elimineert arbeid.

Mechanisering, automatisering en robotisering zijn bedoeld om menselijke arbeid te vervangen door machines. Dat wordt gedaan door bedrijven. Een bedrijf is intern een hiërarchie en extern maakt het

deel uit van heterarchieën. Intern staat een eigenaar aan de top. Door de verkoop van aandelen is het eigenaarschap vaak verdeeld over veel mensen en is een raad van bestuur en/of een directie aangesteld om het bedrijf te besturen. In het neoliberale maatschappijmodel, in het Angelsaksische model-van-bedrijfsvoering, heeft een directie de opdracht om te zorgen voor winstmaximalisering die ten goede komt aan de eigen aandeelhouders. Met als gevolg dat er een klasse mensen is ontstaan die zich verrijkt ten koste van anderen die de arbeid uitvoeren. De kloof tussen arm en rijk wordt daardoor steeds groter. Dit is het gevolg van de ongebreidelde vrijheidstoeëigening van bedrijven vanwege neoliberale heterarchie-opvattingen en bevoorrechting van geldbezitters (aandeelhouders).

Revolutionaire maatschappelijke veranderingen zijn vaak het gevolg van technische veranderingen. Technische innovaties kunnen een ontwrichtend effect hebben op de verhoudingen tussen mensen. Vooral als technische vernieuwingen in een kort tijdsbestek door veel mensen omarmd worden. Denk aan de mobiele telefoon. Bovendien volgen deze revoluties elkaar in steeds sneller tempo op. Door de digitalisering wordt dit tempo exponentieel versneld. Met als gevolg dat mens en maatschappij geen tijd hebben om zich aan te passen. Daardoor ontstaan schrikbeelden, uitmondend in angst voor overname door robots en door in het huis wandelende intelligente machines.

Laat ik beginnen met de angst dat kunstmatige intelligentie (algoritmes) en robots ons de baas zullen worden. Dat is een irreële angst. Digitaal gestuurde processen zullen nooit een eigen leven leiden. Computers zijn al jaren op deelterreinen intelligenter dan mensen. Dat is niets nieuws. Als ik 384 met 504 moet vermenigvuldigen dan gebruik ik een rekenmachientje, die kan het beter dan ik. Als de weerman een weersverwachting moet geven dan praat hij een computer na. Computers zijn op bepaalde terreinen intelligenter dan wie dan ook. Dat is niets nieuws. We maken daar graag gebruik van. Kunstmatige intelligentie zal verder gebruikt worden in allerlei apparaten. Het 'internet der dingen' (5G, Internet of Things, IoT) is in

opkomst, waarbij allerlei apparaten met elkaar communiceren zonder dat we ons daarvan bewust zijn. Ze zullen autonoom beslissingen nemen. Maar dat is op zich niet iets om bang voor te zijn. Dit soort intelligente processen zijn namelijk altijd doelgericht. Ook als ze zelf doelen kunnen vaststellen, zoals dat al door sommige wapentuigen gebeurt, zijn het altijd mensen die bepalen welke soort doelen nagestreefd moeten worden. Daar zit het echte gevaar. Bij mensen. Bij wat sommige mensen willen. Er zal geen enkel kunstmatig-intelligent proces 'eigenstandig' beslissen om een ruimteraket naar mars te sturen of een oorlog te ontketenen. Dit soort intelligente processen worden tegenwoordig overigens aangeduid met het modewoord 'algoritmes': "algoritmes zullen de macht overnemen". Onzin. Het zijn mensen die de algoritmes bedenken, ook de algoritmes die algoritmes maken. Ook als het om 'deep learning' en het gebruik van neurale netwerken gaat. Het grote gevaar zit hem in sommige mensen. Het zijn altijd mensen die de opdracht geven. Mensen kunnen gebruik, maar ook misbruik maken van techniek. Zoals ze ook van grondstoffen gebruik of misbruik maken. Dat is niets nieuws. Alleen het effect is groeiende. Toen mensen voor het eerst een schop gingen gebruiken konden ze niet voorzien dat daaruit een landbouwindustrie zou groeien. Toen James Watt in 1764 de stoommachine perfectioneerde en geschikt maakte als motor om een machine aan te drijven, kon hij niet voorzien wat de maatschappelijke impact zou zijn. Maar een schop kan misbruikt worden om iemand het hoofd in te slaan en een stoommachine had een onverzadigbare honger naar steenkool die soms door kinderen gedolven werd (zij konden in nauwe gangen kruipen). Ook de digitalisering kan negatieve gevolgen hebben door onethisch gebruik. Dat wil echter niet zeggen dat we de technische ontwikkeling moeten stoppen. Het maakt wel het belang van moraal duidelijk. Digitalisering en andere door wetenschappers en uitvinders ontwikkelde mogelijkheden zijn een gevolg van natuurlijke processen en passen in het evolutieproces. Dat proces is onstuitbaar, maar is door de komst van mensen wel in een volgende fase terecht gekomen. De derde dimensie, die derde meta-emergentie, is er de oorzaak van dat de aardse werkelijkheid maakbaar en vernietigbaar is geworden.

Dat is niet het gevolg van technologie maar van beslissingen-van-mensen.

Door de snelheid waarmee veranderingen door de digitalisering zich voltrekken en de mogelijke impact ervan kan het niet zo zijn dat we rustig kunnen afwachten of er misschien negatieve gevolgen zullen optreden. Het is zaak om de voedingsbodem voor misbruik uit te schakelen. Die voedingsbodem is terug te voeren naar de individuele behoefte aan zelfhandhaving en de pathologische uitwassen daarvan. Er zijn mensen met een ziekelijke behoefte aan macht en er zijn mensen met een ongebreidelde hebzucht. Als dit gecombineerd wordt met de noodzaak tot samenwerken, dan ontstaan mensenwaardige maatschappijen als we gedrag-van-mensen ongelimiteerd laten. *Hier dient zich meteen de oplossing van het probleem aan.* Er zullen wereldwijde moraalregels ontwikkeld moeten worden. Het probleem dat aangepakt moet worden is: het *ongelimiteerd* hun gang gaan van sommige mensen, met name als het gaat om nieuwe ontwikkelingen, verbruik van grondstoffen en foute financiële transacties. Het aan banden leggen van het gedrag van mensen kan in een rechtsstaat gebeuren door wetgeving. Dat wil zeggen: de overheid heeft een leidende positie.

Wetenschap en communicatie (internet) houden zich niet aan landsgrenzen. Dat maakt ze voor een overheid moeilijk beheersbaar. De enige mogelijkheid is om door wereldwijde samenwerking tot afspraken en regelgeving te komen. Als tussenstap kunnen 'blokken' (samenwerkingsverbanden van landen) ontstaan die intern de wetgeving verzorgen. Inperking van fout gedrag kan bewerkstelligd worden door het onmogelijk te maken. Door strenge handhaving kan de neiging om misbruik te maken van technologische mogelijkheden ingeperkt worden.

Politiek

De termen ‘samenleving’, ‘gemeenschap’ en ‘maatschappij’ worden vaak door elkaar gebruikt. Ik gebruik ze in de volgende betekenis.

Een samenleving en een gemeenschap bestaat uit mensen, een *maatschappij* bestaat uit *burgers*.

Een *samenleving* ontstaat (spontaan); een *gemeenschap* is door mensen gevormd. Het gaat hier om termen op het macroniveau.

Bij een samenleving en een gemeenschap gaat het om informele processen: er ontstaan spontaan gedragsregels. In een gemeenschap worden de regels, soms impliciet. ‘afgesproken’.

Het *microniveau* betreft het dagelijkse leven zoals mensen dat in hun directe omgang met anderen beleven in het NU. Het *macroniveau* betreft groepen of een groepering mensen.

Als we ‘een mens’ als een *stelsel* beschouwen, dan zijn de macroniveaus: *suprasystemen*.

Bij een maatschappij gaat het om formele regels (niet alleen gedragsregels, het gaat ook bijvoorbeeld om productspecificaties) en om de handhaving van die regels (toezicht, aanwijzingen, straffen). De maatschappijregels zijn formeel vastgelegd en door een overheid als bindend verklaard. Een overheid heeft als enige machthebber (machtsmonopolie) de mogelijkheid om de uitvoering van maatschappijregels af te dwingen (te handhaven). Dit is het macroscopische model waar ik nu verder van uitga en invulling aan geef.

Samenlevingen, maatschappijen en gemeenschappen zijn nabijheidskringen. Mensen identificeren zich ermee. Vroeger waren mensen zich ervan bewust dat ze tot die ene dorpsgemeenschap behoorden en niet tot een andere. Soms zette men zich tegen elkaar af; men werkte samen voor zover dat nodig was. Men vierde de eenheid en bespote de verschillen. Dat was een dynamisch spel dat aan regels gebonden was. Op kleine schaal was er in sommige streken de noaberplicht

(regels die tussen buren golden). Dit soort processen spelen zich nog steeds af, meestal niet zo uitgesproken als bij de noaberplicht, maar bijvoorbeeld in elk flatgebouw en in elke buurt gaan mensen anders met elkaar om. Dit ‘profilieren’ zien we nog steeds in de sportwereld. Daar worden rituele oorlogen uitgevochten. Er wordt een winnaar vastgesteld en er zijn verliezers. Na afloop van de wedstrijd is het pleit beslecht en de rangorde vastgesteld zodat men samen in de sportkantine een biertje kan drinken. Je ziet het ook in de computer-game-wereld. Bijvoorbeeld het populaire spel ‘Fortnite’. Daarin kom je ergens terecht, samen met honderd anderen. Je moet door te schieten de negenenegentig anderen uitschakelen. Dan ben je de winnaar. Ditzelfde patroon zien we in ‘de politiek’: politieke partijen gaan eens in de zoveel tijd de wedstrijd aan door middel van verkiezingen, maar ook als het om een agendapunt gaat is er strijd. Bij een sporter gaat het om de persoonlijke eer, bij een volksvertegenwoordiger gaat het om een maatschappelijke kwestie.

- *Politiek* is het proces waarin burgers tot afspraken komen over:
  - een ordening (territoriumverdeling, instituten, instellingen),
  - de regels (orde, wetten) en
  - de machtsuitoefening (handhaving).

Het politieke proces begint, in feite elke dag opnieuw, met afspraken die in het verleden gemaakt zijn, dat is de status quo. Populisten nemen vervolgens als startpunt ‘het volk’ (de natie) en komen dan tot nationalistische opvattingen. ‘Het volk’ is dan een bedacht suprasysteem waarvan de grens tussen interne en externe omgeving moeilijk is vast te stellen. Een ‘volk’ is een culturele eenheid. Culturele verschillen zijn vooral territoriumgebonden. ‘Volken’ die naast elkaar wonen lijken wat hun gedrag (taal, kleding) meer op elkaar dan wanneer we twee ‘volken’ met elkaar vergelijken die ver uit elkaar wonen. Identiteit speelt een belangrijke rol: identiteit is een gevoel, voor een individu is het een werkelijkheid: hij is dat; hij is een ‘Fries’, een ‘Tukker’, Nederlander...

Als je probeert een grens te trekken tussen 'wij' en 'zij', dan kom je al snel bij racistische termen uit. 'Het volk' als uitgangspunt nemen voor maatschappijvorming is een foute discriminatie. Daarom leggen globalisten de grens aan de rand van de mensheid, zodat *iedereen* binnen de grenzen van het systeem valt. Hoe meer leden een systeem telt hoe meer winst gemaakt kan worden. Populisten verwerpen zich hiertegen en richten zich op een beperkte groep.

Ik ga uit van wat ik aantref. De status quo is dat de onderverdeling van de wereldbevolking gebeurt op grond van het tweedimensionale territoriumbezit. Door oorlogen, en daarna door vredesafspraken, zijn landsgrenzen vastgesteld. Dit proces is nog niet overal beëindigd, het proces is vooral niet afgelopen in gebieden waar de grenzen niet het culturele patroon volgen, zoals in Afrika waar rechte lijnen zijn getrokken door voormalige kolonisten, dat wil zeggen: door buitenstaanders. Deze grenzen zijn niet door onderhandelen-van-betrokkenen-zelf tot stand gekomen.

Landsgrenzen zijn tot stand gekomen door tweedimensionale strijd tussen twee partijen. Die partijen waren hiërarchieën. Met aan het hoofd bijvoorbeeld een koning. De macht van de koning, of wie zich ook maar aan de top van de piramide bevond, werd in stand gehouden door zijn volgelingen. Een nauwe kring van volgelingen was 'de elite'. Die elite bestond uit enkele bloedverwante families. De rest van de bewoners werd 'het volk' genoemd. Er was een belangentegenstelling tussen de elite en het volk. De elite verrijkte zich zo veel als het in leven houden van het volk dat toeliet. In feite had de elite twee vijanden: het volk en externe belagers. Zolang het volk niet in opstand kwam en het grondgebied niet werd aangevallen, werd de status quo, vaak met harde hand, gehandhaafd. 'Het volk' was op zich ook weer gelaagd geordend, waarbij de ene laag kon profiteren van lagere lagen. Dit was goed omdat god het zo gewild had. In China spreekt men van 'het Hemels Mandaat'. Dit patroon zien we tegenwoordig nog steeds vaak, bijvoorbeeld in de traditionele bedrijven. Doordat iedereen in termen van hiërarchieën dacht, wist iedereen zijn plaats en waren de machtsverhoudingen geregeld. De Franse Revolutie beoogde

omkering van het model door ‘het volk’ aan de top van de piramide te zetten, maar dat moest wel op een mislukking uitdraaien. Burgeroorlog en terreur was het gevolg.

De revolutie mislukte omdat niet duidelijk is wie ‘het volk’ was en het volk het onderling niet eens was, en dus was het niet duidelijk wie de hoogste macht had. Daar kun je van alles over vastleggen, maar de vraag is wie het recht heeft om dit te doen. Daar ontstond strijd over. Probleem was, dat je de piramide wel kon omdraaien, maar daarmee werd de hiërarchie in stand gehouden. Er kwam strijd wie tot de top mocht behoren. Het *bandbreedtemaatschappij-model* gaat niet uit van een hiërarchische piramide maar van een heterarchie die bepaalde beslissings- en uitvoeringsgebieden *delegeert* aan een overheid. Die overheid bestuurt vervolgens de gedelegeerde gebieden (de maatschappij) volgens een hiërarchische ordening. Dit in tegenstelling tot neoliberale regeringen die nog steeds denken dat zij de dienst uitmaken en steeds minder door het eigen volk begrepen worden, door het bevoorrechten van het rijke deel van de wereldbevolking. Een overheid bestaat in een bandbreedtemaatschappij modelmatig dan ook niet uit mensen maar is een op macroniveau opererend instituut.

Uiteindelijk gaat het hier om een ordeningsvraagstuk: “Hoe orden je het zelfhandhavende bestaan van mensen dusdanig dat ze in vrede kunnen samenleven?” Hoe orden je tweedimensionaal gedrag dusdanig dat driedimensionaal gedrag mogelijk wordt? Een mogelijk antwoord is: door op een eerlijke manier samen te werken. Dat kan door afspraken te maken. Afspraken maken kan alleen als je de ander erkent als een gelijkwaardige tegenpartij, en niet door hem te zien als een vijand die je door middel van macht (handelsoorlog, dreigen), of zelfs fysieke kracht (oorlog, terrorisme), onder de knie moet zien te krijgen.

- Erkenning als gelijkwaardige partij is de eerste stap op weg naar betere verhoudingen.

Elk systeem kan alleen bestaan als het in harmonie met zijn omgeving is. Een systeem dat niet in harmonie met zijn omgeving is, heeft een

vijandige omgeving dat het voortbestaan van het systeem aantast. Uiteindelijk wint de omgeving altijd. De natuur is oppermachtig. Voor het systeem is de enige oplossing: aanpassing, zodat de harmonie hersteld wordt. Een systeem dat zich tegenover een ander systeem bevindt dat ongeveer even sterk is, kan door een gevecht uitmaken wie aan het langste eind trekt. Dat is risicovol, want slechts één kan winnen. Op het tweede evolutieniveau hebben zich allerlei mechanismen ontwikkeld om de strijd niet desastreus te laten zijn. Zo treffen we in de dierenwereld het 'dreigen' aan. Vaak is een gevecht niet nodig om de ordening te herstellen. Mensen hebben de mogelijkheid dit te overzien en van hun natuurlijke neigingen af te zien door zich op een menswaardige manier te gedragen. Mensen onderscheiden zich van de dieren door andere mensen als gelijkwaardig te zien en afspraken te maken. Mensen kunnen de vorm waarin ze zullen strijden en het pleit zullen beslechten, zelf bepalen en ze kunnen van tevoren overeenstemming bereiken over de vorm waarin ze tot een gezamenlijke beslissing – tot harmonie, tot vrede – zullen komen. Ze doen dit door te onderhandelen en afspraken te maken. Uitsluitend tweedimensionaal reageren is wellicht menselijk maar tegelijkertijd ook niet-menswaardig en niet in overeenstemming met de richting waarin de evolutie van de natuur zich beweegt.

Zelfhandhaving is de grootvader van alle behoeften. Een fundamentele behoefte is de behoefte om te 'zijn'. Daar heb je een plek voor nodig, een stukje grond op de aardbol. Willen we in harmonie samen gebruik maken van onze omgeving, dan zullen we tot een verdeling van het aardoppervlak moeten komen. Het is belangrijk welk ordeningsmodel (organisatiemodel) we daarbij voor ogen hebben. Is dat het hiërarchische model? Dan betekent dit een voortdurende strijd om de top van de piramide. Totdat één persoon de top bereikt heeft: totale ongelijkheid, totale dictatuur. We kunnen ook kiezen voor de heterarchie. In dit model gaat het om een netwerk van gelijkwaardigen.

- Macroperspectivisch is de status quo dat een groot deel van het aardoppervlak in stukken verdeeld is, waarbij de bewoners op zo'n stuk grond als eenheid autonoom (soeverein) zijn.

Die onderlinge verdeling van het aardoppervlak is het gevolg van brute kracht (oorlog) of van een 'politiek proces' (overleg en overeenstemming; connecten en wetgeven). Dictators en olicratieën gebruiken nog steeds brute kracht: ze gedragen zich tweedimensionaal, hiërarchisch. Zowel in olicratieën als in democratieën komen de bestuurders voort uit een 'bovenlaag' (de elite) van de bevolking. Een *olicratie* wordt bestuurd door bevoorrechte families of een gesloten groepering; een *democratie* wordt bestuurd door mensen die door de burgers daartoe zijn aangewezen. Het hoogste gezag wordt in een democratie gekozen door de burgers; verondersteld wordt dat de verhoudingen volgens een 'sociaal contract' geordend te zijn. De burgers wensen daarbij dat hun wil uitgevoerd wordt. Dat resulteert in compromissen. De oplossingen worden in de democratie gevonden via discussies (in een parlement; door te connecten) en *niet* via fysieke strijd.

Elites

Populisten zetten zich graag af tegen 'een elite'. Dat is problematisch, omdat de woordvoerders van de populistten zelf meestal tot de elite behoren. Ze kramen onzin uit of spelen een slim spelletje in eigen belang. Populisten suggereren dat we zonder elite kunnen. Ze claimen *namens* 'het volk' te spreken.

Populisten suggereren een bepaalde politieke opvatting te hebben, maar die is zo divers dat niet gesproken kan worden van één opvatting. Waarin ze elkaar vinden is in de opvatting dat ze tegen het huidige bestel, tegen de gevestigde orde zijn (maar daar overigens wel zelf aan deelnemen). Schreeuwen dat je tegen bent levert geen vooruitgang op. Het gaat in de politiek, en uiteindelijk in het landsbestuur, om het vinden van oplossingen voor problemen en het nastreven van een zo menswaardig mogelijke maatschappij. Hoewel het landsbestuur een systeem op macroniveau is, gaat het in de politiek om problemen die zich op microniveau afspelen. Dat is een andere invalshoek dan door de huidige neoliberale regeringen gekozen is. Neoliberalen denken in grote aantallen, zoals het bruto nationaal inkomen, werkgelegenheidscijfers, kosten voor de gezondheidszorg... Ze laten zien hoe goed het gaat, *op macroniveau*. Gemiddeld. De huidige neoliberale regeringen zien over het hoofd dat grote aantallen mensen onder de armoedegrens leven. Ze miskennen de moraalkant van ons bestaan.

- Zolang één burger onder de armoedegrens moet leven gaat het *niet goed!*

Het gaat een liberaal niet om het welzijn van *iedereen*. Een liberaal gaat uit van de gedachte dat egoïsme goed is: *het nastreven van eigenbelang levert het grootste maatschappelijke belang op*. Dat is het liberale credo. Zelfhandhaving betekent echter iets anders. De fundamentele behoefte van mensen aan

zelfhandhaving kan alleen bevredigd worden door met anderen samen te werken en goed te zijn voor anderen. Gemeenschappen zijn essentieel voor het individuele welzijn. Dat weten de mensen op het microniveau. *Je over elkaar ontfermen levert welzijn op voor iedereen.* Daartegenover staat dat egoïsme zorgt voor een steeds groter wordende kloof tussen arm en rijk. Neoliberalen bevorderen hun rijkdom, rijkdom verhoogt de machtspositie: hoe rijker hoe machtiger. Vervolgens misbruiken de rijken hun macht via invloed op politici (die soms ook zelf tot 'de rijken' behoren). Politici zijn gevoelig voor de argumenten van het grootkapitaal omdat de kapitaalkrachtigen de financiers zijn van het bedrijfsleven dat voor arbeidsplaatsen zorgt.

- Sommige mensen hebben een onverzadigbare behoefte aan macht.

Het zijn deze onverzadigbaren (de machtswellustelingen) die zich, kost wat kost, naar de top van een hiërarchie worstelen. Je vindt ze in elke elite van een maatschappij.

- De combinatie van egoïsme en onverzadigbare machtsbehoefte levert een dodelijke cocktail op.

Wil de mensheid een toekomst hebben, wil de evolutie zijn *voortgang* behouden, dan zullen we ons samenzijn zo vorm moeten geven dat egoïsme en machtsbehoefte geen kans krijgen. Hoe krijgen we dat voor elkaar? Welke rol speelt een elite hierin?

Een land wordt altijd voor een deel hiërarchisch gestructureerd om ordening en orde te bewerkstelligen. Dat houdt per definitie in dat er een top is die de dienst uitmaakt. In een democratie is de macht van die top verdeeld over een aantal instituties met eigen functies (wetgeving, uitvoering, controle, handhaving...). Regulering vindt plaats via wetten. Voorstellen voor wetten worden in Nederland besproken in het parlement dat bestaat uit twee kamers: de Eerste en de Tweede Kamer. De leden van de Tweede Kamer en de regering

kunnen wetten voorstellen die door een gang langs de Tweede en Eerste kamer al of niet worden aangenomen. In de Eerste en de Tweede Kamer zitten mensen die namens de burgers beslissingen nemen. Ze zijn door de burgers gekozen om gedurende een bepaalde periode hen te vertegenwoordigen: de 'volksvertegenwoordigers'. De uitvoerende macht en de verantwoordelijkheid voor de uitvoering ligt in laatste instantie bij de regering. De leden van de Tweede Kamer controleren de uitvoering van de wetgeving.

De bemensing van de functies aan de top van de maatschappij-hiërarchie wordt ingevuld door een deel van de politieke elite. De politieke elite bestaat uit burgers die zich actief bezighouden met het landsbestuur. Minst actief zijn de burgers die eens in de paar jaar de volksvertegenwoordigers kiezen. Die keuze is echter beperkt: er zijn lijsten met mogelijke kandidaten die door politieke partijen worden samengesteld. De leden van zo'n partij zijn de meest politiekactieve burgers. Het democratische is dat iedereen lid kan worden van zo'n partij en zo in theorie invloed kan uitoefenen op het landsbestuur. Ook zo'n partij is weer hiërarchisch gestructureerd: ze heeft een partijbestuur dat de lijst met kandidaten voor de verkiezingen vaststelt.

- Uiteindelijk maakt een politieke elite de dienst uit. Een klein aantal mensen, een soort olicratie.

Modelmatig is er dus geen verschil met de structuur die al in de oudheid bestond. Het enige verschil is dat erfelijkheid toen bepaalde wie er aan de top stond, terwijl het sinds de Franse Revolutie steeds vaker om *gekozen* mensen gaat.

De structuur die een democratie mogelijk maakt kan meerdere vormen aannemen. Er moet ten minste één orgaan aan de top staan. Dat orgaan (de overheid) is het instituut dat de maatschappelijke ordening en orde bewerkstelligt. Zonder een overheid is een ordelijke maatschappij ondenkbaar.

Een politieke elite zou niet nodig zijn als iedereen over elk onderwerp zelf een keuze zou kunnen maken. Maar dat is praktisch onmogelijk. Om tot beslissingen te komen zou je voor referenda kunnen kiezen, maar daarbij kiezen de burgers voor of tegen één onderwerp. Het is onmogelijk om de burgers te laten kiezen voor of tegen alle zaken waarover aan de top besloten moet worden. Bovendien is het de vraag of een referendum wenselijk is. Ik vind van niet. Wil je op een menswaardige manier beslissingen kunnen nemen over de vraagstukken die op de top aan de orde zijn, dan moet je de gevolgen van zo'n besluit kunnen overzien. Dat kan lang niet iedereen. Daarvoor moet je op zijn minst over voldoende kennis beschikken en over de vaardigheid om zo te kiezen dat de beslissing voldoende draagvlak heeft onder de burgers. Onder 'voldoende' wordt in een democratie verstaan: ten minste de meerderheid van alle burgers.

Een democratie (burgers brengen een stem uit voor een vertegenwoordiger) is het minst slechte samenwerkingsmodel. Dit model kan op veel manieren verder uitgewerkt worden. Zie de verschillen tussen Rusland, China, Turkije, Nederland... Dat individuen de top bemensen is voor elke constructie hetzelfde. Die mensen kunnen als *persoon* optreden of als *functionaris*. Dit is een fundamenteel verschil. Mensen, ook volksvertegenwoordigers, laten zich vaak door eigenbelang leiden. Dat is een probleem. Als ze dat doen functioneren ze als persoon en niet als functionaris. Een volksvertegenwoordiger kan in Nederland formeel beslissen wat hij wil. Hij of zij kan beslissen 'zonder last of ruggespraak', zonder tevoren te overleggen met anderen. In de grondwet is vastgelegd dat Kamerleden 'zonder last' (zonder opdracht) beslissen. Ruggespraak wordt niet uitgesloten, maar is formeel niet noodzakelijk. Eenmaal aangesteld hoeft een Kamerlid zich nergens iets van aan te trekken en kan hij puur voor eigenbelang gaan. Een Kamerlid kan dus uit de cocktail van egoïsme en machtswellust gebrouwen zijn, als er maar voldoende mensen een stem op hem uitbrengen bij verkiezingen. In de praktijk (op hun microniveau) ontkomen Kamerleden niet aan de groepsdruk die kan uitmonden in het zich onderwerpen aan een sterke partijdiscipline (druk om voor of tegen te stemmen).

Egoïsme moet iets breder gezien worden dan eigenbelang: het kan ook het belang zijn van een subgroep van de maatschappij, bijvoorbeeld het belang van de ondernemers, van aandeelhouders of van de elite. We zien het nastreven van één belang bij partijen als: Partij voor de dieren, 50Plus, Denk... En in zekere zin bij alle partijen.

Voordat ik hierover een oordeel uitspreek eerst iets over het taalgebruik. Tot nu toe heb ik over volksvertegenwoordigers gesproken alsof het mensen zijn. Ik wil niet ontkennen dat ze dat zijn, maar volksvertegenwoordigers hebben een specifieke rol te vervullen: ze zijn functionaris. Dat houdt in dat ze niet kunnen doen wat ze zelf willen. Ze hebben een opdracht, een last. Er waren indertijd goede redenen om ze via de grondwet te vrijwaren van 'last', maar dat gaat tegenwoordig niet meer op. In de menswaardige maatschappij moet het gedrag-van-mensen onderscheiden worden van het handelen-van-functionarissen.

- Een *functionaris* is iemand die een *functie* vervult.
- Een functie betreft de positie binnen een hiërarchie.
- De positie van de functionaris geeft aan welke zeggenschap hij heeft over het gedrag van anderen binnen en vanuit de hiërarchie, en wiens opdrachten hij te vervullen heeft.
- Een functieomschrijving bevat de verantwoordelijkheden en bevoegdheden van de functionaris (de functie van Kamerleden is bij wet vastgelegd en verbijzonderd door partijbesturen).
- Een functie betreft gedrag dat bijdraagt aan het bereiken van de doelstelling van de hiërarchie waar de functionaris deel van uitmaakt.
- Een functionaris handelt in naam van de organisatie (hiërarchie) waar hij deel van uitmaakt.

Zo gezien kan ook een dictator niet doen wat hij wil. Ook hij is een functionaris. Een dictator van een land heeft onderdanen en behoeft op zijn minst de steun van en het gezag over een leger en is daardoor lid van een organisatie (hiërarchie). Maar steun nodig hebben is iets anders dan een opdrachtgever boven je hebben. Een dictator is aan

niemand verantwoording verschuldigd (denkt hij zelf), ook al is hij afhankelijk van anderen.

Een Kamerlid is partijdig. Hij is lid van een partij, wordt geacht de doelen van de partij na te streven en is gebonden aan partijbesluiten. Het is in de praktijk niet de persoon die beslist maar de partij, ook al heeft hij formeel het recht om uit de band te springen door een ander standpunt in te nemen. In de regel stemmen de burgers ook niet voor een persoon (voorkeurstem) maar voor een partij (via de lijsttrekker). Nederland wordt overheerst door een partijpolitiek. In feite zijn de partijbesturen de machtigste organen omdat zij bepalen wie volksvertegenwoordiger mag worden; de partijbesturen stellen de kandidatenlijst op. De vraag is dus legitiem wie een volksvertegenwoordiger nu eigenlijk vertegenwoordigt. Een deel van burgers of alle burgers? Burgers of een partij? Een belang? Het neoliberalisme? Een elite? In Nederland is dat niet bij elke volksvertegenwoordiger duidelijk.

Een volksvertegenwoordiger kun je zien als behorend tot de top van de maatschappelijke hiërarchie. Ook een volksvertegenwoordiger heeft steun. Hij is aangesteld om in elk geval iets te vertegenwoordigen. Het 'volk'? Hij is per slot van rekening 'volks'-vertegenwoordiger. Laten we het in plaats van over een 'volk' over 'de burgers' hebben. Welke burgers? Allemaal of een deel ervan? Het is maar wat we willen: een tweedimensionaal strijdmodel of een driedimensionaal harmonie-model. De gang van de evolutie wijst op een voorkeur voor het laatste. De enige menswaardige optie is de driedimensionale. Waarmee ook duidelijk is dat een belangenpartij als 50Plus niet wenselijk is. Driedimensionale harmonie overbrugt belangentegenstellingen, volksvertegenwoordigers zouden de belangen van *alle* burgers moeten dienen en op een eerlijke persoonlijk oprechte manier voor of tegen voorstellen moeten stemmen. In overeenstemming met wat zij als 'het beste' voor alle burgers vinden. Ze hebben dus wel degelijk een 'last' met zich mee te dragen.

“De leider van de Italiaanse Lega wil met een rechts-nationalistische alliantie het Europese Parlement veroveren.”

(Het Financieele Dagblad (FD), 16-01-2019.)

Zoals Lega het doet hoort het dus niet. ‘Veroveren’ is populistische oorlogstaal, in de hand gewerkt door de overheersing van het neoliberale gedachtegoed. Het ongelimiteerde vrijheidsdenken past bij het Darwinistische recht-van-de-sterkste. De sterkste heeft het voor het zeggen: in de dierenwereld overheerst de mensheid; binnen de mensheid de neoliberalen (aandeelhouders); binnen een land de elite; in een democratie de partij die de meeste stemmen krijgt. Het gevolg van dit denken in termen van het recht-van-de-sterkste is desastreus. Aandeelhouders, elites en politieke partijen gaan voor eigenbelang en willen zich zo veel mogelijk behoeftebevredigers toe-eigenen, met als gevolg een steeds grotere kloof tussen rijke en arme mensen, leegplundering van de mondiale voorraad grondstoffen en verzieking van het milieu. Ziedaar het effect van het neoliberalisme waar de populisten tegen in opstand komen.

Populisten willen een maatschappij zonder elite, neoliberalen vinden de vrijheid van elitevorming belangrijk, zodat ze zich kunnen onderscheiden van de minder succesvollen. Neoliberalen hebben de touwtjes in handen, populist accepteren de macht van de liberalen niet. Beide zijn tweedimensionaal bezig door het bestaan van de ander niet te erkennen. Beide zijn niet uit op samenwerking of op het sluiten van compromissen. De populist niet omdat ze de elite niet vertrouwen, zich gekrenkt en uitgebuit voelen, en de elite niet omdat ze de populist niet begrijpen en vinden dat ze geen recht van spreken hebben.

Deze zwart/wit macroscopische voorstelling van zaken wijst de weg naar een dialectische oplossing. Dat is een elite die zich vormt, niet op grond van ongelimiteerde vrijheid, maar op grond van driedimensionaal (verstandig) gedrag.

- Driedimensionaal verstandig gedrag is gedrag dat de gelijkwaardigheid van iedereen nastreeft.

- Driedimensionaal verstandig gedrag is gedrag waarmee naar vrede, harmonie en samenwerking gestreefd wordt en waarbij het welzijn van iedereen nagestreefd wordt.

Een maatschappij kan niet zonder een elite. Gelijkwaardigheid wil niet zeggen dat iedereen gelijk is. *Voortgang* wordt bevorderd door ongelijkheid en door aanpassing aan elkaar. Pluriforme eenheid, verschil binnen een bandbreedte, levert de meest harmonieuze maatschappij op. Daarin past een elite die zich verstandig gedraagt.

Sentiment

Bij een sentiment gaat het om een persoonlijk gevoel dat je over iets hebt. Het is een emotie en kan zich uiten in een bepaald soort gedrag ten aanzien van hetgeen waarop het sentiment betrekking heeft. “Ik houd niet van appels.” Een sentiment is een mening die uit een gevoel voortkomt.

Er is ook zoiets als een *‘clustersentiment’*. Dat betreft het macroniveau. “Ik ben een Marokkaan”. Oranjekoorts is een ander voorbeeld. Carnaval. Zwartepietdiscussie. Je identificeert je met iets buiten je eigen bestaan. Je schaart jezelf in een bepaald kamp.

Je kunt je clustersentiment voorstellen als een serie vlaggen die bij elkaar staan. De wind is dan het onderwerp of voorwerp waar je een mening over of een gevoel bij heeft. De vlaggen (mensen) waaien dezelfde kant op.

- Een clustersentiment is als een wind die opsteekt.

Het clustersentiment werkt aanstekelijk: het is moeilijk om je te onttrekken aan het groepsgedrag. Je resoneert mee met een heersende opvatting. Het is moeilijk om een kritische en van anderen afwijkende mening te hebben. Als je meedeint op de golven van een heersend algemeen gevoel, verlies je eigenheid. Clustering heeft verlies van identiteit en authenticiteit tot gevolg.

Clustersentiment kan kortstondig zijn, zoals bij een hype. Het stormt even. Maar het kan ook een lange periode bestrijken. Waar het om gaat wordt dan als vanzelfsprekend beleefd. Dat zien we bijvoorbeeld als het om politieke stromingen gaat. Het lijkt dan alsof iedereen die zo'n stroming aanhangt gehersenspoeld is. In het feodale tijdperk vond iedereen het normaal dat de maatschappij hiërarchisch gestructureerd was volgens het principe leenheer - leenman. Een Nepalees wist tot voor kort niet beter dan dat de mensheid verdeeld was in kasten. Een communist vindt een klasseloze maatschappij

beter. Een neoliberal geloofd in vrije handel, concurrentie en in concentratie van kapitaal, in managementtechnieken als heil voor zichzelf en voor de mensheid. De huidige politici denken dat ze het goed doen.

Clustersentiment is een verschijnsel dat hoort bij het tweede evolutieniveau en laat de kraan van het driedimensionale verstand minder stromen. Dat hoeft niet per se negatieve gevolgen te hebben, zoals het gejuich van voetbalsupporters in een stadion na een overwinning. Grote kans dat ze ander gedrag vertonen als ze de wedstrijd in hun eentje op tv volgen. Dit toont aan dat clustering individueel gedrag beïnvloedt, afhankelijk van het gedrag van de mensen die in de buurt zijn.

Clustering kan ook afgedwongen worden. Dat gebeurt als iemand werknemer wordt van een bedrijf. Loyaliteit is dan vanzelfsprekend. Onbewust neem jij de bedrijfscultuur over. Je werkt mee aan de bedrijfsdoelstelling en je ontleent een deel van je identiteit aan de arbeid die je verricht. Schrijnend was dit na 2008 te zien aan de bankmedewerkers die geen idee hadden dat ze meegewerkt hadden aan een wereld-catastrofe die op het nippertje verholpen werd door de bijdrage van miljarden euro's aan belastinggeld. De bankiers hebben nog steeds geen idee, geholpen door de indoctrinatie van het neoliberale idee dat ongebreidelde vrijheid goed is. *Zij* waren goed bezig, *zij* verdienden veel geld, jammer dat het even wat minder ging, maar ze gaan op dezelfde voet door. Tot het misschien op een gegeven moment echt mis gaat en het financiële systeem in elkaar klapt. Een totale catastrofe is nog steeds mogelijk. Regeringen laten het gebeuren...

Het neoliberalisme is een clustersentiment dat de strijd met het communisme gewonnen lijkt te hebben. Zie de ontwikkelingen in China en Rusland. In de westerse wereld is een tegenbeweging op gang gekomen die even sentimenteel is, dat is het populisme. Een populist is tegen. Tegen wat, dat verschilt nogal maar de toenemende economische ongelijkheid is een hoofdthema, veroorzaakt door het

neoliberalisme en de bijbehorende managementcultuur. Een managementcultuur die alleen oog heeft voor controle en macrocijfers, en onverschillig is voor persoonlijke behoeften.

Je gedrag *niet* door een emotie laten leiden is een typisch menselijke eigenschap. Alleen mensen kunnen ‘nee’ zeggen tegen een emotie. Het bewust een emotie niet omzetten in gedrag is een hoofdkenmerk van het derde evolutieniveau. Het ‘tegen’ van een populist is geen ‘nee’ tegen een emotie, maar is een clustersentiment. Zowel het ‘ja’ van een neoliberal als het ‘tegen’ van een populist kunnen wel voortkomen uit een bewuste stellingname, maar nemen macroscopisch toch de vorm aan van een clustersentiment: individuele meningen worden erdoor versterkt in één bepaalde richting en maken minder kritisch.

Clustersentimenten zijn gevaarlijk. Dat geldt zowel voor het populisme als voor het neoliberalisme. Beide zijn tweedimensionaal en vormen geen goede grondslag voor een democratie. Een clustersentiment heeft egalitatie, gelijkvormigheid tot gevolg. Het laat geen ruimte voor persoonlijke identiteit en authenticiteit.

- Een clustersentiment laat niet toe dat je anders doet dan de rest.

We zien die intolerantie in maatschappijen waar twee clustersentimenten tegenover elkaar staan. In Amerika: voor of tegen Trump. In Groot Brittannië: voor of tegen Brexit.

- Een clustersentiment werkt harmonische diversiteit tegen.

Diversiteit is noodzakelijk om ruimte te bieden voor persoonlijke keuzes. Wil het derde evolutieniveau een kans krijgen, dan kan dat alleen als elk individu de gelegenheid krijgt om te doen wat hij wil, om zichzelf te zijn. En daarvoor verantwoordelijk te zijn. Als diversiteit echter tot in extremo wordt doorgevoerd, dan ontstaat chaos. Daarom dient gedrag altijd gebonden te zijn aan een bandbreedte: van de norm

afwijkend gedrag moet mogelijk zijn, maar wel binnen bepaalde grenzen.

- Voor een maatschappij is harmonische diversiteit een voorwaarde voor vooruitgang. Alleen vanuit verschillen kan iets nieuws ontstaan. Dat is de dialectiek van de evolutie.

Mensen in op clustersentimenten (gemeenschapsculturen) gebaseerde maatschappijen gedragen zich vaak conservatief, ze denken achteruit. Ze verheerlijken een verleden en zijn tegen verandering. Bewuste verandering is echter noodzakelijk, want als we alles op zijn beloop laten stevenen we af op een afgrond. Menswaardig is: vooruitdenken en vooruitgang bewust – dat wil zeggen beheerst (bestuurd) – laten verlopen. Daarbij staat clustersentiment tegenover diversiteit. Uit diversiteit kunnen tegenstellingen ontstaan, eventueel op grond van clustersentimenten. Zo'n tegenstelling kan wel een motor zijn voor dialectische verandering.

- Clustersentimenten zijn te beïnvloeden door eerlijke informatie.

Clustersentimenten zijn gebaseerd op bedreigingen en valse behoeften als irreële angst. Dit is een kant van het behoeftig zijn die bij iedereen aangewakkerd kan worden. Clustersentimenten zijn gebaseerd op onvoldoende of foute informatie. Daarmee is meteen aangegeven hoe clustersentimenten voorkomen kunnen worden: door echte informatie, door transparantie. *En met name door echte interesse in de beweegredenen van de ander.* Doorvragen wat de andere partij beweegt is beter dan je eigen gelijk op te dringen aan de ander. Gun de ander zijn anders-zijn. Empathie en vertrouwen werken als bluswater.

Macht

Menswaardig is: samenwerken met anderen. Om die samenwerking ordelijk te laten verlopen hebben we de aardbol verdeeld in territoria. Dat begint op microniveau met jouw nabijheidskringen. De kleinste kring is je lichaam. Als jij je verplaatst, bewegen de nabijheidskringen zich met jou mee. Al doende neem je een plek in op onze aardbol. Dat geldt voor jou, voor mij, voor iedereen. Om chaos te voorkomen moeten we iedereen het recht geven om 'er te zijn'. Dat concretiseren we door iedereen het recht te geven om stukje van de aardbol als van hem te laten beschouwen. Dat noemen we ons 'thuis'. Iedereen heeft recht op een dak boven zijn hoofd. Een klein stukje grond, een vloertje om op te leven, erkenning dat je bestaat.

Samenwerken vraagt om een gezamenlijke doelstelling. De samenwerking kan voorgesteld worden als twee partijen die samen iets willen. Een partij kan ook een netwerk zijn, of een keten... Bij samenwerking is het uitgangspunt dat beide partijen hetzelfde willen bereiken. Vroeger was dat duidelijk. Het ging om grondbezit. In de landbouwcultuur die ontstond was grond nodig om een huis op te bouwen om in te wonen en om de behoeftebevrediger 'voedsel' te verbouwen. Machtige mensen eigenden zich hele gebieden toe en gaven anderen toestemming om een deel ervan te bewerken. Door geweld te gebruiken ontstonden structuren: keizerrijken, koninkrijken, heerlijkheden... Eind 18e eeuw begon een proces waarin in steeds meer gebieden *bezit* overging naar *eigendom* en werd *geweld* vervangen door *recht*. Landen werden rechtsstaten, waarbij in theorie alle burgers gelijke rechten kregen. Vanaf halverwege de 20e eeuw werd het beheer van buitenlandse gebieden aan de bewoners overgelaten; koloniën werden zelfstandige landen. In steeds meer landen ontstonden door de burgers gekozen overheden. Dit is een macroscopisch overzicht. Op microniveau vond een ontwikkeling plaats van voor de meeste mensen een totale afhankelijkheid van anderen binnen hiërarchische machtsstructuren,

naar een ogenschijnlijke onafhankelijkheid en steeds meer persoonlijke rechten en keuzemogelijkheden. Dit mondde in steeds meer landen uit in het recht van de bewoners om het bestuur van het land te kiezen: individueel stemrecht. Van feodalisme naar individualisme.

De behoefte aan macht is de cruciale factor. De een is sterker dan de ander. Dat kan versterkt worden door clustersentiment.

Oorspronkelijk speelde zich dat af tussen families die zich op hun beurt weer samenvoegden in clans. Binnen de clans vormden zich elites. De macht werd hiërarchisch georganiseerd. Iemand kreeg de grootste macht en werd aan de top van de piramide geplaatst; soms gekoppeld aan het verhaal dat de macht gegeven was door een god, of een Hemels Mandaat. In Japan was de keizer tot het eind van de Tweede wereldoorlog zelfs daadwerkelijk 'god'. Tot hij gedwongen werd zijn stem te laten horen via de radio om de capitulatie van Japan bekend te maken.

Het hebben van macht is een fundamentele behoefte van mensen; het is een tweedimensionale structurerende factor. Mensen willen altijd leiden of geleid worden. Structurerende processen waarin uitgemaakt wordt wie leidt en wie geleid wordt kunnen op het tweede evolutieniveau plaatsvinden door strijd en op driedimensionaal niveau door te *connecten*.

Op microniveau houdt je rekening met de mensen die je kent. Je neemt deel aan systemen: een gezin, een huishouden, een buurtschap, bedrijfsgemeenschap... Wijdere nabijheidskringen behoren voor-jou al gauw tot jouw macroniveau. Dit wil zeggen: je hebt er geen direct contact mee. Het zijn de suprasystemen waar je deel van uitmaakt. Voor-jou zijn het 'kaders' waar je rekening mee houdt. Ze beperken je doen en laten, maar ze geven ook kansen.

Een belangrijk suprasysteem is de overheid. In een bandbreedtemaatschappij heb jij een gedeelte van je verantwoordelijkheid gedelegeerd aan een suprasysteem (de overheid). In Nederland is de overheid onderverdeeld in nabijheidskringen: gemeenten, provincies, waterschappen. Jij bent daar een onderdeel van. Elke suboverheid

heeft een eigen bestuur met eigen verantwoordelijkheden die afgeleid zijn van die van de landelijke overheid die het hoogste gezagsorgaan is. Als ik het over ‘de overheid’ heb dan bedoel ik modelmatig: het landelijke bestuur. Dat is een groep *mensen* aan wie we de macht hebben gegeven beslissingen te nemen op het gebied van het maken en uitvoeren van wetten. Die macht is gesplitst en wordt uitgevoerd door mensen die onafhankelijk van elkaar opereren. Die splitsing betreft de wetgevende macht (volksvertegenwoordigers), de uitvoerende macht (de regering) en de rechtsprekende macht. Het land, de landelijke bevolking, wordt bestuurd (uitvoerende macht) door een *regering* die voor de uitvoering bijgestaan wordt door ambtenaren. Dat besturen gebeurt aan de hand van regels (wetten) die door een gekozen groepje *volksvertegenwoordigers* vastgesteld worden. Essentieel voor een democratie is, dat naast deze scheiding van de machten, er een onafhankelijke vrije pers is die van nieuws voorziet en de overheid kritisch beoordeelt.

Op macroniveau *lijkt* het ordeningsprincipe dat we ‘democratie’ noemen de vorming van een foute elite onmogelijk te maken. De macht ligt immers bij ‘het volk’? Dat wil zeggen: eens in de zoveel tijd krijgt iedereen de gelegenheid om te bepalen wie aangewezen wordt om wetten vast te stellen. We noemen hen ‘volksvertegenwoordigers’. In Nederland wordt door de volksvertegenwoordigers een regering benoemd. Die regering bestuurt, samen met ambtenaren, het land. In sommige maatschappijen is het ook mogelijk iemand te kiezen die eigenstandig wetten kan formuleren en maatregelen kan opleggen. Dat is de uiterste vorm van het opgeven van eigen verantwoordelijkheid en is feitelijk in tegenspraak met de ware betekenis van ‘democratie’: volksheerschappij. Want je geeft de heerschappij uit handen en hebt vanaf dat moment niets meer te zeggen. De VS en Turkije zijn voorbeelden. Je kunt daar weliswaar eens in de zoveel jaar een president kiezen, maar evengoed. In hun regeerperiode kunnen ze naar eigen goeddunken decreten uitvaardigen. Je kunt zeggen: “Als het beleid me niet aanstaat, dan kies ik toch een andere volksvertegenwoordiger?” Maar zo simpel is het niet: je kunt meestal (ook in Nederland) slechts kiezen uit een beperkt aantal

personen. Die behoren tot een partijelite. Dat is, onder het mom van 'democratie', in feite een olicratie (heerschappij door weinigen). In Nederland is dat niet zo duidelijk, maar wie kritisch kijkt ziet dat de meeste volksvertegenwoordigers dansen naar de pijpen van hun partijbestuur, die op zijn beurt naar de wensen van het bedrijfsleven danst, vooral naar die van de internationale bedrijven. Achter dat bedrijfsleven verschuilen zich de aandeelhouders die puur op eigenbelang uit zijn. (Ik weet dat dit een zwart-wit tekening is, maar in essentie komt het hierop neer.) De aandeelhouders maken de dienst uit.

De keuze voor een overheid en de manier waarop een overheid is samengesteld verschilt in de verschillende landen. *Directe democratie* lijkt het meest ideale model. Het laten mee beslissingen door elke burger over elk onderwerp is echter praktisch niet uitvoerbaar en ook niet wenselijk. Het is niet wenselijk omdat niet iedereen over de benodigde capaciteiten en inzichten beschikt om effectieve en menswaardige beslissingen te nemen. Het is ook niet wat de meeste mensen willen. De meeste mensen houden zich liever niet bezig met het bestuur van de zaken die zich op zo'n verweg macroniveau afspelen. De meeste mensen willen gelukkig zijn en een goed leven hebben, en hebben genoeg aan de zaken die zich op microniveau afspelen. Die zaken spelen zich af op het gebied van de zelf-handhaving, waarbij het gaat om nauwe nabijheidskringen en concrete gebeurtenissen. Op het microniveau gaat het om zintuiglijk waarneembare zaken.

- Suprasystemen zijn voor een individu alleen van belang voor hun behoeftebevrediging.
- Een rechtsstaat is de meest ideale vorm van clustering, onder voorwaarde dat de wetten ondergeschikt zijn aan de Gulden Regel.

De aandeelhouders geven echter niets om deze Gulden Regel. Hun enige belang is de winstmaximalisatie, geld verzamelen. Een eerste conclusie die we daaruit kunnen trekken is, dat de tegenwoordige

‘democratie’ niet de meest ideale vorm is om samen te werken, omdat het eigenlijk geen ‘*democratie*’ is.

Ook in een ‘echte’ democratie is het onmogelijk om het iedereen naar de zin te maken. Een democratie is wel de meest menswaardige optie. De menswaardige maatschappij kent in elk geval een scheiding van machten (*trias politica*), heeft een onafhankelijke pers en is een rechtsstaat. Iedereen heeft weliswaar het recht om zelf zijn eigen belangen te formuleren, maar het belang van de één kan het belang van een ander in de weg zitten. Wetten zijn niet in ieders voordeel. Ordening is beter dan geen ordening.

- Iedereen heeft het recht op zelfhandhaving.

Mensen vertalen zelfhandhaving in doelen die ze nastreven. Wil je samenwerken om doelen te bereiken die je niet zelfstandig kunt bereiken, dan zijn er twee mogelijkheden: 1, je dwingt de ander om mee te werken of 2, je geeft hem dezelfde rechten als je zelf hebt en probeert via compromissen of via een dialectische spanningsreductie tot een vergelijk te komen. (Een dialectische spanningsreductie verkrijgt je door iets nieuws te verzinnen waarbij geen van de betrokken partijen geweld wordt aangedaan: er wordt aan alle partijen recht gedaan. Dat kan het beste door alle partijen *dezelfde* rechten te verlenen.

- Het recht van de één = het recht van de ander.

Welk recht dat is kan alleen vastgesteld worden op grond van overeenstemming. Als we dit als uitgangspunt nemen hebben we de kern van een praktisch uitvoerbare democratie te pakken. De meest eenvoudige vorm tref je aan als twee mensen afspreken eenzelfde doel na te streven. Als je dit als de kern van democratie ziet – mensen die afspraken maken – dan neem je een totaal ander standpunt in dan het basisprincipe waarop de huidige democratieën gebaseerd zijn. Die zijn gebaseerd op ‘anderen dwingen’: dat is de mogelijkheid die ik verwerp. Dat dwingen zagen we in het verleden: oorlogen; slavernij; feodaal stelsel; kolonisatie.

In deze traditie opereren de westerse overheden feitelijk nog steeds. Naast het loopjongetje-zijn van de internationale economie – lees: de grote bedrijven / de werkgelegenheid / de aandeelhouders – gedragen de overheden zich als de grootvorsten uit het verleden in plaats van als ‘dienaren van het volk’. Simpel gezegd: macroscopisch bepaalt de overheid in grote lijnen waar we ons aan te houden hebben.

De volksvertegenwoordigers zeggen dat ze ‘naar het volk luisteren’, maar dat neemt niet weg dat zij (terecht) de dienst uitmaken. Niet terecht is dat ze in de afweging van de belangen die van het grootkapitaal vóór laten gaan.

De beslissingen worden genomen door een paar mensen (regeringsleiders, volksvertegenwoordigers). Niet door jou, terwijl jij evenveel recht hebt om dat te doen, als je tenminste uitgaat van het principe dat het recht van de één ook het recht van de ander is. Het onderliggende patroon verschilt niet veel van dat uit het feodale tijdperk. Er is wel een belangrijk verschil: in de democratie worden de regeringsleiders en volksvertegenwoordigers *voor een bepaalde tijd* aangesteld. Die tijd moet lang genoeg zijn om belangeloos maatregelen te kunnen treffen en niet zo lang zijn dat het algemeen belang door eigenbelang beïnvloed wordt.

Populistische leiders hebben dit patroon goed begrepen. Door de vinger op de zere plek te leggen maken ze de burgers opstandig, ze krijgen steeds meer aanhangers en processen van sentimentsclustering worden aangewakkerd.

- Populistische leiders doen een appèl op de bevolking om op het tweede evolutieniveau te functioneren.

Ze misbruiken de behoefte aan angst en spelen in op de behoefte aan zekerheid (eerste dimensie), veiligheid (tweede dimensie) en eigenheid (derde dimensie). Populistische leiders gebruiken de oerneiging van mensen om in tijden van onzekerheid terug te vallen op de neiging om zich terug te trekken in een territorium en dat met hand en tand te verdedigen.

Democratie

Voor het zoeken naar een menswaardige maatschappijconstructie is het essentieel dat we uitgaan van een regionale verdeling van het aardoppervlak. Daarmee voldoen we aan onze natuurlijke neiging om onze zelfhandhaving tweedimensionaal vorm te geven. De evolutie is cumulatief werkzaam: het tweedimensionale proberen uit te bannen is onmenselijk en is als een huis zonder fundament. Ons samenzijn wordt menswaardig als we afspreken die regionale verdeling te accepteren en te respecteren. Binnen dit territorium maken de mensen die er wonen de dienst uit. Aldus ontstaan systemen die we ‘staat’ of ‘land’ noemen. Dit is een hoger systeemniveau dan dat van het subsysteem ‘burger’. Burgers zijn de bouwstenen waarmee het huis ‘maatschappij’ gebouwd is. In dat huis wonen mensen die het samen moeten zien te rooien. Dit huis zou een duurzaam onderdak moeten bieden voor alle burgers die in het land wonen. Het is een slechte zaak als de één meer rechten krijgt dan de ander. Dat geldt ook voor het recht om de constructie van het huis te bepalen. Welke ‘cratie’ voldoet het best aan dit uitgangspunt? Dat zal dan toch een democratie moeten zijn: een systeem waarin iedereen een menswaardig bestaan kan leiden en kan meebeslissen over de aard van de maatschappij waarin hij leeft. Dit kunnen meebeslissen is wat een maatschappij menswaardig maakt.

- In een menswaardige maatschappij kan iedereen zich naar eigen Potentie ontwikkelen.
- Een menswaardige maatschappijconstructie krijgt vorm op grond van de wens van de burgers.

Een noodzakelijke voorwaarde is dat de mensen die deel uitmaken van de maatschappijconstructie – de burgers van het land – hun gedrag op elkaar *afstemmen*. Dit kan alleen als daarvoor afspraken (wetten) gemaakt worden waarbij iedereen zich aan dezelfde regels heeft te

houden en het vertrouwen heeft dat de wetten ook nagekomen worden.

- Wetten functioneren als afspraken.

Wetten weerspiegelen – in een menswaardige maatschappij – de wensen van de burgers *in zoverre* zij overzien wat effectief is voor het voortbestaan van het geheel. Die wensen zullen vaak niet met elkaar overeenstemmen en zelfs soms tegengesteld zijn. Een menswaardige maatschappijconstructie heeft procedures vastgesteld die ontstaan zijn via consensus, compromissen of dialectische spanningsreductie.

Wie overziet wat effectief is voor het voortbestaan van het geheel? Deze driedimensionale vraag houdt de mogelijkheid in zich tot foute discriminatie. Het gevaar bestaat dat een groepering burgers bestempeld wordt als ‘niet in staat te overzien wat effectief is’. Daarom is het belangrijk om elke burger volwaardig mee te laten doen aan het bepalen van wat effectief is voor het geheel. In de praktijk houdt dit in dat elke burger zijn stem kan uitbrengen bij verkiezingen van volksvertegenwoordigers.

We moeten niet uit het oog verliezen dat een maatschappij ‘slechts’ een hiërarchie is binnen een heterarchie. De *samenleving* is waar het werkelijke leven zich afspeelt. Dit is het geheel dat mensen in hun dagelijkse leven beleven. Als persoon heb je allerlei contacten met allerlei mensen. Die verhoudingen hebben verschillende betekenissen en je vervult allerlei rollen. Sommige connecties zijn heterarchisch (zelfstandig, gelijkwaardig) en in andere rollen neem je een hiërarchische positie in. Een maatschappij is gebaseerd op afspraken die een deel van het heterarchische samenleven hiërarchisch structureert. De top van de machtsverhoudingen bestaat in een democratische maatschappij uit een ‘driemanschap’: de *trias politica*.

De *trias politica* maakt niet alleen de rechtsprekende macht autonoom, maar scheidt ook de uitvoerende macht van de wetgevende macht. Hier gaat Nederland de fout in. Door de verstrengeling van de

volksvertegenwoordiging met de regering is van controle op de regering door de vertegenwoordigers nauwelijks sprake. Die verstrengeling ontstaat doordat zowel de volksvertegenwoordigers (wetgevende macht) als de regeerders (uitvoerende macht) uit dezelfde elite voortkomen. Anders gezegd: beide instituties zijn gebaseerd op hetzelfde stelsel van politieke partijen.

- De partijen met de meeste stemmers krijgen de meeste volksvertegenwoordigers.
- De partijen met de meeste stemmers bepalen wie de regering gaan vormen.
- De partijen vormen een regeerakkoord.
- Het zijn de partijen die de dienst uitmaken.

De partijen bestaan uit leden. Iedereen kan weliswaar lid worden van een politieke partij, maar slechts een fractie van de burgers doet dat. Uit de leden wordt een bestuur gekozen. *Zo'n bestuur wijst aan wie volksvertegenwoordiger mag zijn en wie bestuurder.* Essentieel is dat de volksvertegenwoordigers én de bestuurders gebonden zijn aan het programma van hun partij. Niet officieel, maar in de praktijk wordt een volksvertegenwoordiger geacht zich te houden aan het partijprogramma, de bestuurders binden zich aan een regeerakkoord. Een deel van de fractievoorzitters van de Tweede Kamer bepalen wie deel zullen uitmaken van de regering en zij bepalen het regeerakkoord waaraan de ministers zich te houden hebben.

Volksvertegenwoordiging en regering hebben dezelfde kleur.

Daardoor komt van de controle op de uitvoering weinig terecht. De controleur controleert zichzelf. Dit is geen 'scheiding der machten'. Het is belangenverstrengeling, een vorm van corruptie.

Een democratischere constructie is: een strikte scheiding van de drie machten van de trias politica. De drie gebieden, waarover de macht uitgesmeerd wordt, moeten elkaar in evenwicht houden (checks and balances) zodat geen van de drie de alleenheerschappij heeft. Dat kan het beste bereikt worden als ze geheel onafhankelijk van elkaar functioneren. Dit geldt des te meer omdat de drie gebieden over

fundamenteel andere zaken gaan. Door de mensen uit dezelfde elite te rekruteren, uit dezelfde groep partijleden, gaat de onafhankelijkheid verloren, wat de weg opent naar corruptie: het voor eigen gewin functioneren.

Het eerste punt van verbetering lijkt dus: gescheiden verkiezingen van functionarissen op de drie machtsgebieden. De rechterlijke macht kan van een verkiezing uitgesloten worden, omdat het vermogen tot objectieve rechtspraak niet door alle burgers beoordeeld kan worden. Een praktische oplossing is: benoeming op voordracht van een commissie die bestaat uit rechters (de vakbekwamen). Na controle op belangeloosheid en neutraliteit benoemd de regering de persoon in kwestie als rechter.

Blijven twee verkiezingen over. Die gaan over totaal verschillende beleidsterreinen: wetgeving en uitvoering (van de wetten). De wetgeving is geparkeerd bij de volksvertegenwoordiging: de Eerste en Tweede Kamer. De uitvoering van de wetten gebeurt onder verantwoordelijkheid van de regering – dit is het kabinet bestaande uit ministers en hun staatssecretarissen, bijgestaan door de ministeries en de publieke sector (ambtenaren en semi-ambtenaren).

Voor de volksvertegenwoordiging kan de huidige gebruikelijke verkiezingsvorm gebruikt worden – ook waar het de lagere overheden betreft. De samenstelling van de regering dient echter losgekoppeld te worden van de volksvertegenwoordiging. Wil er een scheiding plaatsvinden tussen de wetgevende en de uitvoerende macht, dan moet de regering volledig onafhankelijk van het partijpolitieke stelsel kunnen functioneren. De grote vraag is hoe je dan tot een regering komt, dat wil zeggen: wie geef je de macht om de wetten, die door de volksvertegenwoordigers zijn vastgesteld, in praktijk te brengen en te handhaven. Op dit moment gebeurt dit door de ministeries, publieke instellingen en door de lagere overheden.

Laat ik eerst de arbeid benoemen die door de mensen verricht moet worden die volksvertegenwoordiger en minister zijn. Dit is geen arbeid die iedereen kan verrichten, het vraagt om kennis, vaardigheden en

verantwoordelijkheid van een hoog niveau. Het zijn ambachten die geleerd moeten worden en voldoen aan ethische voorschriften. Daarmee vallen de volksvertegenwoordigers onder de categorie 'vakmensen'. Zowel volksvertegenwoordigers als ministers zijn naast vakman/vakvrouw ook functionaris. Ze hebben een functie te vervullen. Ze oefenen een vak uit dat niet gekleurd is door persoonlijke belangen.

Het vak van volksvertegenwoordiger bestaat uit wetten beoordelen, goedkeuren en de uitvoering ervan controleren vanuit een door de burgers gekozen visie. Verstandige burgers kiezen niet een persoon maar kiezen voor een bepaalde visie. Een visie is een opvatting betreffende de toekomstige ontwikkelingen en de daaruit voortvloeiende zaken die nodig zijn zodat alle burgers een menswaardig leven kunnen leiden. Daarbij spelen behoeften, emoties, het verstand en zingeving een rol.

De dominerende visie van de huidige volksvertegenwoordigers is die van het neoliberalisme. Het ontbreekt de burgers aan keuzemogelijkheden om voor iets anders te kiezen. Alternatieve *positieve* visies die op een betere toekomst-voor-iedereen gerichte zijn worden niet geboden. Met gevolg dat ontevreden burgers zich clusteren achter schreeuwerige leiders met een tegengeluid. Een vakman-volksvertegenwoordiger is geen leider maar een vakman, een behartiger van belangen: iemand die om zijn visie gekozen is, een visie die een bijdrage levert aan een maatschappij waarin *alle* burgers tot *hun* recht kunnen komen. Een populist behartigt slechts de belangen van een subgroep en is daarom geen goede volksvertegenwoordiger. 'Het volk' is in een democratie: alle burgers. Een vakman volksvertegenwoordiger behartigt het belang van het geheel op een dusdanig wijze dat aan alle burgers recht wordt gedaan, dat wil zeggen: het recht van de één is het recht van de ander; in elk geval krijgt iedereen de gelegenheid in zijn basisbehoeften te voorzien (Gulden Regel). Het gaat niet op als sommigen exorbitant veel mogelijkheden op een goed leven hebben terwijl er ook mensen zijn

die niet beschikken over de eerste levensbehoeften. Dat is niet de wereld waarin ik zou willen leven. Jij wel?

Een minister is een vakman op het gebied van de *uitvoering* van wetten die via de volksvertegenwoordiging aangenomen zijn. Een wet is een onderdeel van 'het recht'. Een wet is een grens die de bandbreedte van toegestane gedragmogelijkheden aangeeft; een wet mag niet overschreden worden. Om recht te doen aan maatschappelijke processen, kan een minister beslissingen nemen voor zover die niet in strijd zijn met bestaande wetten.

Volksvertegenwoordigers worden gekozen door de burgers. Maar wie bepaalt wie minister gaat worden en deel gaat uitmaken van het kabinet (de regering)? Dit dient een proces te zijn dat los staat van de volksvertegenwoordiging, anders is de wetgevende macht niet losgekoppeld van de uitvoerende macht. Het gaat om de vraag: wie kan het beste 'uitvoeren'?

Burgers bepalen vanuit hun microniveau hoe hun belangen het beste behartigd kunnen worden. Ze houden daarbij rekening met toekomstige ontwikkelingen en wat zich verder nog in de wereld afspeelt *omdat dit in hun particuliere belang is*. Die belangen betreffen de bevrediging van behoeften. Welke behoeften dat zijn, dat bepalen ze op microniveau zelf wel, en als het om macroniveauzaken gaat hebben de burgers volksvertegenwoordigers gekozen om de belangen van alle burgers te vertegenwoordigen. Het zijn de ministeries die voorzieningen treffen waardoor de burgers hun behoeften – in elk geval tot op een minimumniveau – kunnen bevredigen.

De vakmensen die verstand van de uitvoering hebben zijn de ambtenaren van de ministeries. Hun minister als hoogste leidinggever in de hiërarchie van het ministerie, is verantwoordelijk voor wat er in en vanuit het ministerie gebeurt.

Maar wie rekruteert de ministers? Voor de volksvertegenwoordiging zijn dat de politieke partijen. Om verstrengeling van de machten te

voorkomen is het onjuist om de volksvertegenwoordigers en hun politieke partijen een stem te geven bij de benoeming van de ministers. Dit is meer een taak voor vakmensen met verstand van zaken. Ik kies daarvoor een bestaand instituut: de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB). De Raad kan een voorstel doen en dat aan de koning aanbieden die dan deze mensen benoemd. De leden van de Raad zijn bij koninklijk besluit benoemd.

Taakomschrijving ROB:

"De ROB is een onafhankelijk adviesorgaan voor regering en parlement. De ROB richt zich op verbetering van het functioneren van de democratie en het openbaar bestuur. De ROB kan gevraagd en ongevraagd advies uitbrengen. Zowel de ministeries als de Eerste en Tweede Kamer kunnen de ROB om advies vragen."

(Website Rijksoverheid.)

"Tien mensen uit het openbaar bestuur en de wetenschap vormen samen de Raad voor het Openbaar Bestuur. Zij zijn geselecteerd op basis van hun deskundigheid en hun maatschappelijke ervaring. Voor bepaalde adviestrajecten kunnen tijdelijke leden worden benoemd."

(Website van de Raad.)

Ik wil een fundamentele restrictie toevoegen:

- De Raad mag niet iemand als minister benoemen die lid is of was van een politieke partij.

Door deze restrictie wordt voorkomen dat ministers uit dezelfde vijver gehengeld worden waaruit ook de volksvertegenwoordigers gerekruteerd worden. Om een disfunctionerende minister te kunnen vervangen kan de volksvertegenwoordiging een motie van wantrouwen aannemen waarna de Raad een andere minister aanstelt.

Er zijn andere oplossingen voorgesteld om tot een democratischer (menswaardiger) maatschappij te komen. Ik noem de volksjury, burger-vergaderingen, referenda, een geloot burgerforum... Dat zijn evenzovele pogingen om tot een betere volksvertegenwoordiging te komen. Het gaat hierbij echter om initiatieven waarbij maar een klein aantal mensen actief is of waarbij het om zwart-wit vraagstellingen gaat die de meeste mensen niet overzien. Referenda lijken democratisch maar zijn een breuk in het vertrouwen dat de burgers zouden moeten hebben in de volksvertegenwoordiging. Bovendien gaat het om zaken die veel burgers niet overzien, denk aan de gevolgen van de Brexit. Wel zou er meer aandacht geschonken moeten worden aan het gebruik van het internet.

Door de *uitvoering* van de wetten los te koppelen van de *volksvertegenwoordiging* en neer te leggen bij een aantal mensen met verstand van zaken, voorkom je maximaal dat overheden beslissingen nemen die niet in het belang van de alle burgers zijn. De verkiezing van leiders – die steeds meer macht naar zich toe trekken – wordt daardoor voorkomen. Daarom dienen dit soort posities (als die van volksvertegenwoordiger, topambtenaar of minister) aan een maximumtermijn van twee keer vier jaar gebonden te zijn. Het kabinet van ministers heeft in de hier geschetste opzet geen leidende positie maar een dienende. Waar het om buitenlandse betrekkingen gaat kan de nadruk op samenwerking en open handelsrelaties gelegd worden. Een premier is niet in de top komen bovendrijven door politieke spelletjes, retoriek of behoefte aan macht. Hij is iemand die op grond van kennis, vaardigheden en vertrouwen in zijn integriteit, zijn positie verworven heeft. Het schandelijke beloven van allerlei zaken die vervolgens niet waargemaakt worden is door de ontkoppeling afgelopen. Politieke partijen kunnen zich op langetermijnvisies concentreren en de regering kan menswaardige maatregelen treffen.

Een minister krijgt een aanstelling van maximaal twee keer vier jaar en wordt vervangen op eigen verzoek of na een door de Tweede kamer aangenomen motie van wantrouwen; het kabinet heeft dus een

geleidelijk wisselende samenstelling omdat de benoemingsmomenten niet samen hoeven te vallen. Een regeerakkoord speelt geen rol meer omdat de volksvertegenwoordiging geen rol meer speelt bij de samenstelling van het kabinet. Jaarlijks bepalen de ministers in onderling overleg de begrotingen voor de ministeries. Leidinggevend voor de begrotingen zijn de kosten voor de basisvoorzieningen. Een voorstel voor een begroting wordt door de Tweede Kamer goedgekeurd of van opmerkingen voorzien. Dit proces herhaalt zich totdat overeenstemming bereikt is.

- Democratie is een driedimensionale aangelegenheid.
- Een democratische functionaris is geen machtgebruiker maar een verbinder, een dienstverlener.
- Ambtenaren zijn geen managers maar uitvoerders van wetten waarbij zij niet alleen rationeel handelen maar ook gevoelsmatig de door de burgers beleefde microsituatie laten meespreken, voor zover dat binnen de bandbreedte van de wet gepast is.
- Een vrije en onafhankelijke pers is een noodzakelijke aanvulling op een democratische menswaardige maatschappijconstructie.

Leiderschap

Mensen hebben een fundamentele behoefte aan het zich op het microniveau in netwerken te verhouden tot andere mensen. Dat kan op drie manieren: geclusterd, hiërarchisch en heterarchisch (en allerlei tussenvormen en combinaties hiervan). Deze verhoudingen kunnen verschillen in gehechtheid: van vriendschappelijk (liefdevol) tot vijandig. Dit heeft automatisch een rolverdeling tot gevolg, met rechten, plichten, gewoontes...

Ik ga hier op één verhouding dieper in: de hiërarchische. Binnen een hiërarchische verhouding heeft de één een 'hogere' positie ten opzichte van de ander. Een hogere positie betekent: meer macht hebben; je kunt het gedrag van de mensen die zich modelmatig 'onder' je bevinden 'leiden'; je hebt een leidende positie; je bent leidinggever. Als leider kun je het gedrag van anderen bepalen of beïnvloeden. In de neoliberale managementtheorieën wordt dit vertaald in de vraag: "Wie moet aan wie verantwoording afleggen?"

De behoefte aan 'je in netwerken verhouden' komt voort uit ons sociaal-wezen-zijn. We zijn wezens die *van nature* in groepsverband leven. Tegenwoordig leven op eenzelfde grondgebied verschillende groeperingen door elkaar.

Hiërarchische en heterarchische netwerken hebben hun eigen bedoelingen. Soms clusteren we ons, vaak tijdelijk. Clusteren is niet-hiërarchisch en niet-heterarchisch, en wordt bepaald doordat de deelnemers niet een leider of een doelstelling volgen maar zich wel volgens dezelfde set regels gedragen.

Je kunt een onderscheid maken tussen formele en informele hiërarchieën. Informele hiërarchieën ontstaan spontaan. Ze zijn niet gebaseerd op expliciet gemaakte afspraken. Formele hiërarchieën zijn bedachte systemen en mensen maken daar gewild of ongewild deel van uit. Een slaaf bevindt zich ongewild in een formele hiërarchische positie; overmacht heeft hem gedwongen ondergeschikt te zijn. Een

medewerker in een bedrijf heeft zelf gesolliciteerd: hij aanvaardt vrijwillig een ondergeschikte positie.

Je kunt een onderscheid maken tussen formele en informele leiders, afhankelijk van de vraag of hij zich in een formele of informele hiërarchie bevindt. Een informele leider beschikt over gezag: de mensen met een lagere positie in de hiërarchie volgen hem vrijwillig. Gezag hebben is iets anders dan macht hebben. Gezag hoort bij een informele hiërarchie, macht bij een formele. Gezag wordt verleend door volgelingen vanwege voorvallen uit het verleden en/of (al of niet vermeende) kwaliteiten. Gezag kan betrekking hebben op een specifiek levensgebied, zoals een kennisgebied of vakbekwaamheid. Door de volgers zie je vaak dat anderen meelopen. Dit kan clustering tot gevolg hebben.

Formeel leiderschap wordt verworven als een hoger geplaatst persoon in een hiërarchie bevoegdheden delegeert aan een ander. Hij geeft dan aan die persoon een *positie* in de hiërarchie. 'Een persoon' kan in dit model ook uit meerdere personen bestaan. Zo zijn in een democratische maatschappij 'de burgers' de hoogste 'persoon'. Formeel leiderschap is bedoeld om gezamenlijk eenzelfde doel te bereiken waarvoor een groeps- of groeperingsordering noodzakelijk is of ontstaat door machtsuitoefening. Als mensen vrijwillig deelnemen aan een hiërarchie gaat het om een afspraak (contract). In een maatschappij wordt dit 'het sociale contract' genoemd. Dit soort afspraken kunnen schriftelijk vastgelegd worden (bijvoorbeeld een arbeidscontract) of niet (sociaal contract, gewoonterecht, maar ook bijvoorbeeld de verhoudingen binnen een gezin).

- Leiderschap heeft een functie in processen waarbij door middel van samenwerken geprobeerd wordt een doel te bereiken.

Iemands burgerlijke staat betreft de positie die hij inneemt in de hiërarchische maatschappelijke ordening. Maatschappijen hebben als bouwsteen: de burgerlijke staat. De huwelijkse staat is hiervan een voorbeeld (er zijn nog zes andere staten). De afspraken staan in het Burgerlijk Wetboek vermeld, maar een huwelijk kent ook een

informele ordening: de partners krijgen dan elk een eigen taakgebied. Dat kan in het begin van een huwelijk de nodige strubbelingen opleveren, totdat de hiërarchie per taakgebied is vastgesteld. Overigens: de informele ordening binnen een huwelijk kan ook heterarchisch van vorm zijn.

Leiderschap is een eigenschap die op microniveau persoonsgebonden is. Een leider heeft in een formele hiërarchie de macht om het gedrag van anderen te bepalen of te beïnvloeden. In een informele hiërarchie is de leider afhankelijk van de goodwill van zijn volgers. In een formele hiërarchie kan de leider het volgen afdwingen door het gebruik van macht, bijvoorbeeld in de vorm van sancties (bijvoorbeeld uitstoting). Een maatschappij is een formele hiërarchie en wordt geleid door mensen die aangewezen zijn via afgesproken procedures.

In een bandbreedtemaatschappij 'spreken we af' (sociaal contract) dat de overheid de top van de maatschappelijke hiërarchie gedelegeerd heeft gekregen van de burgers en dat die burgers 'onderdanen' zijn van de 'staat' die door 'de overheid' vertegenwoordigd wordt. Dat sociale contract heeft twee kanten: aan de ene kant spreken burgers af elkaars vrijheid en rechten (burgerlijk recht) te respecteren en aan de andere kanten accepteren de burgers de macht (regeringsbevoegdheid, strafrecht) van de overheid. Bovendien krijgt de overheid de opdracht om de zelfhandhaving van het land-als-systeem te behartigen. Je kunt de eenheid van de-mensen-in-een-land als een maatschappij beschouwen. Dit neemt niet weg dat de mensen in een land een samenleving zijn.

Een *samenleving* is een heterarchie en geen hiërarchie. Een *heterarchie* is een gedistribueerd netwerk waarin de subsystemen de vrijheid hebben om zich onafhankelijk van de andere subsystemen te gedragen. Een heterarchie is een netwerk waarbij alle systemen zelfstandig uitmaken wat ze doen en zelf bepalen of ze deel uitmaken van het netwerk. De beslissingsmacht is verdeeld (gedistribueerd) over alle systemen *in zoverre ze deel uitmaken* van de heterarchie.

Bij een samenleving wordt vanuit het individu geredeneerd. Individuen kunnen op microniveau afspraken met elkaar maken en zo tot een contract komen. Op deze manier kunnen mensen suprasystemen vormen. Zo'n suprasysteem kan hiërarchisch geordend zijn. Het is maar net wat er afgesproken wordt. Dat is het geval bij het suprasysteem 'maatschappij'.

Een *maatschappij* is een aspectsysteem van een heterarchische samenleving, namelijk dat deel dat hiërarchisch georganiseerd is. Door een deel van de individuele vrijheid op te geven kunnen burgers functioneren binnen het hiërarchische systeem dat ik de 'bandbreedtemaatschappij' noem. Voor zover het functioneren van de burgers niet gebonden is aan maatschappelijke regels (wetten), gelden markt-, culturele en moraalregels (MCM-mix) en verhouden de burgers zich heterarchisch tot elkaar.

- Een bandbreedtemaatschappij is een hiërarchisch geordend systeem waarbinnen gedrag niet voorgeschreven maar begrensd wordt (door wetten en maatregelen).
- De grenzen in een bandbreedtemaatschappij worden bepaald via een democratische besluitvorming.

Een maatschappij is een hiërarchie binnen de heterarchie van een samenleving. Een samenleving is een dynamisch, steeds veranderend proces. Het kan beschouwd worden als een complex systeem, wat met zich meebrengt dat de toekomst alleen op korte termijn voorspelbaar en bestuurbaar is, en dat de voorspelbaarheid vermindert naarmate verder vooruit gekeken wordt. Gevolg: niet alles kan voorzien worden, het stelsel van wetten volgt de dynamiek van de samenleving, rekening houdend met langetermijn-zekere ontwikkelingen. Dat houdt in dat de bestuurders de nodig beslissingsruimte (beleidsruimte) moeten hebben om adequaat op ontwikkelingen in te kunnen spelen. Het dagelijkse bestuur van een land is in handen van de overheid (met name het kabinet van ministers en staatssecretarissen). Voor zover de ministers handelen buiten de wet om dienen ze verantwoording af te leggen aan de volksvertegenwoordigers.

Tot zover lijkt alles macroscopisch redelijk democratisch geregeld. Probleem is dat de functies van volksvertegenwoordiger en minister op microniveau ingevuld worden door *mensen*. Mensen functioneren vaak, zo niet altijd, met een dubbele agenda. Mensen – ook ministers – functioneren altijd ook op het tweede evolutieniveau: de lagere behoeften van hun behoeftehiërarchie. Naast de taak die ze als lid van een organisatie – bijvoorbeeld de overheid – te vervullen hebben, hebben ze ook een eigen agenda. Een minister kan bij een beslissing eigen angsten of machtsbehoeften doorslaggevend laten zijn. We zien dat in veel landen waar een premier of president steeds meer macht naar zich toetrekt door wetwijzigingen voor te stellen. We zien het ook bij allerlei corruptieverschijnselen. Een volksvertegenwoordiger kan zijn functioneren als een carrièrestap zien en bijvoorbeeld persoonlijk voorstander zijn van grotere inkomensverschillen. Veel volksvertegenwoordigers en ministers krijgen na een tijdje een goed betaalde baan in het bedrijfsleven of als bestuurder van een overheidsinstelling.

Voor het overgrote deel van de mensen – de burgers – geldt dat ze in vrede hun eigen leven willen leiden. Als ze hun gang kunnen gaan zijn ze niet geïnteresseerd in wat er ver weg en op macrogebied gebeurt. Dat geldt ook ten aanzien van de landelijke politiek. Probleem is dat we tegenwoordig in een periode van transitie leven. De snelle technologische ontwikkelingen en veranderingen op het gebied van de communicatie hebben grote impact op de samenlevingsverhoudingen. Dat werkt chaotiserend. Het leven van mensen ziet er anders uit dan decennia geleden. Veranderingen wekken angsten op. Angst maakt mensen gevoeliger voor clustering en populisme. Mensen die niet zo goed geïnformeerd zijn of minder in staat zijn langere trajecten te overzien zijn gevoeliger voor de eenvoudige argumenten waar sommige leiders zich van bedienen. Daar maken op macht beluste mensen gebruik van door zich als leider, en soms als volksman, op te stellen. Voorbeeld is de Brexit affaire. Enkele op macht beluste leiders reduceerden de problemen in Engeland tot het schijn-democratische en manipulatieve middel van een referendum. Op grond van lagere territoriale behoeften als zeggenschap (macht),

gekrenkte eer en zelfoverschatting op grond van een glorieus verleden kon gekozen worden voor of tegen terugtrekken in een eerzuchtig cocon. Dat dit op micro gebied een slechter leven op zou leveren speelde op dat moment niet mee: een gevolg was clustering in een van de twee kampen, voor of tegen, met als automatisch gevolg een verminderde driedimensionaliteit, strijd, chaos...

De grote maatschappelijke veranderingen die het gevolg zijn van de technologische ontwikkelingen vragen om een aanpassing van de bestuurlijke processen, zowel op het gebied van het bedrijfsleven als op het gebied van de politiek. Op politiek gebied is herdefiniëring van het begrip democratie noodzakelijk. Technologische ontwikkelingen forceren globalisering. Landen kunnen niet langer als gesloten (nationalistische) eenheden functioneren. Het heterarchische geheel van zelfstandig functionerende landen behoeft een suprasysteem, niet op grond van strijd maar door afspraken te maken over samenwerking. Een samenwerking waarbij zo veel als mogelijk is de zelfstandigheid van de landen gewaarborgd is. Om dit te bereiken dient het op macht beluste streven naar overheersing aan banden gelegd te worden. Vertrouwen dient ruim baan te krijgen, zonder de behoefte aan wantrouwen te verwaarlozen, je weet maar nooit: er kunnen elders altijd machtswellustelingen boven komen drijven. Er zullen altijd criminelen, corrupte leiders en terroristen blijven. Er zullen altijd meelopers zijn die geloven in gouden bergen.

Eén ding is zeker: we moeten naar een nieuwe visie op leiderschap. De 'sterke man' die de strijd wil aangaan voldoet niet meer en is zelfs een gevaar voor het voortbestaan van een organisatie, welk systeem dat ook is. Mensen die denken in termen van macht moeten van leidinggevende posities buitengesloten worden. Dat is niet in het belang van de zelfhandhaving, op welke menselijk systeemniveau dan ook. Menswaardig is de verstandige leider die ontferming hoog in het vaandel heeft staan. Leiden is zich over anderen ontfermen. Leiden wil zeggen: zich in dienst stellen van een collectief. Leiden is: een functie vervullen.

Een voorbeeld van niet-menswaardig leiderschap wordt getoond door Trump. Op zich is de keuze om de VS duidelijker te profileren en de belangen van de VS prominenter op de voorgrond te plaatsen verdedigbaar, maar de manier waarop deze man het doet is tweedimensionaal. Bijvoorbeeld door een handelsoorlog in gang zetten of gewoon een verdrag op te zeggen. Dit zijn vormen van niet-menswaardig gedrag. Menswaardig is als je de problemen die je ziet op tafel legt en *met begrip voor de positie van en de gevolgen voor de andere partijen* probeert op te lossen. Alleen het besef dat we samen in hetzelfde schuitje zitten, van elkaar afhankelijk zijn, dat ontfermen en samenwerken meer oplevert dan strijd en competitie, bevordert de zelfhandhaving.

Er wordt wel eens gezegd dat iemand een ‘geboren leider’ is. Ik denk niet dat je als leider geboren wordt. Ik denk eerder dat niet-menswaardig leiderschap een balans-onevenwichtigheid is. Die balans bestaat uit de dialectische verhouding tussen de behoefte om te ontfermen (liefde) en de behoefte aan macht.

- Zelfhandhaving is het meest gediend bij een evenwicht tussen de behoeften aan ontfermen en macht.

Dit zijn behoeften die in iedereen naar boven kunnen borrelen. Vooral is iemands persoonlijke geschiedenis bepalend. De omstandigheden waarin jij in je jeugd opgroeide is van invloed op jouw overlevingsstrategieën. Daardoor kan het zijn dat je geneigd bent om je agressiever te laten gelden dan menswaardig is, of juist te empathisch de belangen van een ander op de voorgrond plaatst. Er zijn cultuurverschillen in de mate waarin mensen geneigd zijn agressief te reageren of geneigd zijn om via connecten te komen tot samenwerking. Sommige culturen kennen meer dan andere het denken in termen van vijanden.

De behoefte aan evenwicht tussen ontfermen en macht geldt op elk systeemniveau. Bijvoorbeeld ook als het gaat om de verhouding tussen landen.

Omdat er altijd mensen zijn waarbij het evenwicht tussen macht en ontferming zoek is zullen er altijd mensen boven komen drijven die, als ze de kans krijgen, zich rücksichtslos aan hun machtsbehoefte overgeven. Dat gebeurt met de beste bedoelingen: ze weten niet beter; ze denken dat ze het grootste gelijk hebben; ze leven op het tweede evolutieniveau. Maar vormen een groot gevaar voor de vrijheid van anderen. Een democratie dient zich te beschermen tegen dit natuurlijke verschijnsel.

In tijden van onzekerheid hebben mensen de neiging om te clusteren, om zekerheid en veiligheid bij anderen te zoeken. De verleiding om een sterke man te volgen is dan groot.

- Volkmenners maken gebruik van jouw neiging om mensen die, naarmate ze meer tot een wijdere nabijheidskring behoren, meer te wantrouwen. Vreemden boezemen angst in. Eigen volk eerst. Populisme...

De grote vraag is, hoe de op macht beluste mensen buitengesloten kunnen worden van leiderschap, zonder te vervallen in foute discriminatie. Ik weet niet of dit voor honderd procent mogelijk is, maar er zijn wel wat maatregelen te treffen die de kans verminderen. Het grootste gevaar is clustering, zoals we dat bijvoorbeeld in Engeland zien. Daar werd clustering in de hand gewerkt door een referendum. Zoals dat vaker bij een referendum het geval is speelden bij het stemmen onderbuikgevoelens mee die niets te maken hadden met de vraagstelling. Bovendien zijn veel mensen niet in staat de gevolgen van zo'n vraagstelling waarop alleen met ja of nee geantwoord kan worden te overzien. Dit soort vereenvoudigingen zijn voer voor volkmenners. De les die hieruit geleerd kan worden is dat referenda niet de juiste manier zijn om de burgers te raadplegen. Het bestuur kan beter gedaan worden door mensen met verstand van zaken. Hoe groter dit aantal is hoe beter de beslissingen zijn die genomen worden. Dit aantal mensen met verstand van zaken kan uitgebreid worden door zo veel mogelijk mensen bij de voorbereiding te betrekken, maar iedereen er echt bij het bestuur betrekken is onmogelijk. Wat wel mogelijk is een eerlijke en transparante

voorlichting. Vooral de volksvertegenwoordigers hebben als taak om de overheid kritisch te volgen en de wensen van de burgers te vertalen in wetten.

Volksvertegenwoordigers functioneren tegenwoordig in en vanuit de cocon van hun partij. Het zou goed zijn als ze minder gebukt zouden gaan onder het partij-juk. Met name het internet biedt mogelijkheden tot een veel directer en persoonlijker contact met de burgers. De individuele vertegenwoordigers onderhouden veel te weinig, en minder dan mogelijk is, contact met de burgers. Daar is tegenwoordig ook geen enkele stimulans toe, want de volksvertegenwoordigers zijn vastgekleusterd aan partijprogramma's en worden door de partijbesturen beoordeeld. Dit heeft weinig met democratie te maken. Geen wonder dat veel mensen het bij de verkiezingen laten afweten.

Op macht beluste figuren kunnen het beste tegengewerkt worden door het verspreiden van eerlijke, betrouwbare en relevante informatie, en door het aanbieden van werkende alternatieven. Teveel wordt geschermd met eenzijdige beelden. Dat is typisch een manier van doen waar op macht beluste types zich van bedienen. Een volksvertegenwoordiger die overtuigd is van zijn keuze, doet er goed aan alle alternatieven die hij in beschouwing heeft genomen uit te leggen en zijn beweegredenen bekend te maken waarom juist zijn keuze de beste is. Dat moet niet door een partijbestuur beoordeeld worden maar door de mensen die de vertegenwoordiger gekozen hebben. Dit kan aanleiding zijn om een volgende keer al of niet een stem op deze volksvertegenwoordiger uit te brengen.

Het kan niet vaak genoeg gezegd worden: voor een eerlijke, betrouwbare en relevante informatie is een vrije en onafhankelijke pers een voorwaarde voor menswaardige beslissingen.

Hoezeer ook de politieke partijen verziekt zijn door het neoliberale denken blijkt wel uit hun onderlinge concurrentie. Het gaat daarbij niet om de vraag wie de beste ideeën heeft, maar wie de meeste kiezers trekt. Hun ideeën zijn aangepast aan de neoliberale opvatting van succes (het getal; het aantal; hoe meer en hoe groter, hoe beter).

Standpunten worden vaak niet op inhoudelijk gronden vastgesteld maar aan de hand van de vraag of dit al of niet kiezers oplevert.

Politieke partijen zijn nodig om het proces-van-kiezen van volksvertegenwoordigers overzichtelijk te maken. Uit meer dan honderdvijftig potentiële volksvertegenwoordigers er één kiezen die jou het meest aanstaat is voor de meeste mensen onbegonnen werk. Enige ordening helpt. Door de kandidaten te groeperen rond een visie op toekomstige ontwikkeling wordt het kiezen makkelijker. Het maakt wat uit welke visie een volksvertegenwoordiger heeft omtrent de waarden die hij nastreeft en de doelen die hij verwezenlijkt wil zien. Als burger kun je dan bepalen of dit in jouw belang en in het belang van de wereld om je heen is, en ook: in hoeverre het in het belang is van toekomstige generaties. Om de juiste vertegenwoordiger te kunnen kiezen moet je vertrouwen hebben in hetgeen hij wil bereiken. Met name een langetermijnvisie is bepalend voor menswaardige ontwikkelingen.

Politieke partijen zijn ook nodig om tot een lijst met kandidaten te komen. Een kandidaat moet een vakman zijn die het parlementaire proces beheerst. Hij moet geschikt zijn om als vertegenwoordiger te kunnen functioneren. Zijn kwaliteiten moeten beoordeeld worden. Een praktische mogelijkheid is om dit aan politieke partijen over te laten.

Systemen hebben de neiging om zichzelf in stand te houden. Dat geldt ook voor politieke partijen. Sommige systemen hebben de neiging om macht (invloed) naar zich toe te trekken. Dat geldt zeker voor politieke partijen. Daarom is het noodzakelijk om hun functioneren aan strikte regels te binden, die overigens moeilijk handhaafbaar zijn, omdat niet alles in alle openheid zal plaatsvinden en ook hier dubbele agenda's een rol zullen spelen. Toch zal de eis van transparantie één zo'n regel moeten zijn in een democratisch proces.

Een politieke partij wordt gedragen door een elite van actieve burgers die een deel van hun tijd besteden aan het zich in verenigingsvorm bezig te houden met de poging hun land tot een menswaardige maatschappij te maken en zo te houden.

Publieke sector

Sinds de opkomst van het neoliberalisme en zijn vrijemarktdenken is een deel van de publieke sector verkwanselt aan aandeelhouders. Vanaf die tijd werd ook de overheid bestuurd alsof het een commercieel bedrijf was. De kosten kwamen steeds meer op de voorgrond te staan; managementtechnieken namen de plaats in van goed bestuur. Door privatisering vloeide miljarden gulden en later euro's de staatskas in. Tussen 2000 en 2007 verkocht de Nederlandse overheid voor 23 miljard staatseigendommen aan particulieren (aandeelhouders). Was dit een goede zaak? Bevorderde dit het *welzijn* van de Nederlanders?

De publieke sector bestaat uit het geheel van overheidsinstellingen en semi-overheidsorganisaties. Ze zijn in het leven geroepen om wettelijke taken uit te voeren en in het belang van de burgers te functioneren. De publieke sector wordt bekostigd uit belastingopbrengsten.

Hoe de publieke sector eruit ziet en welke functie hij heeft is een politieke kwestie: het is maar net waarvoor je kiest. De vraag is dan relevant op grond waarvan je kiest. Ik kies voor de volgende Gulden Regel als uitgangspunt:

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij en een wereldorde waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

Ik gebruik deze regel als richtinggevend voor het gedrag van de publieke sector, waarbij ik ervan uitga dat de overheid, en dus ook haar diensten, taken te verrichten heeft die gedelegeerd zijn door de burgers. De burger betaald belastinggeld om die taken verricht te krijgen.

Uitgaan van de Gulden Regel houdt in elk geval in:

- Overheid en publieke sector zorgen ervoor dat elke burger in zijn of haar basisbehoeften kan voorzien.
- Overheid en publieke sector dragen bij aan de totstandkoming van een wereldorde waarin iedereen in zijn of haar basisbehoeften kan voorzien.

De grote vraag is vervolgens wat nu die basisbehoeften precies zijn. De behoeften verschillen enigszins per persoon. Vanuit praktische overwegingen ga ik ervan uit dat het *mogelijk* is om uit te gaan van een pakket van basisvoorzieningen dat voldoet aan de Gulden Regel. De vraag is dan waaruit zo'n pakket moet bestaan. Basisvoorzieningen betreffen in elk geval die zaken die nodig zijn om in leven te blijven. Het gaat om zelfhandhaving. Om als *mens* te leven heb je meer nodig dan alleen eten en een dak boven je hoofd. Als sociaal wezen heb je ook andere mensen nodig. Je hebt behoefte aan contact en erkenning. Wil jij je goed voelen dan moet je het gevoel hebben dat er mensen zijn die je waarderen en om je geven. Je wilt betekenis hebben voor anderen; gerespecteerd worden; iets voor 'de maatschappij' betekenen; 'erbij' horen. Je wilt je *geborg* en *veilig* voelen, je wilt de zekerheid hebben dat anderen zich over jou ontfermen als de nood aan de man komt. Maar hoe zorg je ervoor dat dit gerealiseerd wordt? Daar hebben onze voorouders 'de maatschappij' voor uitgevonden. Eigenlijk is onze maatschappij een soort verzekeringsmaatschappij. Het principe van verzekeren is dat je risico's die te groot zijn om zelf te dragen deelt met anderen. Het risico dat je loopt om niets te eten te hebben kun je verminderen door de voedselvoorziening te zien als een gezamenlijke activiteit die je zo organiseert dat iedereen een beetje inlevert wat dan gegeven wordt aan degenen die het niet hebben. Dat 'inleveren' kun je ook via het tussenruilmiddel 'geld' doen. Dat heeft het voordeel dat je het verbruik (het weer terugruilen voor een behoeftebevrediger) kunt uitstellen tot het echt nodig is. Als we het beheer over het ingezamelde geld opdragen aan de overheid, dan hebben we het menswaardig georganiseerd, onder voorwaarde dat die overheid het geld ook besteedt aan waar het voor bedoeld is (niet corrupt is). De uitkomst is dat je recht hebt op bevrediging van basisbehoeften.

- De overheid functioneert als een verzekeringsmaatschappij.

Blijft de vraag wat nu precies ‘basisvoorzieningen’ zijn. Niet alleen zijn behoeften persoonlijk, ze zijn ook afhankelijk van de tijd en de omgeving waarin je leeft. Een jager/verzamelaar die leeft in een stuk ongerept oerwoud heeft behoefte aan andere zaken dan iemand die in een grote stad woont. Het pakket basisvoorzieningen moet er voor een Nederlander anders uitzien dan voor een Nepalees. In een democratie kunnen we de inhoud van het pakket het beste op een democratische wijze vaststellen. De overheid draagt zorg voor de samenstelling van het pakket en de uitvoering daarvan, dusdanig dat alle burgers in hun basisbehoeften kunnen voorzien. De Tweede Kamer is het aangewezen gremium om het basispakket vast te stellen en regelmatig bij te stellen. In feite is de zorg voor de basisvoorzieningen-voor-iedereen de *enige* taak van de overheid.

- Een overheid heeft als taak: iedereen van basisvoorzieningen voorzien, voor zover er burgers zijn die daar zelf niet toe in staat zijn.
- De Nederlandse overheid heeft als taak ons land verdedigen tegen bedreigers en aanvallers, en heeft als taak, voor zover mogelijk, samen te werken met andere landen.

De tegenhanger is dat wij als burgers de overheid in staat moeten stellen om dit ook te doen. We hebben dat geregeld door *belastingen* te betalen waarmee de overheid de basisvoorzieningen kan betalen. Het pakket voorzieningen en de belastingen moeten met elkaar in evenwicht zijn, dat wil zeggen: hoe meer er in het pakket zit, hoe meer belastingen betaald moeten worden.

De eenvoudigste manier om alle burgers in hun basisbehoeften te voorzien is door iedereen van een onvoorwaardelijk *basisinkomen* te voorzien. Dat het basisinkomen-voor-iedereen niet allang ingevoerd is komt doordat er belangengroeperingen zijn die denken dat de invoering in hun nadeel zal uitpakken. Als echter alles meegerekend

wordt is het over het geheel genomen goedkoper dan het huidige stelsel en levert het meer welzijn op. Ervaringen elders en computerberekeningen hebben dit allang aangetoond. Machthebbers hebben er moeite mee hun voorkeurs- en machtspositie op te geven. Aandeelhouders denken minder winst te maken. Het zal wellicht verschuivingen aanbrengen in de verhouding werk/arbeid, maar het zal ook veel mensen in de gelegenheid stellen op creatieve wijze iets voor anderen te betekenen. Neoliberalen hebben daar lak aan: verliezers hadden maar beter hun best moeten doen. “Ik heb er hard voor gewerkt!” (Zie bijvoorbeeld het boek ‘Gratis geld voor iedereen’ van Rutger Bregman.)

Naast het basisinkomen zijn er voorzieningen nodig op het gebied van defensie, onderwijs, infrastructuur, gezondheidszorg... Samen vormen ze de ondergrens van het bandbreedtemodel waarmee we het totaal van het gebruik en verbruik van alle behoeftebevredigers in beeld kunnen brengen. De ondergrens is de armoedegrens. In tegenstelling tot het neoliberalisme hanteert het bandbreedtemodel ook een bovengrens. In een menswaardige maatschappij is het niet toegestaan om je ongelimiteerd behoeftebevredigers toe te eigenen. Het bandbreedtemodel kan ook toegepast worden om de kosten inzichtelijk te maken. In de praktijk zal het er op neer komen dat de overheid via allerlei maatregelen extreme inkomens en vermogens aan banden legt.

De privatisering van de publieke sector heeft weliswaar de staatskas even gespekt, maar heeft daarmee ook de zeggenschap uit handen gegeven. De zeggenschap van een particulier bedrijf ligt in handen van de eigenaars: de aandeelhouders. De zeggenschap over de beschikbaarheid van de basisvoorzieningen dient in handen te zijn van het landsbestuur en dient via een hiërarchische structuur bij alle burgers terecht te komen.

Ook al heeft de overheid een deel van de aandelen in eigen hand gehouden, *alle* winst van de weggegeven aandelen behoort terug te vloeien naar degenen die de voorziening opgezet hebben (de burgers) en hoort niet in de zakken van (enkele) particulieren terecht te komen.

Ook al mogen sommige geprivatiseerde bedrijven geen winst uitkeren, de belangen van aandeelhouders zijn niet per se dezelfde als het algemeen belang (alle burgers). Privatisering van basisfuncties is ondemocratisch. Privatisering van publiek eigendom is diefstal. Overigens betrof 'het geld naar zich toehalen' niet alleen de privatisering. Ook deed de overheid een greep in de kas van het pensioenfonds ABP. De ABP-operatie speelde zich af in het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw. Het derde kabinet Lubbers was aan het bewind.

- Dat het Rijk de hand heeft gelegd op 15 miljard euro van het ABP is van een ongehoorde schaamteloosheid geweest. Dat geld, bestemd voor de pensioenvoorziening van ambtenaren, is gebruikt om de budgettaire nood van het Rijk te lenigen.

(Citaat uit het artikel van Hennie Kemner,

<https://abppensioen.nl/wp-content/uploads/2018/11/artikel-Hennie-Kemner.pdf>)

De rol van de neoliberale overheid bleek schrijnend in 2008 en de jaren erna, toen met geld van onder andere de Nederlandse burgers de bankensector en corrupte landen gered werden.

Als een bedrijf in de particuliere sector failliet gaat, dan hebben de aandeelhouders pech gehad. Zij investeren bewust in dat bedrijf om er rijker door te worden en nemen bewust een risico. Dat zou ook moeten gelden voor *landen* die teveel uitgeven. Voor die investering ontvangen de aandeelhouders inkomen als het goed gaat en ze hebben pech als het niet goed gaat. Dat principe is toen bij de banken niet gevolgd. Als argument werd aangevoerd, dat als de banken niet geholpen zouden worden, de economie zou instorten. Daar hadden de regeringen gelijk in. Maar daarmee bleek ook dat de financiële sector een publieke zaak is en niet het eigendom behoort te zijn van particulieren.

Onze welvaart kan niet zonder goed functionerende banken. Ze zouden daarom tot de publieke sector moeten behoren. Banken voorzien tegenwoordig in een paar fundamentele functies.

1. Banken bewaren geld van spaarders en vermogenden.

2. Banken verlenen kredieten (lening, hypotheek).
3. Banken scheppen geld als ze meer kredieten geven dan ze aan spaargeld verkregen hebben.
4. Banken verlenen financiële diensten (betaalverkeer).
5. Banken handelen in geld en financiële producten.

Dit is in de loop der jaren zo gegroeid. In feite hebben de banken te veel functies en te veel macht naar zich toe getrokken en hebben overheden dit laten gebeuren.

Overheden hebben als belangrijke functie: het reguleren van de markten. Ongelimiteerd een markt zijn gang laten gaan resulteert in een monopolie: de macht van een enkeling. Door concurrenten 'uit de weg te ruimen' verkrijgt een bedrijf een onevenwichtige machtspositie. We zien dat bijvoorbeeld in de communicatie-industrie (Facebook) en in de platformindustrie (Amazon). Met globalisering en toenemende verschillen tussen arm en rijk als gevolg. De enige mogelijkheid om dit proces een halt toe te roepen is het handhaven van de scheiding der machten en het in evenwicht brengen van de macht van kopers en verkopers. Bij een monopolie ligt de macht alleen bij de verkoper: hij kan vragen wat hij wil. Monopolies kunnen voorkómen worden door regels op te stellen en te handhaven. Alleen een overheid kan dit op een fatsoenlijke manier doen.

In het geval van de banken dient eerst een onderscheid gemaakt te worden tussen de activiteiten op het vlak van de basisvoorzieningen en de commerciële activiteiten. De basisvoorzieningen dienen geheel onder het beheer van de overheid te vallen. Dat zijn de bewaarfunctie en de geldschepfunctie.

De enig juiste oplossing is om de banken te splitsen in twee soorten: een voor de basisvoorzieningen en een ander soort banken voor de commerciële activiteiten. De commerciële banken leveren het probleem op dat voor elk bedrijf geldt: het voorkómen van monopolieposities kan niet door een land opgelost worden omdat het de macht van een land overstijgt. De internationale markten kunnen alleen onder een internationale rechtsmacht vallen. Ook op dit vlak blijkt het belang van samenwerking.

De neoliberale handelwijze in de publieke sector begint bij het kostenplaatje. Dit is principieel een foute systematiek. De beginvraag is niet de bekostiging, maar dient uit te gaan van de behoefte. Eerst moet het pakket basisvoorzieningen vastgesteld worden waaruit dan *vervolgens* automatisch een kostenplaatje voortkomt wat dan in belastingen omgeslagen kan worden. Neoliberaal is: eerst de belastingen vaststellen en dan zien wat ermee gedaan kan worden. De omgekeerde weg is logischer en voor de burger beter begrijpbaar. Eerst de basisvoorzieningen vaststellen maakt voor de burger de hoogte van de belastingen inzichtelijker.

Overheid en markt

Er zijn drie soorten suprasystemen die extra belangrijk zijn voor de totstandkoming van een menswaardige samenleving: *overheden*, *markten* en *particuliere initiatieven*.

Het zijn systemen die nauw samenhangen. Het zijn systemen die door mensen gecreëerd zijn. In dit hoofdstuk leg ik de nadruk op de markt. In het hoofdstuk 'Onderhandelen' heb ik al het een en ander gezegd over het 'ruilen' van behoeftebevredigers. Zonder samen te werken met anderen voor het vergaren en maken van de behoeftebevredigers voor de zelfhandhaving is *menselijk* leven niet mogelijk. Zonder samen te werken is een *menswaardig* bestaan onmogelijk.

- We hebben andere mensen nodig voor het verkrijgen van de nodige behoeftebevredigers.

In het begin van je bestaan was je volledig afhankelijk van de liefde, of op zijn minst de verzorging, de ontferming, door anderen. Later, toen je zelf behoeftebevredigers door middel van werk of arbeid kon *creëren*, kon je een zinvolle bijdrage leveren aan het bestaan van jezelf en dat van anderen.

- Het leveren van een bijdrage aan het voortbestaan van jezelf en dat van anderen is een doel van elk mensenleven.

Sommige behoeftebevredigers stel je onvoorwaardelijk beschikbaar. Bijvoorbeeld als jij je ontfermt over iemand anders. Omgekeerd ben jij afhankelijk van anderen die zich als persoon beschikbaar stellen voor jou. Andere behoeftebevredigers kun je verkrijgen door ze te ruilen. Dat ruilen is op microniveau altijd een mens-tot-mens-actie. Bij een ruilactie gaat het om een contact tussen verkoper en koper, een contact dat ook digitaal kan plaatsvinden. In veel gevallen is de verkoper niet één persoon vanwege gedeeld eigenaarschap.

- Het gebruik van geld maakt wereldwijde ruilacties mogelijk.
- Het gebruik van geld maakt wereldwijde afhankelijkheid van mensen van elkaar mogelijk.
- Geld maakt wereldwijde ontferming (ontarming) mogelijk.

Die wereldwijde ontferming (zorg voor elkaar, solidariteit) gaat niet op voor alle behoeften. Sommige acties kunnen alleen op microniveau plaatsvinden, zonder geld als ruilmiddel, zoals de onvoorwaardelijke liefde tussen ouder en kind en het troosten van iemand die verdriet heeft. Het gaat daarbij om de hogere behoeften in de behoeftehiërarchie. De lagere, meer fysieke behoeftebevredigers – dat zijn goederen en diensten – kunnen (macroscopisch) verkregen worden via, eventueel wereldwijde, ketens en netwerken waarbij elke tussenstap in de keten mogelijk is door tegen geld te ruilen. *Op deze manier ontstaat wereldwijde afhankelijkheid.*

- Een markt is de vloer waarop ruilacties plaatsvinden waarbij van geld gebruik gemaakt wordt.

Vroeger was een markt een *plek* waar verkopers en kopers bij elkaar kwamen. Dat plaatsgebonden-zijn aan een fysieke plek waar de persoonlijke ontmoeting op microniveau plaatsvindt – deze oervorm van een markt – is nog steeds een bestaand verschijnsel: de wekelijkse markt op het dorpsplein, de vrijmarkt op Koningsdag, de supermarkt... Ook op macroniveau vinden transacties plaats: woningmarkt, arbeidsmarkt, geld markt...

Verkoper en koper – wij als personen – ontmoeten elkaar alleen nog binnen elke microstap in de macroscopische keten die loopt van het *creëren* van de behoeftebevredigers in een fabriek of op het land tot aan de verkoop ervan in de winkel. Op het laatst geef jij geld en je krijgt er een pakje boter voor terug. Dit ruilen kan ook digitaal gebeuren, bijvoorbeeld via iDeal, en de verkoper kan een webshop zijn.

We kunnen dit proces macroperspectief bekijken. Dan is de koper ‘consument’: de uiteindelijke gebruiker of verbruiker van de behoeftebevrediger. Wie het werk of de arbeid verricht waardoor een

behoeftebevrediger ontstond, is voor de koper tegenwoordig totaal onduidelijk.

- Behoeftebevredigers ontstaan door arbeid of werk; sommige behoeftebevredigers zijn alleen beschikbaar als iemand anders zich onvoorwaardelijk beschikbaar stelt (bij de hogere behoeftebevrediging).

Voor de lagere (koopbare) behoeftebevredigers geldt: *arbeid* staat aan het begin van de keten en maakt deel uit van elke tussenstap die uiteindelijk leidt tot het gebruik of verbruik van de behoeftebevrediger. De arbeider (werknemer) is de eerste verkoper, de tussenpersonen (handelaren) zijn zowel koper als verkoper.

- Macroscopisch bestaat de transactieketen uit: verkoper (arbeider) → waardetoevoegers (arbeiders/dienstverleners; handelaren) → koper.
- De eerste verkoper ontmoet de laatste koper niet meer op microniveau doordat van het tussenruilmiddel 'geld' gebruik wordt gemaakt.

De tijdsvolgorde is van belang. Er moet arbeid verricht worden voordat een koper in staat is de behoeftebevrediger te kopen. Die arbeid wordt in de toekomst steeds meer door robots verricht. Dat heeft grote gevolgen voor de arbeidsmarkt. 'Arbeidsmarkt' is een macroscopisch begrip zoals ook de keten tussen de eerste verkoper en de laatste koper uitsluitend macroscopisch begrepen kan worden.

- Door de tijdsvolgorde kun je een behoeftebevrediger *gestolde arbeid* noemen.

Dit geldt ook voor de robots die door een fabriek gekocht worden. Een robot is gestolde arbeid.

- Het begin van een gekochte behoeftebevrediger is 'arbeid'.
- Robots verrichten arbeid door gestolde menselijke arbeid.

Merk op dat ik arbeid *niet* afmeet aan de *tijd* die ervoor gebruikt wordt. Je kunt op praktische gronden afspreken om de tijd die aan arbeid besteed wordt in geld uit te drukken (uurloon), maar in essentie gaat het om de waardevermeerdering. Die waarde is afhankelijk van hoe belangrijk jij het verkrijgen van een behoeftebevrediger vindt. In feite gaat het om een psychologische waarde en niet om een economische waarde. Het terugbrengen tot economische termen is een versimpeling die past binnen het neoliberale denken. Het gebruik van tijd om arbeid te meten wordt onzinnig als die arbeid door robots verricht wordt. Wat is het uurloon dat een robot zou moeten verdienen?

Het gaat hier om de vraag welke meeteenheid je gebruikt om een waarde te bepalen. Voor de arbeid om de *toegevoegdewaarde* te creëren kan dat tijd zijn, maar ook geld. Je kunt per klus (geld) of per uur (tijd) de toegevoegdewaarde berekenen. Maar eigenlijk is de waarde van een behoeftebevrediger niet te objectiveren omdat het om een subjectieve zaak gaat. Toch hebben we dit nodig voor een ordelijk verloop van ons bestaan. De meeteenheid 'geld' is hiervoor het meest geschikt. Eventueel kun je tijd in geld uitdrukken. 'Geld' heeft dus een dubbele betekenis: meeteenheid (objectieve waarde) en tussenruilmiddel (subjectieve waarde).

De conclusie dat robots arbeid verrichten is van belang, onder andere voor het innen van belastingen (tussenruilmiddel). De door de overheid te innen belastingen zijn nodig voor het beschikbaar stellen van *basisvoorzieningen* (de macroscopische basisvoorzieningen zijn microscopisch behoeftebevredigers). Die overheid functioneert op macroniveau, evenals de markten die tegenwoordig het microniveau overstijgen. De productie-van-behoeftebevredigers vindt plaats in ketens. Daardoor kent op microniveau de eerste verkoper (de arbeider) de laatste koper (de consument; de gebruiker of verbruiker) niet.

De markt is, evenals de overheid, een suprasysteem. Beide functioneren los van elkaar. Dat zie je steeds duidelijker: de markten zijn wereldwijde *heterarchieën*. Maatschappijen zijn territorium-

gebonden *hiërarchieën*. Landelijke overheden lijken weinig invloed te hebben op het doen en laten van wereldwijd opererende bedrijven. Omgekeerd: bedrijven hebben veel invloed op het gedrag van overheden, met name doordat neoliberale overheden werkgelegenheid als na-te-streven-doel-nummer-1 zien. De overheden hebben, doordat ze zich heterarchisch tot elkaar verhouden, geen macht om een markt bij te sturen, tenzij ze overgaan op interne wetgeving en handhaving door bepaalde activiteiten te verbieden of door het aangaan van externe handelsverdragen.

Zowel op micro- als op macroniveau zijn markten aan regels gebonden, soms zelfs heel fysiek: handjeklap op de veemarkt, borrel in het café om af te rekenen, handtekening onder een contract, dit zijn uitingen op microniveau. Op macroniveau gaat het bijvoorbeeld om handelsverdragen. Veel regels ontstaan spontaan, het zijn dan cultuurregels, voortgekomen uit moraalopvattingen (zie MCM-mix).

Overheid en markt behoren van elkaar afhankelijk te zijn. De vraag wie de macht heeft is daarbij essentieel. Kan de een de baas spelen over de ander? Door de ogenschijnlijke ongrijpbaarheid van de wereldwijde markten lijken de markten de strijd te winnen, ware het niet dat zij afhankelijk zijn van de kopers.

- Koper (= consument, gebruiker, verbruiker) = burger.

Als burger/koper heb je macroscopische invloed. Voorwaarde is dan wel dat je gezamenlijk optreedt, bijvoorbeeld via de overheid van een land door middel van handelsovereenkomsten. De macht van een overheid bestaat uit het kunnen vaststellen van regels waaraan de burgers zich te houden hebben. Die regels (wetten) kunnen het koop- en verkoop gedrag aan banden leggen. De macht van een overheid kan worden vergroot door samen met andere landen hetzelfde doel na te streven.

- Ook internationale bedrijven zijn afhankelijk van de verkoop van hun producten.

- Internationale bedrijven zijn afhankelijk van consumentenclusters.
- Via het consumentengedrag kunnen ook overheden het gedrag van de grote bedrijven reguleren, desnoods via belasting op merken (importheffingen).

Samenwerken heeft per definitie tot gevolg dat je een suprasysteem vormt. Laten we beginnen met de situatie dat je iemand op microniveau ontmoet. Jullie ontdekken dat het handig is om samen iets te doen. Je onderhandelt daarover, stelt een intentie (bedoeling) vast en je maakt afspraken.

Deze beschrijving is een ideaalmodel; het veronderstelt dat jullie allebei in vrijheid voor de samenwerking kunnen kiezen. Jullie vormen vanaf de eerste ontmoeting een systeem, een heterarchie, bestaande uit twee personen.

Vrijheid is bij de systeemvorming niet vanzelfsprekend. Als eitje of zaadje kon jij je ouders niet in vrijheid uitkiezen. Als burger kun je niet je eerste overheid uitkiezen. Sommigen kunnen, als ze volwassen zijn, naar een ander land verhuizen en dan een ander staatsburgerschap aanvragen. Toch ga ik er modelmatig vanuit dat je in vrijheid je eigen suprasystemen kunt kiezen. Ik doe dat omdat ik zelfhandhaving als jouw meest fundamentele behoefte zie en *zelfbeschikking* als de meest menswaardige manier om dit te bereiken.

Dat ik het individu (de burger of de consument) centraal stel is niet vanzelfsprekend. Er zijn samenlevingen die 'het suprasysteem' (familie, stam, volk...) belangrijker vinden dan een individu. In sommige gevallen is de eer van de familie belangrijker dan het leven van een persoon. Er zijn maatschappijen waar de staat belangrijker is dan het individu (volgens de machthebbers, in sommige gevallen vinden ook de burgers dat).

- In het neoliberale westen lijkt het erop dat *kosten* belangrijker zijn dan personen.

Het systeem waarbij de burgers van een land modelmatig hun eigen overheid kunnen kiezen wordt een ‘democratie’ genoemd. Het gebeurt echter steeds vaker dat burgers in vrijheid en volgens democratische regels een machthebber kiezen die vervolgens in naam van het volk ondemocratische maatregelen treft. Zoals het uitschakelen van instituten die de democratie controleren. We zien dat in Amerika, Hongarije, Polen... Ook al volgt een overheid de wil van de meerderheid van de burgers, dan staat daarmee niet vast dat ze menswaardig besturen. Een echte democratie garandeert voor minderheden en feitelijk voor elke burger: een menswaardig bestaan. Dat is in de meeste landen (nog) niet het geval.

Een overheid bestaat uit een aantal *mensen* die het besturend orgaan van het land vormen. Wat is de taak van die mensen? Wat moet er bestuurd worden? Wat wil jij dat er bestuurd wordt? Besturen houdt in: het vaststellen en handhaven van regels, dusdanig dat een doel bereikt wordt. Welk doel? Ik kies als uitgangspunt de Gulden Regel die ik voor iedere burger van toepassing acht:

- Respecteer en ondersteun de basisbehoeften van anderen en draag bij aan de totstandkoming respectievelijk handhaving van een maatschappij waarin iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

Een regering heeft als taak het suprasysteem ‘land’ intern – het menselijk gedrag binnen de landsgrenzen – dusdanig te besturen dat iedereen in zijn basisbehoeften kan voorzien.

- We delegeren onze bevoegdheid aan een overheid om beslissingen te nemen, voor zover die overheid daardoor in staat is het doel te bereiken van het suprasysteem ‘land’.
- Het doel van regeren is: de Gulden Regel ten uitvoer brengen.

Doordat we onze vrijheid-om-te-beslissen gedeeltelijk opgeven onderwerpen we ons aan de regels – de wetten – die door de regering

opgesteld worden. Dit opgeven van een deel van onze vrijheid is een voorwaarde voor een goed functionerende maatschappij.

De overheid heeft het regelen van de voorzieningen voor de basisbehoeften van de burgers, van die burgers *gedelegeerd* gekregen. Bij voorkeur komen de koopbare voorzieningen (behoeftebevredigers) via markten beschikbaar. Dit houdt in dat de regelingen die door een overheid getroffen worden voor een belangrijk deel het gedrag van de markten op het macroniveau bepaalt en op het microniveau het gedrag van verkopers (winkeliers...) en kopers (consumenten...).

- De macht van een overheid is groot, zou groter moeten zijn dan die van de markt.

De markt heeft zich te voegen naar de regels die in een bepaald land gelden. Die regels (wetten) worden echter niet altijd op een verstandige (driedimensionale) manier opgesteld. Isolationisme (America first, nationalisme) heeft een averechtse uitwerking. Alleen samenwerken levert een menswaardige situatie op die in overeenstemming is met de Gulden Regel.

De globalisering – het op wereldniveau functioneren van bedrijven – lijkt veel landen te verlammen. Vooral die landen die het neoliberalisme aanhangen, omdat de globalisering een gevolg is van dat neoliberalisme. Door de vrijemarkt-ideologie kunnen grote bedrijven hun gang gaan; er is geen wereldwijde overheid die hun gedrag aan banden legt. Zou het goed zijn als er een mondiale overheid zou komen? In theorie is dat denkbaar... Voorlopig lijkt het realistischer om van een ordening uit te gaan die bestaat uit landen die met elkaar samenwerken door samen blokken te vormen. En dat is maar goed ook. Een wereldwijde overheid zou de mensheid veranderen in een wereldwijde hiërarchie. De wereld zou centraal door een paar mensen bestuurd worden. Een kenmerk van een hiërarchie is bovendien dat ze het liefst alles bij het oude willen houden. Willen we vooruitgang, dan kunnen we beter kiezen voor een dialectische heterarchie, bestaande uit een paar hiërarchisch

bestuurde blokken, die zich dynamisch aan elkaar optrekken. Alleen op deze manier is voortdurende *voortgang* gegarandeerd. Dat brengt weliswaar spanningen met zich mee, maar die zijn te beheersen. Bovendien is dit in overeenstemming met de gang van de geschiedenis: opkomende en verdwijnende beschavingen. De tegenwoordige stand van zaken is: verschuivende evenwichten tussen machtsblokken die zich dialectisch tot elkaar verhouden. Vermindering van de macht van Amerika. Opkomend China. Wakker wordend Afrika. Dat kan weliswaar op oorlogen uitlopen, maar het is ook mogelijk tegenstellingen via een dialectische spanningsreductie op te lossen, met als gevolg vooruitgang. Het kan, en het hoeft niet uit te lopen op een koude oorlog. Liever een warme samenwerking.

Menswaardig is als machtsblokken via diplomatiek overleg (connecten) tot afspraken komen. Dat is een betere weg dan het tweedimensionale dreigen dat bij een koude oorlog (wapenwedloop) hoort of bij een handelsoorlog. De energie die dat vergt kan beter gestoken worden in het samenwerken aan een gezamenlijke doelstelling. Dat werkt alleen als vertrouwen en wantrouwen met elkaar in evenwicht zijn en we de andere partij een bestaan gunnen. *Menswaardig is*: begrip voor en erkenning van de positie en belangen van de andere partij. *Menswaardig is*: de ander zijn eigen eigenheid gunnen. Dat is driedimensionaal. De neiging om je over de ander te willen ontfemen kan een positieve bijdrage zijn, tenzij dit de vorm aanneemt van je eigen waarden en normen loochenen of opdringen. Erkenning dat de andere partij een eigen geschiedenis heeft en een eigen kijk op wat goed en fout is, betekent: de ander nemen zoals hij is. Dit voorkomt de valkuil van het gevoel van superioriteit. De andere partij heeft een andere ontwikkeling doorgemaakt die niet beter of slechter is. Alleen met deze grondhouding kan het optimale uit een samenwerking gehaald worden. Belangrijk is wel dat ook erkend wordt dat beide partijen elkaar op een realistische manier behoren te wantrouwen. Je weet nooit of de andere partij eerlijk is; of hij zich aan de afspraken zal houden; of door een interne machtswisseling anderen aan het roer komen te staan met andere bedoelingen... Je kunt transparantie wensen maar je weet nooit in hoeverre die ook gegeven

wordt. Vertrouwen en wantrouwen dienen realistisch te zijn. De ander als *vijand* zien is niet effectief. Vriendschap is een hoger goed. Vriendschap bevordert samenwerking. Vijandschap is tweedimensionaal, ligt aan driedimensionaliteit ten grondslag en in zekere zin hebben we vijandschap nodig: zonder vijanden geen vrienden. Vijandschap hier op te vatten als 'anders zijn'; als erkennen dat de ander eigenschappen heeft waar jij het niet mee eens bent of die aan jouw belangen tegengesteld zijn. Onze identiteit en culturen zijn gebaseerd discriminatie. Het is vooral de vraag hoe we met onze 'vijanden' omgaan. Als mens hebben we de mogelijkheid om 'nee' te zeggen tegen natuurlijke (tweedimensionale) neigingen. Het maakt wat uit of we iemand bij voorbaat als vijand zien; het maakt wat uit of we een vijand willen vernietigen of hem bij voorkeur links laten liggen. Defensie is een vorm van zelfhandhaving, agressie verhoogt de kans op zelfvernietiging. Beter is: 'connecten'.

Om vijandschap te reguleren is territoriumgedrag een verschijnsel dat veel voorkomt in de dierenwereld. Ook voor mensen is dit 'natuurlijk gedrag'. Mensen kunnen zich territoriaal ordenen in landen. Dat houdt in: opgeven van ongebonden individuele vrijheid. Door landelijk samen te werken geef je een deel van je vrijheid op. Ook als landen met andere landen samenwerken (een machtsblok vormen) geven ze een deel van hun vrijheid op. Het opgeven van vrijheid, via delegeren, aan een overheid, is voor mensen te overzien. Menswaardig opgeven van vrijheid kan via volksvertegenwoordigers en via politieke partijen. Dit sluit aan bij het natuurlijke bestaan van mensen en hun behoefte aan zelfhandhaving, dat wil zeggen: hun behoefte aan identiteit, bij een groep horen, je geborgen en veilig voelen bij anderen... Dat vraagt om aanpassing aan elkaar. De landelijke nabijheidskring is voor mensen overzichtelijk op microniveau. De samenwerking tussen landen speelt zich voor hen af op het macroniveau. Op macroniveau samenwerking in machtsblokken is 'natuurlijk'.

Voor de productie van behoeftebevredigers zijn landen steeds meer afhankelijk van andere landen: er zijn mondiaal werkende markten ontstaan.

Een land is hiërarchisch geordend, een markt is daarentegen een heterarchie die door de huidige technologie niet meer aan een bepaalde plek gebonden is. Markten ontglippen aan de besturing door overheden door mondiaal werkzaam te zijn, tenzij een overheid door wetgeving beperkende maatregelen oplegt *aan zijn burgers* (en lokale bedrijven). Landelijke regelgeving is nodig in het geval van ontbrekende mondiale wetgeving. Dit is de manier waarop overheden het heft weer in eigen hand kunnen nemen. Niet-ingrijpen betekent: je overgeven aan de willekeur van de markt en het uit handen geven van de zelfbeschikking. Niet-ingrijpen is niet-menswaardig.

Bedrijven zien concurrenten als een vijand, bedrijven zijn uit op het uitschakelen van hun concurrenten en het vormen van een monopoliepositie (alleenheerschappij). Ze willen hun territorium zo groot mogelijk maken. Markten werken al lang niet meer in het belang van de meeste burgers. Als er geen persoonlijk contact meer is tussen verkoper en koper zal de verkoper zijn spullen zo duur mogelijk verkopen. Mededogen (ontfermen) werkt op macroniveau niet. We zien hier een parallel met oorlogvoering: in persoonlijk contact iemand doden is moeilijk, mensen vanaf grote afstand beschieten is makkelijker.

- De menselijke behoeften functioneren op microniveau.

Soms houden mensen *rekening* met macroniveaus, maar meestal gaan ze voor het eigen gewin, tenzij ze weten dat iedereen zich aan bepaalde regels houdt. Het neoliberalisme schrijft het gaan voor het eigen gewin zelfs voor. Hoe meer winst een bedrijf maakt hoe beter; iedereen moet voor zichzelf zorgen. Met als gevolg een steeds grotere kloof tussen, uiteindelijk, aandeelhouders (rijk) en de consumenten (arm). Internationale verdragen kunnen de rol van wetten (regels) aannemen waar zowel de machtsblokken als de markten zich aan te houden hebben. Dat betekent: afscheid van het extreme vrijemarktdenken en

bundeling van landen, bijvoorbeeld in het machtsblok 'Europa' (tegenover Rusland, Amerika, China...). Het betekent: reguleren van de markt volgens het bandbreedtemodel, te beginnen op landelijk niveau, in samenwerking met andere landen door machtsblokken te vormen die zich bij voorkeur aan 'interblokkare' regels houden.

Bedrijven

Een *bedrijf* is een *groep mensen* die behoeftebevredigers levert met de bedoeling om geld te verdienen. Zo zou een neoliberal een bedrijf kunnen definiëren. Hij zou ook kunnen zeggen: een bedrijf is een mogelijkheid om geld in te investeren om daarmee zo veel mogelijk winst te maken. Een menswaardiger omschrijving is:

- Een *bedrijf* is een samenwerkingsverband van mensen met een intentie. Die intentie is: *een bijdrage leveren* aan het bestaan van de medewerkers en aan het functioneren van één of meerdere maatschappijen. De bijdrage bestaat uit het verrichten van *arbeid*.
- Een *bedrijf* levert behoeftebevredigers die door middel van arbeid verkregen worden.
- Een bedrijf is een arbeider (zzp'er) of een coöperatie die *toegevoegdewaarde* levert (een dienst of een product) tegen betaling.

Een geheel waarin mensen samenwerken is een systeem, een organisatie. Elke organisatie-van-mensen heeft een *maatschappelijke functie*. Dat geldt ook voor een bedrijf. Een bedrijf is een organisatie dat behoeftebevredigers levert tegen betaling; een bedrijf verkoopt behoeftebevredigers. Je kunt ook zeggen:

- *Toegevoegdewaarde* ontstaat in een bedrijf.
- De toegevoegdewaarde ontstaat door arbeid.
- Toegevoegdewaarde kan in geld uitgedrukt worden.
- De toegevoegdewaarde-in-geld wordt bepaald door de maker (of het collectief van makers: bedrijf; instelling; organisatie...).
- De maximumprijs voor een product wordt bepaald door concurrentie; de minimumprijs kan bepaald worden door overheidsregulering.

Voorbeeld. Een bedrijf koopt voor € 200,- bomen om daar tafels van te maken. Een tafel is een behoeftebevrediger omdat het voldoet aan een behoefte van mensen. Om een tafel te maken is arbeidskracht nodig. Het bedrijf 'koopt die in' door een meubelmaker in dienst te nemen voor € 1000,-. Totale kosten: € 1200,-. De meubelmaker maakt 10 tafels van het hout. Een tafel kost dan voor het bedrijf € 120,-. Het bedrijf verkoopt de tafels aan een meubelzaak voor € 1500,-. Een tafel is derhalve waardevoller dan een boom (althans voor de consumenten). Het verschil tussen de bomen en de tafels is € 300,-. Dit is de toegevoegdewaarde-in-geld-uitgedrukt. De vraag is: wie krijgt die € 300,-? Volgens een neoliberal is die € 300,- voor het bedrijf. Als argument wordt aangevoerd dat het bedrijf *risico* loopt door het kopen van bomen en het inhuren van een meubelmaker. In termen van een neoliberal: er is een investering gepleegd van € 1200,-. Het risico bestaat dat de tafels niet verkocht worden. Ter compensatie van het risico heeft de investeerder recht op de toegevoegdewaarde. In andere gevallen wordt beweerd dat de toegevoegdewaarde nodig is om nieuwe producten te ontwikkelen. Deze claims zijn tegenwoordig op zijn minst aanvechtbaar. Het risico is nihil want als het bedrijf de tafels niet verkoopt gaat het failliet. De ondernemer kan dan gewoon nieuwe investeerders zoeken en een nieuw bedrijf starten. De banken werden in 2008 gewoon even overgenomen door de overheid, de verliezen waren niet voor de bedrijven (de aandeelhouders) maar voor de burgers. Dat geldt ook voor andere faillissementen: sommige toeleveranciers en investeerders worden weliswaar extra getroffen, maar uiteindelijk komen ook deze verliezen op het bordje van de consument terecht. Risico is in de prijs van de producten ingecalculeerd. Iets dergelijks geldt voor het argument van productvernieuwing. Dat doen bedrijven om nieuwe markten aan te boren of om concurrenten de wind uit de zeilen te nemen. Het gaat vaak om producten waar we als consument niet om gevraagd hebben en die geen bijdrage leveren aan onze welvaart. Bovendien komen de echte innovaties vaak niet van bedrijven maar ligt er door de overheid gefinancierd onderzoek aan ten grondslag.

De neoliberale argumentaties om de toegevoegdewaarde aan de *investeerd*ers (de aandeelhouders) te geven gaat steeds minder op. Er blijft maar één antwoord over:

- De toegevoegdewaarde dient ten goede te komen aan degene die de *arbeid* verricht.

Dat was oorspronkelijk ook zo: de jager gaf als tegenprestatie een stuk vlees aan zijn vrouw ter compensatie van de arbeid die zij verrichtte in hun huishouding. Toegevoegdewaarde speelde daarbij geen rol, het was een oplossing om de onderlinge samenwerking, en uiteindelijk de zelfhandhaving, in stand te houden. Hier kwam de klad in toen de jager een stuk vlees met zijn buurman ging ruilen tegen groente. Hoeveel vlees moest hij geven voor een portie groente? Waarop baseerden zij de waarde van hun product? Je kunt het overlaten aan de wederzijdse instemming: hoe graag wil de één het stuk vlees en de ander de groente? *Beider tevredenheid is dan de maatstaf*. Dat is op het microniveau een prima uitgangspunt, maar gaat tegenwoordig niet meer op omdat ‘het ruilen’ niet meer rechtstreeks gebeurt maar gezien moet worden vanuit een macroperspectief. De oorspronkelijke arbeider ontmoet zijn koper niet meer aan den lijve.

Markten kunnen alleen functioneren als er overeenstemming is over de wijze waarop de toegevoegdewaarde bepaald wordt. *Rechtvaardig is om de geleverde inspanning als maatstaf te nemen*.

- Risico moet vervangen worden door *inspanning*.

Door de geleverde inspanning als maatstaf te nemen doet zich de vraag naar een objectieve maatstaf voor: hoe meet je inspanning? Vanaf het begin van de Industriële Revolutie werd dit gedaan door de *tijd* als maatstaf te nemen: *arbeiders verkochten hun arbeidskracht per uur*; ze kregen een *loon* per week of een *salaris* per maand. Een arbeidsweek omvatte een wettelijk bepaald maximaal aantal uren. In het begin mochten vrouwen en kinderen (12 tot 15 jaar) 11 uur per dag en 6 dagen in de week werken. Tegenwoordig beslaat een volledige baan uit 32 tot 40 uur per week, afhankelijk van de bedrijfstak, maar

dit wordt onder invloed van de neoliberale concurrentie vaak opgerekt door onbetaalde overuren en wordt de inspanning-per-uur zo veel mogelijk opgevoerd. De vraag of dit aansluit bij de behoefte van de werknemers is voor een liberaal niet relevant. Toch lijkt het meten van de arbeidsuren een redelijk rechtvaardig uitgangspunt en het is praktisch uitvoerbaar. Het is in elk geval een *meetbare* mogelijkheid. Een andere mogelijkheid zou je ‘*relevantie*’ kunnen noemen. Hoe relevant is een bepaalde inspanning voor een bedrijf? Deze mogelijkheid is echter niet objectief vaststelbaar. Je kunt er een subjectieve mening over hebben, je zou ook van een intersubjectieve vaststelling uit kunnen gaan, maar dan is de vraag uit welke mensen de groep bestaat die de relevantie vaststelt. In Nederland gebeurt dit enigszins door het bepalen van loonschalen via *collectieve arbeidsovereenkomsten*.

Toegevoegdewaarde ontstaat door het op elkaar inwerken van de *productiefactoren* arbeid, natuur, kapitaal en ondernemerschap. Ze zijn alle vier in geldwaarde uit te drukken. Om iets te maken moet je investeren door grondstoffen of halfproducten te kopen. Dat kan door eigen geld te besteden of door geld te krijgen van bijvoorbeeld aandeelhouders. De factor arbeid wordt verwezenlijkt door mensen, robots of tijd (landbouw). Neoliberalen beschouwen de factoren natuur (grond, grondstoffen) en arbeid als kostenposten en trekken de voor hen logische conclusie dat de toegevoegdewaarde voor het kapitaal is: de winst is voor de aandeelhouders. Aandeelhouders leveren echter geen (nauwelijks) inspanning. Waarom zouden zij recht hebben op de toegevoegdewaarde? Het risico dat zij lopen kan uitgedrukt worden in een percentage van het te investeren geld. Het geld dat vooraf nodig is voor een productie kan als kostenpost in de prijs van een product verrekend worden. De toegevoegdewaarde (het extra geld) kan evengoed aan de *factor ‘arbeid’* gegeven worden, wat ook logisch is – zeker nu risico geen doorslag gevende factor meer is –, want het is de arbeider die de inspanning levert waardoor een product of dienst beschikbaar komt. Het is ook de arbeider die de risico’s draagt (op ontslag): de ondernemer gaat failliet en kan weer een ander bedrijf beginnen; het risico van de kapitalist wordt afgekocht via rente

en dividend. Daarom: als meerdere mensen aan eenzelfde product een bijdrage leveren, kan de meeropbrengst (toegevoegdewaarde) beter onder hen verdeeld worden, met dien verstande, dat ook hier de regels van de bandbreedtemaatschappij gevolgd moeten worden.

- Salarissen hebben een boven- en een ondergrens.

De ondergrens dient in samenhang met een onvoorwaardelijk *basisinkomen* gezien te worden. In de bandbreedtemaatschappij krijgt elk huishouden een basisinkomen, ik heb dat uitgelegd in mijn boek 'Bestaan begrijpen'. De ondergrens voor een salaris is € 0,- (nul euro). Dit kan omdat elke werknemer ook al een basisinkomen krijgt. Arbeid is in dit geval een soort vrijwilligerswerk. Dit is op zich niets nieuws. Denk aan de arbeid die vrijwilligers in ziekenhuizen, bibliotheken... nu al verrichten. Als het bedrijf geen arbeiders kan motiveren om bij het bedrijf te gaan werken, kan het een hoger salaris aanbieden. Dit maakt verschillen in inkomen en een pluriforme samenleving mogelijk.

De basisinkomens-per-huishouden worden door de overheid betaald uit de toegevoegdewaarde die arbeid oplevert. De toegevoegdewaarde die een groep mensen (bedrijf, instelling, organisatie...) genereert wordt door de overheid belast (belasting toegevoegdewaarde, btw). De hoogte van die belasting wordt periodiek vastgesteld aan de hand van de totale kosten voor de basisvoorzieningen. Door een inschatting van de totale te realiseren toegevoegdewaarde kan berekend worden hoeveel belasting de overheid moet innen. Het omzetten in een percentage te betalen btw is een eenvoudig rekensommetje.

Een werkgever krijgt een aanslag volgens de huidige systematiek – volgens de richtlijnen van de EU – ; de werkgever betaalt, via een omweg, het basisinkomen van zijn werknemers. Belasting wordt feitelijk geheven op de winst die een bedrijf maakt.

Het werkloosheidsprobleem is opgelost. Iedereen kan arbeid aanvaarden of eigen werkzaamheden *creëren*; hij is immers verzekerd van een inkomen. Niet iedereen zal in de toekomst betaald werk

(arbeid) vinden, maar dat is tegenwoordig ook al zo. Het betaalde werk zal in de toekomst nog minder worden door *gestolde arbeid* (automatisering, robotisering...). Mensen krijgen, door de zekerheid van een basisinkomen, meer dan voorheen de gelegenheid om door hen gewenst en zinvol werk te doen.

Volgens het neoliberalisme is de winst van een bedrijf datgene wat overblijft als alle onkosten betaald zijn. De winst is voor de eigenaar(s) van het bedrijf, bij grote bedrijven zijn dat de aandeelhouders. Meestal wordt een deel van de winst gereserveerd voor toekomstige ontwikkelingen zoals het ontwikkelen van nieuwe producten. Het model van de bandbreedtemaatschappij kent het begrip ‘*winst*’ niet. Het gaat om de *toegevoegdewaarde* die aangebracht wordt waardoor een behoeftebevrediger ontstaat.

- De *toegevoegdewaarde* is wat een arbeider (medewerker) toevoegt aan grondstoffen en/of halffabricaten en/of processen om een verkoopbaar product of dienst te realiseren .
- Toegevoegdewaarde kan in geld uitgedrukt worden.
- De verkoopprijs van een behoeftebevrediger (en van elk halfproduct) is:

de bedrijfskosten (*alle* kosten, inclusief reserveringen)
de toegevoegdewaarde-in-geld-uitgedrukt +
verkoopprijs

Het bandbreedte-bedrijfsmodel kent geen aandeelhouders.

- Een *bedrijf* is een systeem (een geheel van mensen: arbeiders) dat een bijdrage levert aan het voortbestaan van zichzelf, zijn medewerkers en de burgers in een maatschappij.

De toegevoegdewaarde (in geld uitgedrukt) die een arbeider levert noem ik ‘salaris’. Voor het bedrijf zijn dit ‘kosten’. Dit geld gebruikt het bedrijf voor zijn eigen zelfhandhaving.

Ik noem het salaris ook wel: ‘microkosten’. Door samen met anderen in een bedrijf toegevoegdewaarde te *creëren* moeten extra kosten gemaakt worden, dit resulteert in ‘mesokosten’. En om als persoon en als bedrijf te kunnen functioneren moeten ook kosten gemaakt voor het functioneren in een nog wijdere nabijheidskring: de maatschappij. Die kosten noem in ‘macrokosten’.

- *Microkosten*: voor de zelfhandhaving als burger.
- *Mesokosten*: voor de zelfhandhaving als bedrijf.
- *Macrokosten*: voor de zelfhandhaving van de maatschappij en nog grotere nabijheidskringen.

Minimaal moeten bedrijven producten en/of diensten verkopen waarmee ze alle micro- plus de mesokosten kunnen dekken. Kostendekkend bezig zijn houdt in dat arbeiders hun basisinkomen plus salaris ontvangen. Een maatschappij kan alleen bestaan als er voldoende arbeiders en bedrijven zijn die ook macrokosten kunnen betalen; die arbeiders en bedrijven genereren ‘macrowaarde’. Ze betalen btw omdat ze zich ervan bewust zijn dat een maatschappij en een wereldorde alleen kan voortbestaan op basis van solidariteit. De krachtigen (gelukkigen) werken mee aan het voortbestaan van minder succesvollen in het besef dat dit voor hun eigen zelfhandhaving noodzakelijk is.

- *Macrowaarde* ontstaat als een bedrijf ‘*overwaarde*’ realiseert: het bedrijf creëert meer waarde dan voor het eigen voortbestaan nodig is.
- De *bijdrage* van een bedrijf aan de maatschappij bestaat uit het leveren van behoeftebevredigers én eventueel (niet noodzakelijk) macrowaarde.
- Een doel van elk bedrijf is het realiseren van zo veel mogelijk macrowaarde.

In dit model is concurrentie vervangen door competitie. *Duurzame ontwikkeling* bestaat uit het leveren van een bijdrage aan het voortbestaan van de mensheid en van de natuur.

Arbeid is een puur vrijwillige bezigheid, wat niet inhoudt dat mensen niet aangemoedigd zouden mogen worden. Soms is enige hulp bij het stappen over een drempel een vorm van *ontfermen*. Enig inzicht in de werking van en de plaats in een maatschappij plus inzicht in de eigen mogelijkheden is hiervoor noodzakelijk. Onderwijs in burgerschap is essentieel. Daar hoort het besef van medeverantwoordelijk-zijn voor de voortgang van de mensheid en de natuur bij: dat is je *ontfermen* over je omgeving voor zover je daarvoor kiest.

In het neoliberale model zijn aandeelhouders nodig om de nodige investeringen te verkrijgen om een bedrijf op te zetten of uit te breiden. In het bandbreedte-bedrijfsmodel wordt uitbreiding betaald door eerder gemaakte toegevoegdewaarde of door het aangaan van een *lening* voor een vaste rente. Het verlenen van leningen wordt gereguleerd door de overheid.

Het bedrijf bepaalt zelf de verhouding tussen *reservering* en macrowaarde. In overeenstemming met het bandbreedtemodel is er wel een beneden- en een bovengrens voor de bedragen die gereserveerd mogen worden – de rest van de toegevoegdewaarde is macrowaarde en wordt aan de fiscus overgedragen.

De benedengrens van de macrowaarde is € 0,-: die is aan de orde als een bedrijf bepaalt alles te bewaren voor toekomstige investeringen. De bovengrens wordt door de overheid bepaald, per bedrijfssoort en bedrijfsgrootte. Dit om onlogische en onredelijke reserveringen te voorkomen. Eventueel kan op aanvraag dispensatie verleend worden, bijvoorbeeld voor kansrijke uitbreidingen of innovaties.

De hier beschreven uitgangspunten dienen verder uitgewerkt te worden, maar vormen een sluitend geheel. De variabele factor is de macrowaarde. Het is de toegevoegdewaarde van arbeid die het systeem ‘maatschappij’, en uiteindelijk de wereldorde (vrede) in stand houdt.

Een essentiële kwestie is de vraag: “Wie is eigenaar van een bedrijf?” Die vraag kan alleen beantwoordt worden als duidelijk is wat ‘eigendom’ is. Daarbij is van belang scherp voor ogen te hebben dat

eigendom een begrip is van het microniveau. Eigendom betreft iets dat van-mij is en is dus niet van-jou. Dat wil zeggen: ik kan ermee doen wat ik wil. Dit betekent dat jij dit moet accepteren en geen invloed op mijn eigendom moet uitoefenen; je mag het zonder mijn toestemming niet gebruiken of verbruiken. Als ik je toestemming geef om het te *verbruiken*, dan is het een gift; als ik je toestemming geef om het te *gebruiken* is het tijdelijk in je *bezit*. Je kunt dus iets bezitten wat niet je *eigendom* is. Let wel: dit alles speelt zich af op het microniveau. Op het macroniveau is 'eigendom' een rechtskundig begrip waar de neoliberalen mee aan de haal zijn gegaan om macht uit te oefenen.

Een suprasysteem kan alleen vanuit een macroperspectief gekend worden. Door er een naam aan te geven kunnen we er over praten, in de hoop dat we hetzelfde bedoelen. Neem het woord 'maatschappij'. Op microniveau bestaat een 'maatschappij' niet. Je leeft in een omgeving. In een huis, in een straat. Je hebt burenen. Je kunt naar een ander dorp fietsen. Je kunt een pakje boter kopen in de supermarkt. Je kunt je afvragen waarom je een bepaalde plek een 'dorp' noemt en je kunt je afvragen hoe dat pakje boter in de supermarkt terecht komt. Je stelt dan macroscopische vragen. Je neemt dan een soort helikopterpositie in; je neemt in gedachten afstand; je verbeeldt je een antwoord op de vraag die jij je gesteld hebt. Die antwoorden zijn bedoeld om je dagelijkse microscopische leven enigszins ordelijk te laten verlopen. Dat gaat vooral op als anderen van dezelfde beelden uitgaan en daarvoor dezelfde woorden gebruiken. Dan kun je afspraken maken over hoe je gaat handelen en kun je begrijpen wat de ander bedoelt; dan kun je samenwerken en een bedrijf vormen.

- Een *bedrijf* is een suprasysteem, een macroscopische samenwerkingseenheid.

Volgens de neoliberale visie kan een bedrijf 'eigendom' zijn van mensen. Daardoor kan een bedrijf gekocht en verkocht worden. Kan een suprasysteem, bestaande uit mensen, 'van-jou' zijn? Kan een samenwerkingseenheid, bestaande uit mensen, van-jou zijn? *Kunnen*

mensen van-jou zijn? Mensen als eigendom opvatten is niet-menswaardig.

- Mensen beschouwen als eigendom is een vorm van slavernij.

Een neoliberal zal zeggen dat het bij een bedrijf niet om mensen gaat maar om producten en diensten. Producten en diensten zijn zaken die op microniveau gekocht en verkocht worden en daar kan winst op gemaakt worden waarop de *eigenaar* van dat product of dienst recht heeft.

Er is echter sprake van *niveauperhaspeling* als gedacht wordt dat een bedrijf een product of een dienst levert. Een bedrijf levert geen inspanning. Een bedrijf is het *suprasysteem* dat samenwerking organiseert. De mensen – die individuele arbeiders – leveren de toegevoegdewaarde, niet het bedrijf. Zonder individuele *inspanning* of *gestolde arbeid* (robots) is er geen *bedrijf*.

- De arbeidskracht van een persoon zien als het eigendom waar iemand anders over kan beschikken is niet-menswaardig.

In een menswaardige maatschappij is arbeidskracht onvervreemdbaar en persoonlijk.

- Alleen het individu dat de inspanning levert is eigenaar van het resultaat van de inspanning.

Een bedrijf is niets anders dan de *samenbundeling* (van arbeidskracht). Die samenbundeling kan gezien worden als een gezamenlijk eigendom, maar dan trap je in de val van de niveauperhaspeling, want eigendom is persoonlijk en niet iets van een collectief. (Collectief eigendom – ook ‘overheidseigendom’ – is een juridische truc om een aantal particulieren (of alle burgers) als een eenheid te kunnen beschouwen. Je kunt een collectief bijvoorbeeld niet in een gevangenis stoppen.) De macroscopische samenbundeling van arbeidskracht (een bedrijf) beschouwen als iets dat microscopisch gekocht en verkocht kan worden is niet-menswaardig. Neoliberalen denken daar anders over. Door hen wordt

een bedrijf gezien als het eigendom van investeerders (aandeelhouders).

In de bandbreedtemaatschappij heeft eigendom alleen betrekking op behoeftebevredigers. Een bedrijf is geen behoeftebevrediger maar een *leverancier* van behoeftebevredigers. In de bandbreedtemaatschappij is niemand eigenaar van een bedrijf. De rechtspositie van een bedrijf is ‘de coöperatieve vereniging’, kortweg aangeduid als ‘coöperatie’.

De ‘vereniging van arbeiders’ (coöperatie) is een wereldwijd erkende rechtspositievorm. Toch zijn de meeste bedrijven ‘vennootschappen’, dat wil zeggen, van rechtswege is zo’n bedrijf *eigendom* van één of meerdere personen (aandeelhouders). De rechts-vormen vennootschap en coöperatie kunnen in een menswaardige maatschappij niet naast elkaar bestaan. Een vennootschap maakt het mogelijk de opbrengsten van gezamenlijke inspanningen ten goede te laten komen van enkele personen. Dat houdt in dat anderen tekort gedaan wordt (uitgebuit worden) waardoor er een onacceptabel verschil tussen arm en rijk ontstaat. Het is de overheid die de macht hebben om de verschillen aan banden te leggen.

Voor de persoon die de inspanning levert kan werk of arbeid ook een andere betekenis hebben dan een kostenpost, zoals dat door neoliberalen gezien wordt. Werk of arbeid kan gezien worden als zingever. Je kunt er een deel van je identiteit aan ontlene. “Ik ben timmerman”. Je kunt trots zijn op wat je door werk of arbeid teweeg brengt. “Dat heb ik gemaakt”. “Dat heb ik gedaan”. “Ik beteken iets voor anderen”. “Ik ben trots op wat ik gedaan heb”. Werk en arbeid zijn activiteiten waarmee je iets voor anderen betekent. Werk en arbeid maken samen zijn menswaardig.

Ordening

Ordening gaat aan orde vooraf. Het doel is de orde, ordening is het middel. Zonder ordening is er chaos. Om een model-van-ordening te maken gebruik ik de systeemtheorie. Deze theorie begint voor mij met het trekken van een grens tussen binnen en buiten: de systeemgrens. Dit is vaak de eerste actie die ik onderneem om voor mezelf iets duidelijk te krijgen: een vorm van discrimineren.

- Orde kan alleen bestaan als er ordening is.
- Een goede ordening bestaat als binnen en buiten met elkaar in harmonie (evenwicht) zijn.

De evolutie van de natuur zoals ik die beschreven heb laat een voortdurende *ontwikkeling* zien. Ontwikkeling impliceert *voortgang*. Door de verandering wijzigen zich allerlei ordeningen. Dat voltrekt zich volgens het model van de dialectiek: systemen werken op elkaar in en veroorzaken aanpassingen aan elkaar. Strijd, verzoening, emergentie...

- Zonder ontwikkeling is er stilstand, tijdloosheid, niets.

Ik neem aan dat je deze stilstand niet wilt. Bovendien is dit niet in overeenstemming met ons denken over de evolutionaire gang van zaken. Het nastreven van één systeem waarin alles met elkaar in overeenstemming is, is een verkeerde keuze. *Goed* discrimineren is beter. Menswaardig met elkaar omgaan vraagt om een verdeling van het aardoppervlak. Iedereen een klein stukje. De vraag is: op grond waarvan. Het tweede evolutieniveau laat een natuurlijke oplossing zien, dat is: verdelen in territoria, in 'landen'. Deze ordening maakt het mensen mogelijk om wat binnen de landsgrenzen gebeurt in harmonie met de omgeving – de andere landen – te regelen. Zo kan een *pluriforme harmonie* ontstaan. Begrip en respect voor en acceptatie van het feit dat in andere landen andere interne ordeningen

gevonden worden is menswaardig. Dit is in overeenstemming met de driedimensionale keuzevrijheid.

Zoals elk individu verantwoordelijk is voor zijn eigen gedrag, is ook elk land verantwoordelijk voor de manier waarop het met andere landen en samenwerkingsverbanden omgaat. Dat kan alleen op een menswaardige manier als het land zichzelf handhaaft. Dat begint bij maatschappijvorming.

- *Maatschappijvorming* impliceert dat aan sommige mensen *burgerschap* wordt verleent.

Aan andere mensen kan toestemming verleend worden om zich tijdelijk op het grondgebied te bevinden (toeristen, expats, gastarbeiders...).

- Een maatschappij is een groep of een groepering mensen die een sociaal contract hebben afgesloten om samen het reilen en zeilen (de orde) binnen de landsgrenzen te regelen.

Dat moet op een eenduidige manier gebeuren omdat er alleen op die manier orde ontstaat. Dat regelen gebeurt via wetgeving, en om dit zo te doen dat alle burgers van de samenwerking kunnen profiteren verdient een democratisch stelsel de voorkeur: dit is een stelsel waar de machten gescheiden zijn, waar checks and balances de norm zijn en waar een onafhankelijke pers in vrijheid kan functioneren.

De interne orde in een land is er bij gebaat als iedereen ten minste in zijn basisbehoeften kan voorzien.

- Niet-menswaardig is als er ook maar één persoon is die niet in zijn of haar basisbehoeften kan voorzien.

Niet-menswaardig is als er ook maar één persoon is die in armoede leeft. Menswaardig is je het lot van anderen aantrekken; je over anderen *ontfermen*; anderen *ontarmen*.

Om te zorgen dat er voor iedereen voldoende behoeftebevredigers beschikbaar zijn moet werk en arbeid verricht worden. Inspanning (werk, arbeid) verrichten is de enige mogelijkheid om *entropie* te voorkomen. Als voor het werk betaald wordt noem ik dat 'arbeid'. Arbeid kan solistisch (*zzp'ers*) gedaan worden, andere arbeid wordt verricht in een samenwerkingsverband (bedrijven, coöperaties, instanties...). Arbeid wordt uitgevoerd om toegevoegdewaarde te *creëren* (zie het hoofdstuk 'Werk en arbeid'). Gemakshalve heb ik enkelingen die toegevoegde waarde creëren (*zzp'ers*) en samenwerkingsorganisaties waar arbeiders toegevoegdewaarde creëren samengevat in de term 'bedrijf'. Bedrijven hebben als maatschappelijke functie: het samenwerking organiseren voor het produceren van behoeftebevredigers. Om de producten te kunnen verhandelen is het nodig om de toegevoegdewaarde in geld uit te drukken. Dit maakt *uitgesteld gebruik van de (gelds)waarde* mogelijk en maakt het mogelijk om het gebruik *onbepaald* te maken (het staat niet vast waarvoor je de toegevoegdewaarde gebruikt; wat je er voor terugkoopt). Door de toegevoegdewaarde in geld om te zetten ontstaat de mogelijkheid om een deel van de meeropbrengst niet te gebruiken voor de arbeid of voor de bedrijfskosten. Dit deel van de meeropbrengst kan gebruikt worden voor de kosten die de overheid heeft te maken om iedereen van basisvoorzieningen te voorzien. In een menswaardige maatschappij gebeurt dit door het innen van belastingen.

In een menswaardige maatschappij hebben de burgers de macht om ordeningen aan te brengen en om de orde te handhaven. Ze hebben die macht gedelegeerd aan een overheid: het machtsmonopolie is handen van de overheid. De overheid doet dit door regels (wetten) te stellen en zorg te dragen voor de uitvoering. De voornaamste taak die hieruit voortvloeit is de zorg voor het beschikbaar zijn van basisvoorzieningen voor elke burger. Die beschikbaarheid wordt voor zover nodig betaald met belastinggeld. De delegatie van de macht ontslaat de individuele burger overigens niet van de plicht om zich in te zetten voor de eigen zelfhandhaving.

- De overheid neemt de zorg voor zelfhandhaving alleen over als iemand de zorg voor zichzelf niet klaarspeelt.

De ordening binnen landsgrenzen betreft voor een belangrijk deel de wijze waarop behoeftebevredigers verkregen (geproduceerd of geïmporteerd) en beschikbaar gesteld worden. De productie en de distributie veroorzaken de toegevoegdewaarde. De processen (de markt) waarmee dit gepaard gaat worden door de burgers in onderling overleg geregeld. Om uitwassen te voorkomen stelt de overheid regels vast (dit zijn de grenzen van de bandbreedte waarbinnen in vrijheid gehandeld kan worden).

Bij de ordening van arbeid ga ik uit van de nabijheidskringen. Nabijheidskringen kunnen opgevat worden als systemen. Zo is het land waar je burger van bent een systeem. De ordening kan plaatsvinden doordat de overheid de macht gedelegeerd heeft gekregen om grenzen te stellen aan het gedrag van de bewoners.

Een systeem zonder grenzen is geen systeem. Een land is een open systeem, dat wil zeggen dat er een wisselwerking met de omgeving is. Zelfhandhaving is gebaat met zelf bepalen wat de grens passeert, dit uitgangspunt moet streng 'gehandhaafd' worden. Dit geldt op allerlei niveaus. Er zijn twee zaken die essentieel zijn voor de interne ordening op landelijk niveau. Ze hebben betrekking op het burgerschap en op de cultuur.

- *Burgerschap* betreft de erkenning door de overheid van een persoon als lid van de maatschappij, wat rechten en plichten met zich meebrengt.
- *Cultuur* betreft de uitingen (gedrag en de resultaten hiervan) van de burgers.

Welke *uitingen* worden als 'normaal' beschouwd? In de bandbreedtemaatschappij is 'normaal' wat binnen de *strook*-van-onderlinge-verschillen gebruikelijk is. Als de grenzen van het

betamelijke overschreden worden heeft de overheid de plicht om maatregelen te treffen (om regels te stellen en om te handhaven).

Gepast gedrag is gedrag dat niet in strijd is met de wet en niet in strijd is met de plaatselijk geldende gewoonten.

Wetten geven de grenzen aan van een brede strook acceptabel gedrag door aan te geven welk gedrag niet acceptabel is en welk gedrag verplicht is.

Plaatselijke gebruiken betreffen hetgeen binnen een groep of groepering als acceptabel beschouwd wordt.

Zelfhandhaving binnen een zich evoluerend geheel behoeft *pluriformiteit*.

- Alleen door verschillen (discrimineren) is ontwikkeling mogelijk, maar ook die verschillen zijn begrensd.

De hiérvóór noodzakelijke discriminatie vindt binnen een menswaardige maatschappij plaats binnen streng bewaakte grenzen. In het geval van foute discriminatie is drastisch ingrijpen noodzakelijk voor de *zelfhandhaving* van het systeem.

Een foute *zelfdiscriminatie* (identiteit, identificatie) is een uiting die in een land als ‘vreemd’ beschouwd wordt (duidelijk anders dan de op een grondgebied gebruikelijke uitingen of niet in overeenstemming met de gebruikelijke tradities). Dit kunnen culture uitingen zijn die uit een ander land stammen. Niet eerbiedigen van een bestaande cultuur wordt door de bewoners van een grondgebied beschouwd als een activiteit van vijandigheid. Een kenmerk van een bandbreedte-maatschappij is dat de strook-van-het-acceptabele zich kenmerkt door tolerantie en dat op de grenzen een omslag (flipflop) plaatsvindt naar *intolerantie*.

In een menswaardige maatschappij besteedt elke burger een deel van de tijd waarover hij beschikt aan het verrichten van werk of arbeid voor zijn zelfhandhaving en voor het welzijn van anderen. Slechts een

deel van zijn werkzame leven kan hij aan arbeid besteden. Daarbij spelen twee criteria een rol: wat mogelijk is en wat nodig is.

De *mogelijkheid* om arbeid te verrichten is persoonsgebonden. Er zijn mensen die niet in staat zijn om enige vorm van arbeid te verrichten. Hetzelfde geldt ten aanzien van de soort arbeid. Een bijkomende factor is de beschikbaarheid: als er geen vacatures zijn is het niet mogelijk om te arbeiden.

De *noodzaak* om te arbeiden heeft een persoonlijk aspect en een maatschappelijk aspect. Neoliberalen kijken naar wat je zelf wilt hebben. In een menswaardige maatschappij geldt echter de vraag *wat nodig is om iedereen van basisvoorzieningen te voorzien*. Dit is het aspect waarin de overheid een rol speelt, met name door de mogelijkheid om marktprocessen te beïnvloeden door regelgeving.

Binnen een menswaardige maatschappij geldt dat je niet alleen doet wat goed is voor jezelf, maar dat jij je ook ontfermt over de mensen om je heen. Anders gezegd: je bent ook verantwoordelijk voor een minimumwelzijn van anderen. In een menswaardige maatschappij geldt de vraag wat nodig is om een menswaardig bestaan te kunnen leiden.

- Nodig is een pakket van basisvoorzieningen waarover elke burger kan beschikken.

Iedereen draagt daarvoor zijn steentje bij door naar vermogen werk en arbeid te verrichten; de overheid heeft de zorg gedelegeerd gekregen om maatregelen te treffen om iedereen van basisvoorzieningen te voorzien. Die maatregelen hebben betrekking op de beïnvloeding van marktprocessen. Een belangrijk aspect is de werkgelegenheid, want een deel van de basisvoorzieningen bestaan uit behoeftebevredigers die geproduceerd moeten worden. Die productie geschiedt door de burgers zelf. Zij *creëren de toegevoegdewaarde*. Een deel van de toegevoegdewaarde wordt afgestaan voor het *welzijn* van anderen. Vanuit het macroperspectief moet elke maatschappij in principe zijn eigen behoeftebevredigers produceren en voor zover dat niet het geval is moeten ze geïmporteerd worden. Het geldt dat daarvoor nodig is

wordt verkregen door in het land geproduceerde goederen in het buitenland te verkopen. Zo ontstaat een handelsbalans die per saldo in evenwicht moet zijn. (Ik laat hier even buiten beschouwing het corrupte fenomeen dat ook met geld geld verdiend kan worden.)

Naast de handelsbalans is de arbeidsbalans van belang. De arbeidsbalans speelt zich op microniveau af (de persoonlijke verhouding tussen arbeidstijd en ander gedrag), maar ook op macroniveau (de verhouding tussen mensen met en zonder betaald werk).

In een menswaardige maatschappij heeft iedereen toegang tot de basisvoorzieningen. Om dit te bewerkstelligen moet de overheid de productie van goederen en diensten dusdanig beïnvloeden dat die productie ook plaatsvindt. De overheid moet de mogelijkheid aangrijpen om marktprocessen te beïnvloeden door wetgeving. Een voorbeeld is *personeelstekort*. Door de vergrijzing kan de macroscopische arbeidsbalans tijdelijk verstoord raken. Het neoliberale antwoord is: mensen uit het buitenland aantrekken; gastarbeiders; opengooien van grenzen; arbeidsmigratie mogelijk maken; gelukszoekers toelaten... Toen dit uit de hand dreigde te lopen werd het passeren van de Europese grenzen gereguleerd, niet de landsgrenzen waardoor toch bijvoorbeeld de tuinbouw kon blijven functioneren. Toen de Polen wegbleven werden arbeiders in Moldavië en Letland geronseld. Een meer menswaardiger oplossing van een personeelstekort is om ook hier de marktwerking zijn gang te laten gaan door voor deze arbeid beter te betalen. Dit in tegenstelling tot de neoliberale oplossing om voor arbeid zo weinig mogelijk uit te geven. In neoliberale systemen worden aandeelhouders bevoorrecht ten opzichte van de arbeiders. Aan de factor 'arbeid' wordt zo weinig mogelijk geld uitgegeven om de winsten voor de aandeelhouders zo groot mogelijk te maken. Daar gaat het echter in een menswaardige maatschappij niet om.

- In de bandbreedtemaatschappij is de toegevoegdewaarde die een arbeider aanbrengt eigendom van de arbeider.

Is dit een onwerkelijke voorstelling van zaken? Wel als je neoliberaal denkt. Je moet van een totaal nieuwe maatschappijconstructie uitgaan. Daarin staan het afhankelijk van elkaar zijn en de menswaardigheid centraal.

De afhankelijkheid-van-anderen kun je benoemen als een *behoefte*. Voorbeeld. Een winkelier. Hij kan zijn zaak niet alleen runnen. Daarom gaat hij een samenwerkingsverband aan met een verkoper. Samen vormen ze een *coöperatie* (samenwerkingsverband). Vanuit het perspectief van de verkoper is het onmogelijk om arbeid te verrichten zonder winkel. Om te kunnen verkopen gaat hij een contract aan met de winkelier. Nu kan hij verkopen en creëert daarmee toegevoegdewaarde. Die toegevoegdewaarde wordt uitgedrukt in een geldswaarde. Een deel van die toegevoegdewaarde krijgt de verkoper in de vorm van een salaris. De winkelier ontvangt een variabele omzet, want de ene dag wordt er meer verkocht dan op een andere dag. Hij betaald zijn personeel (exclusief een bijdrage voor het basisinkomen; hij draagt die 'belasting' af aan de overheid). De omzet geeft hij uit aan zijn eigen salaris, aan dat van de arbeider(s), om de voorraad aan te vullen en voor andere bedrijfskosten. Wat uiteindelijk overblijft wordt gereserveerd (blijft in de 'kas' van de coöperatie. Waarom zou dit voor de winkelier zijn, zoals dat in het neoliberale model het geval is?). Als de bovengrens van de reservepot bereikt is wordt de rest overgedragen aan de belastingdienst.

Dit is in essentie het handelsmodel van een menswaardige maatschappij. De markt wordt door de overheid gereguleerd door te bepalen hoe hoog de maximale reservering mag zijn en hoe hoog de salarissen mogen zijn (aanvullend op een basisinkomen). Winkelier en personeel ontvangen een basisinkomen, eventueel aangevuld met geld dat ze verdienen in de coöperatie (salaris).

De grondslagen voor belastingheffing zijn in een menswaardige maatschappij:

- De toegevoegdewaarde die de inspanning-van-arbeiders oplevert.
- Het ongewenste goederengebruik: plastic, drugs (alcohol, nicotine), vlees...).
- De boetes op ongewenst gedrag (criminaliteit, wetsovertredingen).
- Import- en exportheffingen (voor het opheffen van oneerlijke handelsbalansen, alleen als deze ontstaan door niet-menswaardige handelspraktijken door andere landen).

Een werkgever (de coöperatie) krijgt voor elke werknemer een aanslag die afgeleid is van het bedrag dat de overheid macroscopisch nodig heeft voor de basis-inkomens; de werkgever betaalt via een omweg het basisinkomen van zijn werknemers; een salaris kan € 0,00 groot zijn (de arbeider verricht dan zijn arbeid voor het basisinkomen). De neoliberale belasting op *inkomen* wordt volledig afgeschaft. Belasting wordt geheven op de *winst* die door een bedrijf gemaakt wordt. In samenhang met de reeds genoemde maatregelen is daarmee het werkloosheidsprobleem opgelost. Iedereen kan *arbeid* aanvaarden óf voor zichzelf *werk creëren* (dat kan ook vrijwilligers-werk of een hobby zijn); hij is immers verzekerd van een inkomen. Arbeid volgt de regels van vraag en aanbod, gereguleerd door de overheid (doordat ze minimale en maximale grenzen vaststelt).

Het hier beschreven handelsmodel is eenvoudig en rechtvaardig. Het geeft de burgers gelegenheid naar eigen inzicht, samen met anderen, voor zichzelf en voor anderen te zorgen. Het voorkomt extreme ongelijkheid tussen armen en rijken, maar maakt ook verschillen mogelijk, want het kan best zo zijn dat de overheid vaststelt dat een winkelier een hoger *maximumsalaris* mag krijgen dan het personeel (de prikkel om arbeid te verrichten blijft), bijvoorbeeld omdat ‘het-winkelier-zijn’ om aparte kwaliteiten vraagt en/of bijzondere verantwoordelijkheden met zich meebrengt. Bovendien speelt de markt een rol, want niet iedereen wil winkelier zijn. Winkeliers kunnen schaarser zijn dan verkopers.

Om nog even op de mogelijkheid van arbeiden terug te komen. *Personeelstekort* is in dit verband van belang. Ik plaats dit in het licht van de zelfhandhaving van een land. Voor een deel kan personeelstekort opgelost worden door buitenlanders gelegenheid te geven vacatures op te vullen, maar dit moet passen in een *migratiebeleid*. Bij een migratiebeleid gaat het onder andere om de belangen van de eigen burgers en de bescherming van de culturele eenheid. De culturele eenheid stelt grenzen aan het aantal buitenlanders. Er is een maximum dat bij overschrijding de *harmonie* op de interne arbeidsmarkt of een rustige orde kan verstoren. Voor een menswaardige samenwerking mogen de aantallen mensen met een andere culturele achtergrond dan de heersende niet zo groot zijn dat door clustervorming de orde verstoord wordt. Die orde is gebonden aan regels-en-handhaving die een bandbreedte-van-verschil toelaten en overschrijding van grenzen voorkomen. Aan de andere kant: een maatschappij is een dynamisch geheel. De grenzen die acceptabel gedrag aangeven verschuiven voortdurend door aanpassingen (adaptatie) aan nieuwe ontwikkelingen en verandering van inzichten.

Het neoliberale lapmiddel om personeelstekort op te lossen door ongelimiteerd buitenlanders aan te trekken is niet-menswaardig. In een menswaardige wereld kunnen mensen zichzelf handhaven op het stuk grondgebied waar ze wonen. Onvrijwillige migratie is dan niet nodig. Ik laat oorlogen en klimaatveranderingen even buiten beschouwing. Economische vluchtelingen (gelukszoekers) vallen onder de regels van een migratiebeleid waar streng de hand aan wordt gehouden. De behoefte aan arbeiders wordt in een menswaardige maatschappij opgelost door de arbeidsmarkt vrij als markt te laten functioneren. In een vrije markt passen geen prijsafspraken; in een vrije markt gelden wel door de overheid vastgestelde minima en maxima. Dat is ten aanzien van goederen en diensten goed geregeld: kartelvorming en monopolieposities zijn verboden, zodat concurrentie zijn werk kan doen. Ten aanzien van de lonen wordt in een neoliberale maatschappij een tegenovergesteld beleid gevoerd om de lonen laag te houden. Collectieve loonafspraken zouden door de overheid verboden

moeten worden. Gevolg is dat personeelstekort eenvoudig opgelost kan worden door een hoger salaris te bieden. De meest onplezierige werkzaamheden zullen graag verricht worden als er maar genoeg voor betaald wordt. Machtswellustelingen krijgen minder kansen omdat de neoliberale extreme beloningen niet mogelijk zijn en leidinggevers aanzien verkrijgen op grond van hun bijdrage aan de toegevoegde waarde. Dat dit de nodige verschuivingen teweeg zal brengen is evident (sommige producten zullen duurder worden, andere goedkoper), maar daar gaat het niet om als het om menswaardigheid gaat. Macroscopisch gezien zou dit op den duur de oneerlijke verschillen tussen rijken en armen en tussen arme en rijke landen oplossen.

Het salaris voor arbeid ontstaat in een menswaardige maatschappij door te onderhandelen over de omzetting van arbeid in geld. Wat is de toegevoegde waarde van deze inspanning? Wat heeft de tegenpartij er voor over?

- De onderhandeling over de waarde-van-arbeid-in-geld-uitgedrukt vindt plaats tussen degene die behoefte heeft aan arbeid en degene die arbeid te bieden heeft.

Daarmee komen de salarissen tot stand volgens het marktprincipe. Collectieve afspraken zijn uit den boze: ze zijn monopoliserend; ze openen de mogelijkheid van onjuiste waardebepalingen. Door de afschaffing van de collectieve afspraken (CAO's) is er geen werkloosheid meer. Elke vacature kan opgevuld worden als het bedrijf maar genoeg betaald. Het kan zijn dat een product door te hoge loonkosten te duur wordt. Dat is dan jammer voor het bedrijf: er is kennelijk geen behoefte aan. De overheid hoeft geen minimumloon meer vast te stellen want elke burger ontvangt een basisinkomen.

Het is menswaardig als internationaal een land of een coöperatie gezien worden als een persoon (rechtspersoon). Zo kan ook het totaal van de arbeidskracht van de burgers als een eenheid gezien worden. De gezamenlijke arbeidskracht van de burgers vindt zijn weerslag in

de prijzen van de producten. Export wordt bepaald door de hoogte van de prijs van een product. Doordat er geen monopolies zijn kan elk land een product zelf fabriceren als dat voordeliger is. Zoals de ene persoon beter is in het verrichten van een specifiek soort arbeid dan iemand anders, is het ene land beter in het leveren van een specifiek soort producten dan een ander land. Bijvoorbeeld doordat het land bepaalde bodem schatten heeft, aan zee ligt of een specifiek soort kennis heeft ontwikkeld. Dit brengt verschil van inspanning met zich mee die nodig is om een product te leveren. Daardoor ontstaan welvaartsverschillen tussen landen. Dat is niet erg, zolang die verschillen binnen een menswaardige bandbreedte blijven: het bevordert de pluriformiteit. Welvaartsverschillen zijn acceptabel voor zowel voor personen als voor landen. Dit werkt alleen menswaardig als aan minimumeisen voldaan wordt. In overeenstemming met de gulden regel moet:

- Elke burger over basisvoorzieningen kunnen beschikken.
- Elk land in staat zijn *in principe* zijn burgers van basisvoorzieningen voorzien.

Kan een land buiten eigen schuld om tijdelijk niet aan zijn verplichtingen voldoen, dan moet het een beroep kunnen doen op ontferming door andere landen (internationale hulpverlening). Zoals een individuele burger in geval van nood een beroep kan doen op zijn overheid.

Op landelijk niveau geldt dat het minimum-niveau-van-welzijn bepaald wordt door de burgers en de overheid van het land. Mensen moeten het zelf uitzoeken en doen, maar in geval van nood – de ondergrens van de bandbreedte – wordt hulp geboden.

Het hier beschreven model is niet in strijd met een wereldwijde uitwisseling van behoeftebevredigers (wereldwijde handel). Multinationals hebben bestaansrecht. Het is namelijk best mogelijk om wereldwijd samen te werken en suprasystemen te vormen. Het is nu al zo dat wereldconcerns modulegewijs zijn geordend (met vestigingen in meerdere landen). Wat ontbreekt is dat de toegevoegde-

waarde van elke module openbaar is. Dat zou moeten, wil een land een rechtvaardige belasting kunnen heffen op de door de module toegevoegde waarde.

- De toegevoegde waarde die een vestiging produceert moet per land vastgesteld worden en openbaar zijn.

Ik ga ervan uit dat de multinationals voorlopig in termen van concurrentie zullen blijven denken en handelen. Dat past bij het marktdenken. Het gaat bij het marktdenken immers om vijanddenken en oorlogsstrategieën, en niet om samenwerken vanuit een gemeenschappelijke doelstelling. Doordat multinationals internationaal opereren is een probleem ontstaan: het probleem van het zich onttrekken aan het zicht op de bedrijfsvoering. Multinationals hebben daardoor de gelegenheid gekregen om oorlogsstrategieën toe te passen en zich te onttrekken aan landelijke regelgevingen. De vraag is (ik redeneer even in hun termen) wat 'hun' zwakke punten zijn en 'onze' sterke punten. Die punten betreffen de onderlinge afhankelijkheid: wij hebben hun behoeftebevredigers nodig en zij hebben een afzetgebied nodig. We kunnen van hun afhankelijkheid gebruik maken, als het moet. Zij – ik heb het over multinationals – zullen niet onder de indruk zijn als een afzonderlijk land zou weigeren hun producten af te nemen. Dat is de huidige situatie: afzonderlijke landen zijn volledig afhankelijk van de beslissingen die multinationals nemen. In termen van oorlog zijn ze oppermachtig. Coalities van landen vormen is de enige mogelijkheid. Daarom is het noodzakelijk dat landen grote samenwerkingsblokken vormen. Dat tekent zich overigens ook steeds meer af: China, Amerika, Europa... Het wordt een totaal ander verhaal als Europa als economisch machtsblok optreedt en het afzetgebied van multinationals als machtsmiddel gebruikt. Het gaat hier om het goed hanteren van marktprincipes die zonder regulering niet goed werken. Het gaat hier in feite om de microscopische macht van de consument. Macroscopisch, op het niveau van de landen, gelden dezelfde mechanismen. Het kan dus. Uiteindelijk zullen multinationals inzien dat samenwerken en

afspraken maken (voldoen aan wetgeving) een betere optie is dan maar doen waar ze zelf zin in hebben.

Automatisering en robotisering levert in een neoliberale maatschappij een probleem op: als arbeid niet meer door mensen verricht wordt is de toegevoegdewaarde in een neoliberale maatschappij geheel voor de eigenaar van het bedrijf (de aandeelhouders). In het door mij beschreven model is een bedrijf niet het eigendom van een eigenaar, aandeelhouders zijn er niet. De toegevoegdewaarde (de winst) gaat voor een deel naar de arbeiders en voor een ander deel naar de staatskas en komt ten goede aan alle burgers.

Orde

Ordering gaat aan *orde* vooraf. Het doel is de orde, ordening is het middel. Zonder ordening is er chaos. Ordening wil zeggen dat iets gestructureerd is, dat het om iets gaat waarbij de tijd als het ware uitgeschakeld is; een ordening moet een periode lang stand houden. Ordening gaat om rangschikking. Alleen het vormaspect wordt in de beschouwing betrokken. Orde gaat een stapje verder en betreft ook het tijdsaspect: het gaat bij orde ook altijd om een verloop (in de tijd), om een ‘ontwikkeling’, een proces. Regels spelen een rol ‘waaraan voldaan wordt’. Een regel is een voorschrift. ‘Iets’ *moet* aan de regel voldoen.

- Zonder regels geen orde.

Orde zonder verloop is slechts een ordening. Een spel speelkaarten, op rij gesorteerd, vertoont een specifieke ordening. Na het schudden heeft het een andere ordening. Die ordening is een eigenschap van het spel kaarten. Zonder die eigenschap kan het spel kaarten (als compleet pakketje) niet bestaan, het heeft altijd een bepaalde ordening. Er is pas ‘orde’ als er met het pakketje iets gedaan wordt, als er gespeeld wordt. Als John Bercow, de voorzitter van het Britse Lagerhuis, roept: “order”, dan maant hij de leden zich aan de regels te houden. Het spel kan alleen goed verlopen als aan bepaalde regels gevolg wordt gegeven.

- Ordening → eigenschappen.
- Orde → regels.

Het toepassen van een regel zorgt ervoor dat een proces ordelijk verloopt. Orde kan niet zonder actie. De actie voldoet aan specifieke voorwaarden: ze volgt een regel. Zonder die actie is er wel een ordening, maar pas door de regel erbij te betrekken ontstaat orde.

- Orde ontstaat door volgens regels te handelen.

In een voorgaand hoofdstuk heb ik regelmodellen beschreven. Een regelmodel geeft de *structuur* weer van een *proces*.

- Een *regel* betreft een criterium waaraan het gedrag van een systeem of een onderdeel ervan moet voldoen wil het systeem succesvol functioneren.
- *Succesvol* functioneren wil zeggen: zelfhandhaving; doelmatigheid; het gedrag voorkomt entropie (verval).

Wil een systeem succesvol functioneren, dan moet het niet alleen in harmonie met zijn omgeving werkzaam zijn, maar moeten ook de subsystemen ordelijk samenwerken. Elk systeemniveau voldoet daarbij aan regels die specifiek zijn voor dat niveau. De organen van je lichaam functioneren volgens andere regels dan de regels die jij volgt in je omgang met andere andere mensen.

Een *systeem* is overigens iets anders dan een *emergentie*. En een *emergentie* is iets anders dan een meta-emergentie.

De term ‘meta-emergentie’ reserveer ik voor de evolutieniveaus (dimensies). Bij een *emergentie* ontstaat er ‘iets nieuws’ dat niet te verklaren is uit de eigenschappen van de systemen waaruit het is opgebouwd.

De werking van je lichaam is te verklaren uit de eigenschappen van de organen waaruit het is opgebouwd. Je lichaam is een *systeem*. Dat dit lichaam ‘leeft’ is uit de eigenschappen van de organen *niet* te verklaren. ‘Leven’ is de meta-emergentie van allerlei bio-chemische en elektrische processen: het ‘levende’ kun je niet verklaren op grond van je kennis over de biochemische processen. Wat is ‘leven’?

Evenzo is de volgende *meta-emergentie*, dat van het denken-over-jezelf in termen van het-gevolg-van-je-gedrag-in-Verleden-en-Toekomst, niet te verklaren uit het pure feit dat je leeft. Denken, jouw-IK, is een andere *meta-emergentie*. De nieuwe *emergentie* is overigens wel een ‘systeem’. Jij bent een systeem: een hoger systeemniveau dan jij-als-levend-wezen. Dit discrimineert je van de andere dieren: als

mens behoort je wel tot het dierenrijk, maar niet elk dier is een mens. Je leeft wel, maar niet elk levend wezen bezit Historisch-Bewustzijn. Een meta-emergentie is een emergentie van emergenties. Bij een hoger *systemniveau* kun je wel de werking van het *stelsel* in systeemtermen verklaren, omdat je onder andere de tijd niet in ogenschouw neemt: de systeemeigenschappen van het nieuwe zijn te verklaren uit de eigenschappen van het samenspel van de delen. Bij een *emergentie* is dat ook het geval, maar er komt een extra (onverklaarbaar) element bij. Een hoger systemniveau (suprasysteem) kun je vormen door aan bepaalde regels te voldoen, dat is bij een emergentie niet het geval vanwege het onverklaarbare element, maar door voldoende elementen op de juiste manier samen te voegen kan er wel een emergentie 'ontstaan'. Voorbeeld. Plaats voldoende bomen bij elkaar en je hebt een bos: een suprasysteem. De extra eigenschap waardoor een aantal bomen een bos wordt, heb *zij* niet toegevoegd. Waarom zijn tien bomen bij elkaar geen bos en duizend bij elkaar wel? Een bos is de emergentie van bomen, het is ook een suprasysteem dat bestaat uit bomen. Waarom het een emergentie is, is niet uit de eigenschappen van de bomen te verklaren, waarom het een suprasysteem is wel verklaarbaar.

- Een emergentie ontstaat onvoorspelbaar.

Dat uit een bepaalde fysieke samenstelling van stoffen op een gegeven moment 'leven' ontstond kan niet verklaard worden uit de eigenschappen van die stoffen. De meta-emergentie naar het tweede evolutieniveau doorbrak allerlei wetmatigheden die op fysiek niveau golden. Op fysiekniveau geldt de entropie-wetmatigheid onvoorwaardelijk, dat is bij levende wezens op het tweede evolutieniveau tijdelijk niet het geval. De ontstane emergentie volgt andere regels. Dat is ook het geval bij de meta-emergentie naar het derde niveau. Mensen kunnen zaken overzien die de andere dieren niet overzien, waardoor mensen verantwoordelijk zijn voor hun eigen gedrag.

- De evolutie kenmerkt zich door toename van informatie en regels.

Ook al zijn wetenschappers straks in staat een organisme in een reageerbuisje te produceren door bepaalde regels te volgen, wil dat nog niet zeggen dat ze daarmee ook leven gemaakt hebben. Ook al zijn die organismen in staat zich voort te planten wil dat niet zeggen dat die organen 'leven'. Je kunt ook robots maken die zich 'voortplanten' (zichzelf reproduceren). De gekweekte organismen behoeven op zijn minst 'emergentie'. Wat daaruit voortkomt is onvoorspelbaar. Het zullen in elk geval geen planten of dieren en zeker geen mensen zijn.

- Een emergentie is een 'hoger systeemniveau', maar niet elk hoger systeemniveau is een emergentie.

Het ontstaan van een emergentie betreft het overschrijden van een kritische grens die te maken heeft met de hoeveelheid beschikbare informatie en met de hoeveelheid regels die op die informatie betrekking hebben. De hoeveelheid informatie kan bij toename zo groot worden dat bestaande regels niet meer kenmerkend zijn voor het nieuwe geheel: er vindt een omslag plaats naar een nieuwe vorm van ordelijkheid; naar nieuwe processen waar andere regels gelden.

- Emergentie en entropie zijn tegengestelde bewegingen.
- Zolang de emergentie de overhand heeft, is er ontwikkeling.

Het aantal mensen op eenzelfde grondgebied kan zo groot worden dat ze samen een nieuwe eenheid vormen. Er is dan een 'samenleving' ontstaan. Een samenleving is een emergentie. De mensen in een samenleving kunnen met elkaar *afspreken* hoe ze met elkaar zullen omgaan. Dan ontstaat een '*maatschappij*'.

- Een maatschappij is een door mensen geconstrueerd geheel.

Een maatschappij is er omdat mensen dat bedacht hebben. Een maatschappij bestaat omdat mensen hebben 'afgesproken' zich aan bepaalde regels te houden. Dit noemen we 'het *sociale contract*'. Een *samenleving* is *niet* door mensen bedacht maar ontstaat spontaan door clustering van een voldoende groot aantal mensen. Een

maatschappij is een systeemniveau, een samenleving is een emergentie. Een maatschappij kent wetten en heeft formele regels, een samenleving kent gemeenschapszin en heeft informele regels.

Een maatschappij begint bij de bepaling van het territorium waarbinnen de maatschappij zich afspeelt. Landsgrenzen (systeemgrenzen) zijn daarbij essentieel. Er zijn grofweg twee soorten maatschappijen: de ene soort is gewild door de mensen, de andere soort is gewild door één persoon (dictator) of door een deel van de bevolking. In het eerste geval gaat het om een *democratie*, in het laatste geval gaat het om een *olicratie*. Een democratie volgt principieel de regels van de heterarchie (vrije verkiezingen, bottom-up regelgeving), een olicratie hanteert de regels van een hiërarchie (top-down regelgeving). Deze modellen zijn onderling onverenigbaar, ze zijn elkaars tegenstelling.

In een democratie ‘spreken mensen af’ om bepaalde regels te volgen in hun omgang met elkaar. Ze vormen dan een maatschappij.

- In het *systeem* ‘maatschappij’ zorgen *regels* voor de samenhang tussen de burgers.

De regels voorkomen chaos. In een *rechtsstaat* nemen regels de vorm aan van wetten die aan elke burger opgelegd worden. In een rechtsstaat zijn alle burgers voor de wet gelijk. Er vindt een discriminatie plaats tussen burgers en niet-burgers. Veel wetten gelden voor iedereen die zich binnen de landsgrenzen bevindt; andere hebben op een deel van de bevolking betrekking: er wordt gediscrimineerd.

In een *bandbreedtemaatschappij* geven wetten de kaders aan waarbuiten een bepaald gedrag niet getolereerd wordt. Is dat het geval dan maakt de overheid gebruik van haar machtsmonopolie om het betreffende gedrag in de toekomst te voorkomen. Hierin kan de overheid een dubieuze rol spelen door gedrag in strijd met de wetgeving te tolereren. ‘Gedogen’ is een vorm van kanker bevorderen: een verloop buiten de regels om toestaan. Een bandbreedte-

maatschappij werkt beter naarmate grenzen beter bewaakt en gehandhaafd worden; de boven- en ondergrens vormen een omslagpunt (flipflop) tussen tolerantie en intolerantie. (Naar analogie van een flipflop: een bi-stabiele schakelaar. Een bandbreedtegrens is een smal instabiel gebied waar een omslag plaatsvindt.)

- *'Eerlijkheid'* is een samenlevingsterm.
- *'Recht'* en *'wetmatigheid'* zijn maatschappijtermen.

De behoefte aan eerlijkheid (rechtvaardigheid) is een basisbehoefte, afgeleid van de behoefte aan 'eer' (erkenning). Iemand voelt zich tekort gedaan als hij oneerlijk behandeld wordt. Hij voelt zich in zijn eer aangetast. Je kunt jonge kinderen op zeer jonge leeftijd al horen zeggen dat iets niet eerlijk is. De behoefte om *afspraken* te maken over wat eerlijk en wat oneerlijk is een volwassenenkwestie, die overigens in het kinderspel al volop geoefend wordt. Soms door tijdens het spel de regels te veranderen: in het eigen voordeel... *Spel* is een manier om in een veilige situatie met ordening en orde te experimenteren.

- Eerlijkheid is een pijler waarop een rechtsstelsel rust.

Eerlijke verdeling van behoeftebevredigers is een drijfveer voor een democratische ordening. Een democratische bandbreedte-maatschappij voldoet aan speciale regels. De regels hebben betrekking op de manier waarop gewaarborgd is dat de overheid functioneert in het belang van alle burgers, ook in het belang van minderheden, voor zover ze binnen de wet functioneren. Een belangrijk kenmerk van een democratie is dat alle burgers regelmatig de gelegenheid krijgen om via vrije en eerlijke verkiezingen de bemensing van hun regering te kiezen. Uitgangspunt van een democratie is dat de regeerders in de uitvoering van hun werk persoonlijke belangen buiten beschouwing laten.

- *Corruptie* wil zeggen dat een *functionaris* oneerlijk zijn machtspositie misbruikt door het gebruik of het verbruik van

gemeenschappelijke eigendommen voor het bevredigen van eigen behoeften ten koste van anderen.

Een democratie garandeert een regelmatig *wisselende* bemensing van de regering om te voorkomen dat *regeren* overgaat in persoonlijke machtsuitoefening. Deze uitgangspunten – samen met die van de scheiding der machten en een vrije pers – zou je de ‘grondwaarden’ van een democratie kunnen noemen. Die waarden moeten streng bewaakt worden omdat mensen de neiging hebben te denken dat ze het gelijk aan hun kant hebben en denken dat wat zij vinden het beste voor het land is. Daarom is systematische wisseling van de wacht van levensbelang.

Het uitgangspunt van de wisseling van de wacht moet structureel en onveranderbaar in de grondwetgeving opgenomen zijn en gehandhaafd worden. De grondwaarden van de democratie moeten met alle benodigde middelen verdedigd worden. Dit is noodzakelijk omdat democratie geleid wordt door *mensen* (die soms te ambitieus en eerzuchtig zijn en eenmaal op de hoogste positie bevangen worden door machtswellust en zelfoverschatting).

Een *menswaardige* democratische rechtsstaat richt zich op het onvoorwaardelijk beschikbaar stellen van basisvoorzieningen voor elke bewoner van het land. In feite ook voor degenen die illegaal verblijven, denk aan acute medische bijstand. Daar staat tegenover dat er een streng *migratiebeleid* van toepassing moet zijn. Daarbij is een nauwkeurige grensbewaking noodzakelijk. De toelating tot het grondgebied volgt het flipflop-principe. Wel of niet toelaten is aan strenge regels en voorwaarden gebonden. Bij wel toelaten gaat dit dan ook van harte, waarbij van de andere partij actieve inpassing verwacht wordt.

De strenge verdediging van de democratische waarden kan voor vluchtelingen problemen opleveren. Met name als mensen anders geprogrammeerd (opgevoed, geïndoctrineerd zijn) zijn dan in democratische landen gebruikelijk is. Er zijn landen waar de scheiding tussen kerk en staat niet bestaat. En er zijn gelovigen die bij

persoonlijke beslissingen een heilig boek volgen, en die niet accepteren dat tussen het geschrift en hun gedrag – eventueel een andere dan de hunne – *interpretatie* plaatsvindt. Vaak zijn ze opgevoed met het idee dat je de interpretatie van een geestelijk leider moet volgen. Deze mensen leven in een voortdurend conflict als ze in een omgeving terecht komen die gebaseerd is op persoonlijk beslissen, persoonlijke verantwoordelijkheid voor het eigen gedrag, seculiere wetgeving... Dit geldt ook voor mensen met een culturele achtergrond waarin het individu ondergeschikt is aan een gemeenschapscultuur. In een democratische rechtsstaat is het nu eenmaal zo dat de dienst uitgemaakt wordt door mensen die volgens de regels van een door burgers gekozen overheid (hoogste gezag) samen leven. *Onderschikking* van een burgerlijk rechtsstelsel aan een religieus of ander (gelovig) stelsel is onacceptabel in een democratie en valt per definitie buiten de grenzen van een bandbreedtemaatschappij.

Machtsmisbruik

Een nadeel van democratie is dat ze gebaseerd is op een meerderheid van de burgers die het bestuur van een land kiest. Dit bestuur maakt vervolgens de dienst uit. Er is geen enkele garantie dat zo'n bestuur rekening houdt met de belangen van minderheden. We hebben hiervan op de helft van de vorige eeuw een verschrikkelijk voorbeeld gezien. Menselijke eigenschappen als machtswellust en de neiging tot clustering spelen hierbij een rol, met als gevolg: foute discriminatie en het meelopen met een verkeerde leider.

Onze hersenen, het stuurorgaan van ons lichaam, hebben zich in de loop van miljoenen jaren gevormd en hebben *zelfhandhaving* als functie. Die zelfhandhaving is afgestemd op de omgeving waarin de mensen al die tijd woonden. Die omgeving veranderde en de menselijke soort paste zich hieraan aan. Dit is het principe dat ik ook op het individuele microgedragsniveau toepas. Al die tijd leefden mensen in groepen (clusters). Dit is de fundamentele ordening waardoor de mensen zich staande konden houden. Enkelingen die dachten het alleen te kunnen redden leverden geen bijdrage aan de overleving van de soort. Daarvoor is een minimum populatie nodig. Dit geldt voor alle levende wezens. Het bestrijden van dodelijk besmettelijke micro-organismen is een voorbeeld. Om besmettelijke ziektes uit te roeien is het voldoende om de populatie van de boosdoeners klein genoeg te maken.

Voor mensen geldt dat ze alleen door samen te werken in hun bestaan kunnen voorzien. De orde werd vroeger bewaakt door familie- en stamoudsten. Zij hadden een natuurlijk gezag: 'vaders'-wil was wet, de ordening *binnen* de clusters was *hiërarchisch*. De verhouding *tussen* de clusters onderling was *heterarchisch*. Het voorzien in behoeften kon in gevaar komen als zich te veel groepen op een bepaald grondgebied bevonden. De conflicten die hierdoor ontstonden werden soms opgelost door te pogen de andere groep te *eliminieren*. We zien nog steeds dat dit ordeningsprincipe soms zijn kop opsteekt. In

oorlogssituaties worden tegenstanders vermoord. Nog steeds vindt genocide plaats.

De neiging om een tegenstander te elimineren is een menselijke eigenschap. Je kunt dit ook een behoefte noemen. Gelukkig hebben mensen ook andere behoeften die ermee in strijd zijn en soms de behoefte aan elimineren blokkeren. De behoefte aan ontfermen speelt hierbij een rol. Normaal is dat de behoefte om te ontfermen sterker is dan de behoefte aan elimineren, zeker als het om een nauwe nabijheidskring gaat.

In de loop der tijden werden regels ontwikkeld aan de hand van het idee dat je een ander niet moet aandoen wat je zelf niet zou willen. Aan de hand van deze regel kon de interne orde bewaard worden, maar het had ook extern gevolgen. Er ontstond oorlogsrecht dat door steeds meer groepen gehanteerd werd. Dit voorkwam ‘onnodige’ eliminatie, waardoor een groeiende wereldbevolking het gevolg was. De verbanden tussen de groepen werden steeds ingewikkelder doordat er steeds meer samenwerkingen ontstonden.

Intern binnen de groepen werd de doodstraf een steeds minder toegepaste vorm van elimineren. Tegenwoordig worden mensen in gevangenissen geïsoleerd van in vrijheid uit te oefenen maatschappelijk gedrag. Een milde vorm van eliminatie vindt plaats via sociale controle, door individuen, groepen of groeperingen uit te sluiten, te pesten, fout te discrimineren... De behoefte om zelfhandhaving te waarborgen vinden we terug in het streven om zich in sociale lagen te clusteren door te discrimineren op grond van rijkdom. Rijkdom is een middel om macht te verwerven. ‘Macht’: opgevat als de mogelijkheid om te doen wat je wilt. Een rijke heeft meer mogelijkheden om te doen wat hij wil dan een arme. We zien dat terug in de politiek waar de vertegenwoordigers van de rijken meer voor elkaar krijgen dan de armen (klassenjustitie, neoliberalisme).

De behoefte aan zelfhandhaving is gericht op het verzamelen van en zo veel mogelijk beschikken over behoeftebevredigers, ook voor de lange termijn. Hoe groter het appeltje voor de dorst hoe beter. Let wel: dit is een eigenschap van *elk* individu.

Een succesvolle vorm van elimineren vinden we in het neoliberalisme: *concurreren* wordt het daar genoemd. De een zijn dood is de ander zijn brood. Je moet groot zijn, uitbreiden, meer winst maken, anders ga je failliet. Pech gehad.

Menselijk gedrag is ervan doorspekt van concurrentie. In het zakenleven. Op de werkvloer. Sociale mobiliteit... Er wordt een rangorde vastgesteld. *De mensen met de minste moeite om te elimineren komen bovendrijven*. Soms met desastreuze gevolgen. Een voorbeeld is president Trump: "You're fired!". Populistische leiders zetten de wetgeving naar hun hand; verlengen hun zittingsperiode of weigeren op te stappen; schakelen de vrije pers uit... Foute discriminatie viert hoogtij. Vrouwen. Homo's. Minderheden.

Ons brein is een soort weegschaal. Tegengestelde behoeften worden erop gelegd. De zwaarste behoefte wordt omgezet in gedrag. Bij sommige mensen is de behoefte aan elimineren aanmerkelijk zwaarder dan de tegengestelde krachten. Dit soort mensen vertoont haantjesgedrag, zijn competitief, willen winnen en opteren voor leidersposities. Dat was in de oergemeenschapjes positief. Daar was de verliezer ten dode opgeschreven, moest tevreden zijn met de overgebleven restjes of werd als slaaf gebruikt. Eigenlijk is er nog niet veel veranderd. Nog steeds zien we in de meeste competitieve landen dat naarmate leiders meer gelegenheid krijgen om te elimineren – machtiger zijn –, de onderste lagen van de hiërarchie minder delen in de voorraad behoeftebevredigers (denk aan Amerika en Nederland sinds het neoliberalisme hoogtij viert).

Een beproefde strategie van machtswellustige leiders is het creëren van een vijandbeeld. Ken jij een populistische leider die het niet nodig vindt om een vijand te elimineren? Een variant is het spreken over 'wij' en 'zij'. Het zijn vormen van discrimineren. Niet per se fout. Ik doe in feite hetzelfde door mijn ideeën tegenover het neoliberalisme te plaatsen. Wel is het fout als dit soort onderscheidingen voortkomt uit eigenbelang. Ingaan op het vijanddenken van leiders heeft weinig zin. Je bevestigt de elimineerder alleen maar in zijn gelijk: hij heeft er weer een vijand bij. Beter is de ballon door te prikken door de meelopers te

laten zien dat ze erin stinken: beter is het clusteringsproces te doorbreken. Metacommuniceren dus. Laten inzien wat er gebeurt. Ontmantelen van nepnieuws. En aanvullen met ware feiten. Nepnieuws bestrijden heeft weinig zin. De ‘gelovigen’ geloven je toch niet. Negeren of een cordon sanitair heeft weinig zin, dit geeft alleen gelegenheid om de slachtofferrol te laten spelen en versterkt de clustering. Alleen de meelopers en aanhangers confronteren met harde feiten helpt soms. Laten zien waar de oproerkraaiër eigenlijk mee bezig is en waar de mensen intrappen.

Met dank aan Hannah Arendt: je kunt nepnieuws labelen als een leugen. Ook onze eigen politieke leiders liegen veelvuldig. Elke ideologie is een ‘leugen’: ze belooft iets dat gewenst wordt. Dit kun je ook van religies zeggen. Daarom geloven mensen er graag in. En dat maakt dat mensen volgen of meelopen. Tijdelijk. Totdat de waarheid (de werkelijkheid) het schip keert. Dan komt het volk in opstand. Einde van de ideologie. Einde van het communisme. Einde van het nationaal-socialisme. Einde van het neoliberalisme. Opening voor nieuwe ontwikkelingen...

Naast confronteren met harde feiten is *connecten* een mogelijkheid. Het alternatief is drastisch ingrijpen door radicaal verbieden (de flipflop reactie bij het overschrijden van een bandbreedtegrens). Het verspreiden van nepnieuws en leugens tegengaan lijkt in strijd met een fundamentele grondwaarde van een democratie: de vrijheid van meningsuiting. ‘Democratie’ wil echter niet zeggen dat alles toegestaan is. Vrijheid bestaat dankzij de kaders waarbinnen de vrijheid plaatsvindt. Democratie is een ordeningsprincipe, dat wil zeggen: het is in elk geval geen ideologie, en ook geen chaos of anarchie. Het kent beperkingen, onderscheidingen, discriminaties. Daarom heeft een democratie een voorvoegsel dat aangeeft om welk soort democratie het gaat. In mijn opvatting is de bandbreedte-democratie het beste model voor een menswaardige maatschappij. ‘Bandbreedte’ is geen ideologie maar een model; een begrenzing; een manier om samenwerking in goede (democratische, gewilde) banen te leiden.

Een meningsuiting is een soort gedrag. Het is niet de mening zelf. Een mening is het onuitgesproken deel. Iedereen heeft recht op een eigen mening. Een burger heeft niet het recht om te *zeggen* wat hij wil. Praten, schrijven, posten zijn vormen van gedrag. Liegen – ook door politici – en nepnieuws verspreiden is in een menswaardige bandbreedtemaatschappij verboden. Het overschrijdt de grens waar tolerantie omslaat in intolerantie. Nepnieuws verspreiden en liegen is niet-menswaardig omdat het bedoeld is om een partij (mens, groep of groepering) te bevoordelen ten koste van een andere partij. Dit is fout discrimineren en het is de werkelijkheid geweld aandoen.

- *Discrimineren is menswaardig* als ze in dienst staat van het voortbestaan (tweede dimensie) en voortvloeit uit een bewuste keuze (derde dimensie) én daarbij een bijdrage levert aan het voortbestaan van jezelf, je land, de mensheid en de evolutie.
- *Liegen is niet menswaardig* (omdat dit een bewuste vorm van de werkelijkheid-geweld-aandoen is; door te liegen stap je buiten de bandbreedte).

Een voorbeeld van liegen is een verhaal ophangen waarvan je weet dat de ander het zal geloven, om je eigen doelen te bereiken. Deze techniek wordt veelvuldig in reclameboodschappen gebruikt. In de politiek noemen ze dit ‘propaganda’.

Een voorbeeld van tweedimensionaal fout discrimineren is het gebruik maken van vijandbeelden. Vijandbeelden zijn vooral geloofwaardig voor mensen met weinig vertrouwen in het goede van de meeste mensen. Hun behoefte aan wantrouwen is groot. De behoefte aan angst speelt bij hen de boventoon. Angstige en wantrouwige mensen zijn extra gevoelig voor populistische praatjes. Ze beseffen niet dat het meegaan in het vijanddenken alleen schijnzekerheid oplevert. “Je kunt het beste maar het zekere voor het onzekere nemen”. De vijand kan overal opduiken; iedereen is een potentiële vijand. Eén van de gevolgen is een zelfverdediging in de vorm van een doorgeschoten privacywetgeving. “Je weet maar nooit wat ze nog eens met je gegevens doen...”. Dit gaat vaak samen met het neoliberale veronachtzamen van gemeenschapszin. Onder het mom van het recht

op privacy en op een menswaardige behandeling worden notoire overtreders-van-de-wet met handschoenen aangepakt, kunnen asielzoekers eindeloos doorprocederen, worden illegalen gedoogd, krijgen misdadigers meer aandacht dan de slachtoffers. In de democratische bandbreedtemaatschappij wordt *maximale* vrijheid-van-handelen nagestreefd *binnen* de *strook* die afgegrensd wordt door de flipflop-lijnen die aangeven wat nog betamelijk is (en onder andere in wetten is vastgelegd). Vrijheid heeft als consequentie dat er ook onvrijheid is. Niet elk gedrag is toegestaan. Een maatschappij moet zichzelf beschermen tegen mensen die zich niet aan de regels houden. De vijand kwam vroeger van buiten maar tegenwoordig vooral van binnen.

Elke rechtgeaarde burger onderschrijft het machtsmonopolie van de overheid, wat inhoudt een zekere mate van vrijheidsbeperking en erkent dat de overheid een handhavende functie heeft. Om die functie goed te kunnen uitoefenen moet overtreding-van-de-grenzen waargenomen kunnen worden. De overheid moet daarvoor over informatie beschikken die het gedrag van de mensen op hun grondgebied aangaat. Dit kan door sommigen als ‘schending van de privacy’ beleefd worden. Wantrouwen overheerst dan. Een democratische bandbreedtemaatschappij kenmerkt zich echter door onderling vertrouwen.

Alleen voor mensen die iets te verbergen hebben kan een overdreven privacywetgeving voordelig zijn. Als het om ernstige westoverschrijdingen gaat, bijvoorbeeld om drugshandel, mensenhandel of terrorisme, dan moeten de burgers in hun eigen belang de overheid de informatie verstrekken die zij denkt nodig te hebben en toestaan dat ingegrepen wordt, op basis van feiten. Die feiten moeten dan wel geconstateerd kunnen worden. Het verzamelen van privacygevoelige informatie is daarvoor noodzakelijk. Daarbij kunnen fouten en vergissingen gemaakt worden. Die kans moet echter geen belemmering zijn om in te grijpen.

Proportionaliteit (menswaardigheid) moet voor de overheid een uitgangspunt zijn bij het verzamelen van informatie. Gaat het om de bedreiging van de maatschappelijke orde zoals dat bij corruptie of terrorisme het geval is? Dan is halfzachte handhaving desastreus en

dienen burgers medewerking te verlenen, ook al is dat nadelig voor hun privébelangen. Privacyoverwegingen kunnen daarbij conflicteren met het algemeen belang. Evenwicht tussen algemeen en privé belang dient een apart item voor de besluitvorming te zijn. Rivaliteit tussen privacyfanatici en overheid is ongepast.

Een menswaardige maatschappij is een systeem waarin iedereen tot zijn recht komt en de belangen van iedereen behartigd worden. Voor de een iets meer dan voor een ander. Ook dit onderscheid past binnen een bandbreedte en is het gevolg van een zekere vrijheid-van-handelen. Binnen bepaalde grenzen kan iedereen doen wat hem goed lijkt. Pluriforme harmonie zou je als een doel kunnen zien.

Belangentegenstellingen kunnen een rol spelen.

Verschillen tussen mensen komen voort uit het verschil in Potentie en de behoefte aan zelfhandhaving. Daardoor ontstaan de verschillen tussen mensen en kunnen hun belangen tegenstrijdig zijn. Bundeling van die belangen mondt uit in een democratie die bestaat uit partijen die met elkaar in een dialectische verhouding staan. In een *menswaardige maatschappij* wordt die 'strijd' beslecht door middel van dialogen, door connecties aan te gaan, door samen te werken, *door elkaar in het anders-zijn te respecteren*. Dat is een betere manier dan de tweedimensionale machtsstrijd die door machtswellustelingen niet geschuwd wordt. In een menswaardige maatschappij is het zo geregeld dat machtsstrijd-puur-om-de-macht fel tegengegaan wordt. Machtsstrijd valt buiten 'het betamelijke', de grenzen van de bandbreedte worden bij een machtsstrijd overschreden. Op macroniveau wordt gepast gedrag bevorderd door de scheiding der machten (checks and balances), een onafhankelijke vrije pers en andere maatschappelijke instituties. De vrije pers treedt op als kritische bewaker van de democratie, ze bestrijdt de mogelijkheid dat de overheid haar machtsmonopolie misbruikt.

Maatschappelijke instituties behartigen belangen; het zijn organisaties met een behoeftebevredigende functie. De Consumentenbond bijvoorbeeld. Of de vrije pers. Maatschappelijke instituties zijn instellingen die de belangen van een bepaalde groepering

vertegenwoordigen. Ook bedrijven zouden de regel moeten behartigen dat mensen behoeftebevredigers nodig hebben. Helaas zijn er bedrijven die kapitaalsvermeerdering van aandeelhouders belangrijker vinden dan het zich inzetten voor het algemeen belang. Daardoor hebben ze zich tegenover overheden geplaatst (neoliberalisme). Een bedrijf is, net als een gezin: een samenwerkingsvorm. Beide hebben een maatschappelijk functie en behoren te staan voor specifieke menswaardige belangen. Maatschappelijke instituties ontstaan vanuit *burgerinitiatieven* (particulier initiatief). Maar kunnen wel door een overheid geïnitieerd worden. De bekostiging kan voor rekening van de overheid zijn, terwijl het bestuur door burgers geregeld wordt. Zo'n bestuur kan aan overheidsregels gebonden zijn. Scholen en ziekenhuizen zijn voorbeelden. Net zoals dat het geval is bij de onafhankelijke rechtspraak dient de overheid van een democratie de bekostiging te garanderen van een vrije en volledig onafhankelijke pers. Persinstituten moeten de volledige vrijheid hebben om feiten te verzamelen en te publiceren, ook als deze kritiek op de overheid inhouden.

De overheid heeft het machtsmonopolie van de burgers gedelegeerd gekregen. Daar kan door machtswellustelingen die deel uitmaken van de top van de overheid misbruik van worden gemaakt. Dit misbruik kan tegengegaan worden door moeilijk te wijzigen grondwetsbepalingen en een goed functionerende instituties. Daarbij dient de overheid bescheidenheid te betrachten bij de uitoefening van de machtsmonopolie. De burgers zijn er niet ter meerdere eer en glorie van de overheid en haar ambtenaren. Dat het machtsmonopolie bij de overheid is neergelegd wil niet zeggen dat de burgers geen macht meer hebben. Via de volksvertegenwoordiging hebben ze in theorie invloed op de wetgeving. Door lobbypraktijken kunnen markt, instituties en particulier initiatief de volksvertegenwoordigers overtuigen waardoor meningen en belangen in de wetgeving terecht kunnen komen. Volksvertegenwoordigers zouden zich, meer dan nu het geval is, kritisch moeten opstellen ten aanzien van de uitvoerende macht (regering) en er voor waken dat belangen van bepaalde groeperingen

de overhand krijgen. In een neoliberale maatschappij krijgt de lobby van de internationale bedrijven en het grootkapitaal naar verhouding te veel aandacht.

Marktwerking

Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw is de politiek bevangen door het neoliberalisme. De kern hiervan is dat men geld als steeds belangrijker, of zelfs het enig belangrijke, ging beschouwen. Dit werd ondersteund door managementtheorieën die propageerden dat doelen meetbaar moesten zijn. 'Meten in geld' maakte uitdrukken in cijfers mogelijk. Het ging steeds meer om de kosten van processen.

In de jaren tachtig brak ook de culturele revolutie van gezagsgetrouwheid door; klasse en kasten (arbeiders, middenstanders, witte boorden, elite) kregen minder betekenis; (seksueel) conservatisme ging over op individuele vrijheid... Door de val van het communisme (1989) was er een euforische stemming ontstaan. De strijd tussen het communisme en de westerse opvattingen leek geslecht te zijn: het vrijemarktdenken en het kapitalisme hadden bewezen de beste systemen te zijn om welvaart te bevorderen. Tegelijkertijd bleken de kosten voor de welvaartsstaat de pan uit te rijzen. Men dacht de oplossing gevonden te hebben in het bezuinigen op de overheidskosten. Dit monde uit in een rigoureuze *privatisering*: staatsbedrijven werden verkocht aan particulieren. Dit paste in het proces van globalisering: de vrijemarkt kent ogenschijnlijk geen grenzen. Buitenlanders konden eigenaar worden van Nederlandse bedrijven. Zoveel als mogelijk was kwam onder een economisch vergrootglas te liggen. Zelf voetbalclubs werden verkocht...

Langzaam aan kwam men steeds meer tot het inzicht dat het neoliberalisme tot verschraling van de leefomstandigheden leidde. De overheid verloor de greep op essentiële maatschappelijke processen doordat ze het heft in handen van de markt had gegeven. Internationale bedrijven schreven de wet voor. Die bedrijven zijn eigendom van particulieren (aandeelhouders) die anoniem maar één doel opleggen aan hun leidinggevenden: zoveel mogelijk winst maken. En voor zover dat niet het geval is zijn de managers van de bedrijven

geïndoctrineerd door het principe van verantwoording afleggen aan hun meerdere (hiërarchie), waarbij ze afgerekend worden op het behalen van doelen die zo weinig mogelijk moeten kosten. Dit lijkt nastrevenswaardig maar het resultaat is niet-menswaardig. In het boek dat je nu leest beschrijf ik een betere optie dan mensen als kostenpost zien.

Een overheid in een menswaardige maatschappij heeft de zorg voor de basisvoorzieningen gedelegeerd gekregen van haar burgers. *Wat* die basisvoorzieningen zijn wordt op democratische wijze vastgesteld. Ik neem als voorbeeld de zorg voor het lichamelijk welzijn, maar een gelijksoortige redenering gaat op voor andere soorten basisvoorzieningen.

Volgens het evolutiemodel begint die zorg voor het lichamelijke welzijn op fysiek niveau (eerste dimensie – eten en drinken, dak boven je hoofd...). De medische zorg (tweede dimensie) is gericht op een leven vrij van ziektes en zo lang mogelijk in leven blijven. De derde dimensie gaat over zelfverwerkelijking; bewust ontwikkelen van potenties; verantwoordelijk zijn; zorgen voor anderen...

De zorg voor de basisvoorzieningen op het medische vlak is geregeld (geordend) via een zorgsector die bestaat uit *bedrijven*. De gedachte achter deze ordening is, dat door onderlinge concurrentie (marktwerking) een voor de overheid zo laag mogelijke prijs ontstaat. Dat is in principe ook zo, maar marktwerking heeft alleen een gewenst resultaat als aan bepaalde voorwaarden voldaan is: het moet gaan om producten die door *meerdere* bedrijven verkocht worden en waaruit de consument een *vrije* keuze kan maken. Als het om gezondheid gaat gaat het marktwerkingsmodel voorbij aan het feit dat ‘de consument’ in het algemeen meer factoren in zijn afweging betreft dan alleen de prijs.

Een fiets kan als voorbeeld dienen. Het gaat ook daarbij niet alleen om de prijs maar bijvoorbeeld ook om het model en nog veel meer eigenschappen. Je kunt dat ‘de persoonlijke voorkeur’ noemen.

- Menswaardig is als aan de persoonlijke voorkeur recht gedaan wordt.

Dat gaat voor *basisvoorzieningen* niet altijd op. In mijn model van een bandbreedtemaatschappij wordt op democratische wijze vastgesteld wat de inhoudt van het pakket basisvoorzieningen is. Dat kan een damesfiets zijn en niet een herenfiets. De overheid verstrekt dan het geld voor een damesfiets. Als je een racefiets wilt hebben, dan moet je bijbetalen. Of moet je hem helemaal betalen? “Want anders had je maar de door de overheid bepaalde damesfiets moet nemen”. Zo deden ze dat geloof ik in de communistische landen. In onze westerse maatschappijen staat vrijheid en ‘zelf bepalen’ voorop. In het bandbreedtemodel is het bedrag voor een damesfiets opgenomen in het basisinkomen.

In feite gaat het dan niet om de beschikbaarstelling van de fiets maar om de basisbehoefte om je van A naar B te kunnen verplaatsen. Daarvoor wordt het *bedrag* beschikbaar gesteld als je er recht op hebt. De keuze hoe jij je verplaatst is dan aan jou. Dit is voor de overheid de meest goedkope manier van beschikbaar stellen. (Er moet dan nog wel wat *werk* verricht worden voordat je kunt fietsen. Je moet een winkel uitkiezen, je moet hem kopen, je moet zien dat hij thuis komt... Ook dit is ‘werk’, want het zijn activiteiten die bijdragen aan de zelfhandhaving.)

Hoe het zou moeten gaan, wil de marktwerking naar behoren zijn werk doen? Je hebt een fysiotherapeut nodig, je bekijkt het aanbod fysiotherapeuten en kiest er een uit. De eerste vraag die zich voordoet is hier: wat is nodig om als basisbehoefte gezien te worden? Dat kan alleen een medisch geschoolde vakman beoordelen. Om voor vergoeding in aanmerking te komen beoordeelt de vakman de vraag aan de hand van het door de overheid vastgestelde pakket van basisvoorzieningen. Hij beoordeelt bijvoorbeeld of de pijn erg genoeg is om een menswaardig bestaan in de weg te staan, want pas dan wordt fysiotherapie gezien als ‘nodig’ en als basisbehoefte, en komt dan voor vergoeding in aanmerking. Zo simpel kan het zijn.

In de huidige praktijk heeft de overheid echter gekozen voor een tussenschakel: de zorgverzekeraars. Dat zijn bedrijven die bestuurd worden door particulieren. Daarmee heeft de overheid het bestuur uit handen gegeven, met alle gevolgen van dien. Een zorgverzekeraar is gewoon een bedrijf dat, zoals dat bij alle bedrijven het geval is, handelt vanuit eigenbelang: in het belang van de aandeelhouders, alleen mogen in dit geval de zorgverzekeraars de winst niet uitkeren: die wordt 'opgespaard' onder het mom van reservering voor tegenvallers. Dit is een schijnargument want als de nood echt aan de man komt (ramp, epidemie) hebben alle zorgverzekeraars hiermee te maken en zal de overheid inspringen zoals ze dat ook bij de banken heeft gedaan. Dat eigenbelang gaat om voortbestaan en groot worden (zo veel mogelijk klanten verleiden om een verzekering af te sluiten). Dit lijkt allemaal nog redelijk, zolang de producten die de zorgverzekeraars bieden gelijk zijn. De producten die ze bieden verschillen onderling echter nogal en zijn voor de gewone burger niet duidelijk en controleerbaar. Voor de consument zijn de 'producten' van zorgverzekeraars niet te vergelijken omdat ze voor de gewone burger te ingewikkeld en te verschillend zijn. Basisvoorzieningen moeten voor iedereen gelijk zijn.

Bovendien is een voorwaarde voor een goede marktwerking dat producten vergelijkbaar zijn in verband met een eerlijke concurrentie. Het zou het niet een commercieel bedrijf moeten zijn die bepaalt of iets wel of niet vergoed wordt. Dat is feitelijk nu wel het geval voor bepaalde medicijnen en behandelingen.

Concurrentie gaat alleen op bij vergelijkbare producten. Dat is bij zorgverzekeringen niet het geval. Het is een onzinnige keuze geweest om het zorgstelsel te privatiseren. Dit gaat overigens ook op voor de andere nutsfuncties.

De gevolgen van de privatisering zijn desastreus. Laat ik een paar praktijkvoorbeelden noemen die daadwerkelijk gebeurd zijn.

Het zicht van een diabetespatiënt ging achteruit; hij ging naar een oogarts die stuur constateerde. De patiënt nam contact op met zijn zorgverzekeraar die hem naar een speciale kliniek verwees die

gespecialiseerd was in oogoperaties bij diabetespatiënten. Daar bleek dezelfde arts aan verbonden te zijn. “Dan hoef ik zeker niet opnieuw gekeurd worden”. Dat moest wel. Hij moest opnieuw een afspraak met dezelfde arts maken. “Dat is nu eenmaal de procedure”. Hoezo efficiënt? Hoezo menswaardig?

Een patiënte slikt al jarenlang een bepaald medicijn. Op haar afrekening stond plotseling een bedrag van € 9,- voor ‘voorlichting’. Ze belde haar apotheek en vroeg waarvoor dat was omdat ze geen enkele voorlichting had gehad. “Dat moeten wij in rekening brengen van de zorgverzekeraar als zich in het medicijngebruik iets wijzigt.” Het aantal milligrammen van het medicijn was inderdaad iets verhoogd...

Het gaat hier om kleine zaken, ze laten echter wel zien dat eigen functioneren belangrijker gevonden wordt dan een gepaste dienstverlening. Dat eigen functioneren voorop staat komt ook tot uiting in de salarissen van het management: tot topsalarissen van meer dan € 400.000,- per jaar. Dit zou in een goed functionerende bandbreedtemaatschappij niet kunnen; de salarissen zouden de bovengrens passeren en er zou ingegrepen worden.

Onbegrijpelijk is ook de hoogte van de reservepotten (vele miljarden, *waarmee volop op de beurs gespeculeerd wordt*). Zo steken de zorgverzekeraars bijvoorbeeld geld in de farmaceutische industrie, en betalen vervolgens de hoofdprijs voor veel te dure medicijnen (Volkskrant, 4 april 2018). Er worden miljoenen gestoken in reclamecampagnes (2018: ruim 30 miljoen) die niet nodig zijn. Zo zijn er veel voorbeelden te vinden waaruit blijkt dat de privatisering van delen van de Nederlandse maatschappij niet goed werkt doordat marktprincipes niet hun werk kunnen doen. Een apotheek en een ziekenhuis zijn geen bedrijf. Processen in cijfers en geld uitdrukken verdonkeremaand soms waar het werkelijk om gaat.

- Meten is niet altijd het goede weten.

De managementtechnieken die bij het neoliberalisme behoren zijn op wantrouwen gestoeld. Hieruit vloeit bureaucratie voort: het

overdreven aan banden leggen van 'lagere niveaus' in de hiërarchie; managers eisen rapportage van overdreven details. Natuurlijk moet er ook gewantwoord worden, maar dan wel op een zinnige manier.

Overdreven rapportage vragen betekent miskenning van vakmanschap en geeft blijk van wantrouwen. Overdreven rapportage stelt mensen die hun hoofd boven water moeten houden in de gelegenheid om de gevraagde gegevens te manipuleren.

Eén van de technieken om uitgaven in de hand en controleerbaar te houden is het 'budgetteren'. Daarbij wordt aan bepaalde handelingen een budget toegekend, bijvoorbeeld jaarlijks. Als de pot op is kan de handeling niet verricht worden. Dat is onmenselijk als het om medische zorg gaat. Maar ook kan het een perverse prikkel zijn om meer 'omzet' te genereren als er aan het eind van het jaar nog geld over is. Er zijn betere technieken denkbaar.

Bedrijfje spelen leidt tot niet-menswaardige gebeurtenissen. Een voorbeeld dat tot ongewenste resultaten leidt is het systeem van de 'zorginkoop'. Zorgverzekeraars onderhandelen daarbij met bedrijven en zzp'ers (de vakmensen) over de bedragen die zij gaan declareren. Ziekenhuizen, huisartsen, fysiotherapeuten... Ze klagen erover dat ze door zorgverzekeraars 'gedwongen' worden om zo laag mogelijke tarieven te rekenen op straffe van geen contract krijgen. Dit is een vorm van machtsmisbruik. Doordat de zorgverzekeraar over een machtspositie beschikt is er van 'vrij onderhandelen' geen sprake en is er geen marktwerking.

Meten is niet altijd het goede weten. De kwaliteit van het werk van een vakman of specialist is niet meetbaar. Een stoel is een stoel en voldoet aan bepaalde eigenschappen en een doelstelling. Of hij ook lekker zit is niet meetbaar. Je kunt bepaalde eisen stellen, bijvoorbeeld: je mag er niet doorheen zakken; hij moet een rugleuning hebben. Je zou dit 'basisvoorwaarden' kunnen noemen om als 'basisvoorziening' te kunnen dienen. Maar daarmee heb je de essentie van een 'stoel' niet te pakken. Een stoel is om op te zitten. Het gaat om dat 'zitten'. Of dat menswaardig op een stoel kan is niet voor iedereen gelijk en kan niet in algemeen geldende voorwaarden vastgelegd worden. Kwaliteit is iets anders dan kwantiteit. Hoe goed een bedrijf – een ziekenhuis

bijvoorbeeld – is speelt bij de zorginkoop nauwelijks een rol. Blijft niets anders over dan ‘tekenen bij het kruisje’. Marktwerking vergt echter: onderhandelen door gelijkwaardige partners. Dat is niet zo bij ‘nutsvoorzieningen’ die het algemeen belang dienen of bij basisvoorzieningen als mensen er geen ruilmiddelen hebben van gelijke waarde (te arm zijn).

Belasting

Vaak is een klus makkelijker te doen als je dat samen met anderen doet. Maar samenwerking-op-zich kost extra inspanning, of anders gezegd: brengt kosten met zich mee. Alleen al op basis van overleg overeenstemming bereiken vergt energie. Wat je zelfstandig kunt doen kan dus het efficiëntst ook maar beter alleen gedaan worden. Echter: bij menselijk gedrag speelt meer dan alleen maar efficiëntie.

Veel werkzaamheden kunnen goedkoper thuis gedaan worden. Dat vraagt echter vertrouwen van managers en het heeft niet de voorkeur van veel werknemers, omdat ze dan het sociale contact met anderen missen. Bovendien ontlenen veel mensen een deel van hun identiteit aan alles wat met de arbeidsomstandigheden te maken heeft. Hoe luxer en imponender het gebouw is waar ze hun arbeid verrichten, hoe belangrijker zij zich voelen. Bij de machinefabriek waar ik de tweede helft van de jaren vijftig leerling was, maakte het wat uit of je een blauwe of een grijze overall ‘mocht’ dragen. Een gele stofjas was het summum. Geen bedrijfskleding hoeven te dragen was nog beter: dan behoorde je tot de witte boorden. Status en je tot elkaar in belangrijkheid verhouden zijn fundamentele menselijke behoeften.

Samenwerken brengt extra inspanningen met zich mee. Die inspanningen stijgen als het aantal deelnemers toeneemt. Dit aantal kan zo groot worden dat de samenwerking een specifieke functie behoeft: de manager is geboren. De manager wordt hiërarchisch ‘boven’ de anderen geplaatst: hij bepaalt tot op zekere hoogte het gedrag van ‘zijn’ medewerkers. Hij verkrijgt daarmee een machtspositie. Uiteindelijk geldt deze manier van ordenen niet alleen voor bedrijven en instellingen, maar ook voor de organisatie van een land. De burgers hebben de managementfunctie aan het suprasysteem ‘overheid’ gedelegeerd. Deze managementfunctie betreft de samenwerking tussen de behoeftigen en de leveranciers van basisbehoefte-bevredigers. Naast de kosten voor de samenwerking met de burgers en

de kosten voor de basisbehoeftebevredegers maakt de overheid ook kosten voor het eigen functioneren (voor onder andere de beleidsbepaling en voor de aansturing).

We hebben gezien dat, voor het functioneren van een maatschappij en voor de vele zelfhandhavingen, veel kosten *niet* in rekening gebracht worden: ‘werk’ wordt niet betaald, het wordt ‘gewoon gedaan’. Alleen ‘arbeid’ wordt betaald. Arbeid wordt niet alleen verricht in de suprasystemen die we ‘bedrijven’ noemen. Ook de werknemers van instellingen en de ambtenaren die bij een overheid werkzaam zijn verrichten arbeid: de kosten hiervoor zijn noodzakelijk om uiteindelijk de maatschappij draaiende te houden. In die zin verrichten ook ambtenaren inspanningen die een bijdrage leveren aan het ontstaan en de distributie van behoeftebevredegers. Ook ambtenaren genereren toegevoegdewaarde.

Zelfhandhaving op microniveau is mogelijk door de noodzakelijke arbeid te verrichten in suprasystemen als bedrijven, instellingen en maatschappijen. Een maatschappij is dan het suprasysteem van burgers en bedrijven; het besturend orgaan van de maatschappij stelt en handhaaft, voor zover nodig, de grenzen waarbinnen de productie en de distributie zich afspelen: het besturend orgaan ‘overheid’ reguleert de markt. Dit gebeurt niet volgens het model van een centraal geleide economie, maar reguleren zou moeten gebeuren volgens het door mij geschetste model van de bandbreedte-maatschappij. Daarbij reguleert de overheid alleen de kaders waarbinnen liberale vrijemarktregels gelden en de burgers democratische vrijheid genieten. De overheid is verantwoordelijk voor de productie en de verspreiding van de *basisvoorzieningen* die niet volgens het vrijemarktprincipe tot stand komen, bijvoorbeeld omdat concurrentie niet werkt of omdat de kosten te hoog zijn voor het particuliere initiatief.

We hebben al vastgesteld dat het functioneren als suprasysteem extra kosten met zich meebrengt. Op zich *genereert* een *suprasysteem* geen toegevoegdewaarde.

- Toegevoegdewaarde wordt door arbeiders of robots aangebracht.

De kosten voor het functioneren als suprasysteem (ambtenaren-salarissen bijvoorbeeld) komen ten laste van de uiteindelijk gerealiseerde toegevoegdewaarde. Dat is de meest voor de hand liggende oplossing. Dit houdt in dat de door de overheid te maken kosten door het opleggen van een belasting geïnd moet worden. Dit kan het meest simpel geregeld worden door zzp'ers en bedrijven (de toegevoegdewaarde genereerders) een vast percentage van hun omzet te laten betalen (het huidige btw-stelsel).

Een overheid heeft ook als taak om het ordelijk gedrag van de burgers te regelen en te handhaven. Dit kan onder andere gedaan worden door de overtreding van regels te belasten. Hetzelfde geldt voor het ongewenste gebruik van bepaalde goederen (tabak, alcohol, andere drugs, vlees...). Ook boetes en accijnzen kunnen een bijdrage leveren aan de kosten die een overheid moet maken.

- De prijs van een behoeftebevrediger (product, dienst) is in een bandbreedtemaatschappij als volgt samengesteld:
  - de kosten voor de grondstoffen en/of halfproducten;
  - de kosten voor arbeid (inclusief een vast percentage van de omzet voor de betaling van de basisinkomens en voor instandhouding van het overheidsapparaat).
  - de kosten voor een collectieve productie (bedrijfskosten, samenwerkingskosten).

De inkomsten van de overheid kunnen naast de btw, boetes en accijns bestaan uit inkomsten uit belasting op import en export van goederen. Dit kan, ondanks het streven naar een zo vrij mogelijke markt, in het begin nodig zijn om de internationale verhoudingen eerlijk te laten zijn. Ook internationaal kan de markt niet zonder regulering. Zolang die er niet is, is het wellicht noodzakelijk om aan de grens maatregelen te treffen. Als dit goed uitgelegd wordt zal op den duur concurrentie tussen landen overgaan in competitie (van handelsoorlog naar samenwerken en gereguleerde marktwerking).

Aldus ontstaat een heel eenvoudig en democratisch belastingsysteem dat voor iedereen inzichtelijk is. Allerlei bestaande regelingen, bijvoorbeeld de onzichtelijke afspraken tussen de overheid en grote bedrijven, bestaan dan niet meer. Allerlei onrechtvaardigheid opleverende toeslagen bestaan niet in de bandbreedtemaatschappij. Bijvoorbeeld: is de kinderopvang-voor-werkenden ‘noodzakelijk’? Dat wordt dan democratisch vastgesteld en er wordt een redelijk bedrag aan het pakket basisvoorzieningen toegevoegd. De kosten worden door de overheid betaald en via de belasting op toegevoegdewaarde (btw) verrekend. Huursubsidie is niet meer nodig want een plek om te leven is een basisvoorziening. (In mijn boek ‘Bestaan begrijpen’ deed ik uitgebreidere voorstellen.) Een bijstandsuitkering is er niet want iedereen ontvangt een basisinkomen. Het zal duidelijk zijn dat de grote lijnen die ik schets allerlei uitwerkingen behoeven en verschuivingen met zich mee zullen brengen, maar het resultaat is een evenwichtigere en menswaardigere maatschappij waarin de burgers eindelijk echt de regie in eigen handen hebben.

De aanzet tot het model dat ik in dit boek schets is wellicht utopisch omdat het haaks staat op bestaande ordeningen; grootaandeelhouders bijvoorbeeld zullen er niet blij van worden. Bovendien zijn grote obstakels te overwinnen. Zo is er de vraag of je het als enkel land kunt doorvoeren. Mogelijk is de macht van de multinationals te groot. Maar als groot samenwerkingsblok (Europa) moet het lukken om die macht te breken, als de wil er is... Een eerste stap om de mogelijkheid aan te tonen zou een computersimulatie kunnen zijn.

Multinationals zullen het ‘lastig’ vinden, maar onmogelijk is het niet. Stel, een Amerikaanse autofabrikant wil een verkoopkantoor in Nederland vestigen en wordt geconfronteerd met de Nederlandse wetgeving waarin de toegevoegdewaarde-in-geld-uitgedrukt die de vestiging oplevert voor een deel naar de Nederlandse overheid gaat. Is er verschil tussen het huidige systeem en het nieuwe? In het nieuwe systeem is er geen vennootschapsbelasting en geen loonbelasting en werkgeversaandelen, de btw zal hoger zijn. Is dit voor de multinational een voor- of een nadeel? Daarbij moet in gedachten worden gehouden dat voor een multinational veel meer factoren belangrijk zijn (werk-

nemersklimaat, werkgeversklimaat...). Het grote probleem zal het verlies aan macht zijn, en de weerstand tegen verandering. Waar het om gaat is, wat belastingdeskundigen 'de heffingsgrondslag' noemen. Elke belasting wordt 'ergens op geheven'. Accijns wordt bijvoorbeeld op tabak geheven. Zo wordt in Nederland in het huidige systeem de belasting op arbeid gesplitst in belasting op lonen (loonbelasting) en belasting op winst (vennootschapsbelasting). Je kunt je afvragen waarom dat is. Het geeft in elk geval de overheid gelegenheid om een deel van de belasting op de toegevoegdewaarde over te hevelen naar de belasting op lonen. Dit kun je ook anders lezen: het geeft gelegenheid om de kosten voor de productie-van-behoeftebevredigers op de schouders van de arbeiders te leggen, wat in het voordeel van de aandeelhouders is. Dat gebeurt dan ook grof. Zo maken overheden afspraken met multinationals over de hoogte van de door hen te betalen vennootschapsbelasting, waardoor de landen in een belastingoorlog terecht zijn gekomen met als lachende derde de aandeelhouders en met de gelovige burgers als slachtoffer (het te besteden inkomen is al jaren nauwelijks gestegen terwijl de economie floreert) en waardoor de kloof tussen arm en rijk steeds groter wordt. De burgers zijn goedgelovig doordat de overheid het geheel van regelingen zó ingewikkeld heeft gemaakt dat uiteindelijk niemand meer het overzicht heeft en het systeem door overregulering vastloopt.

Ik ben een tijdje lang declarant geweest bij een fabriek in telefoon-toestellen (die werden toen nog in Nederland gemaakt). Een declarant is iemand die namens een organisatie douaneformaliteiten afhandelt. Mijn taak was om uit het buitenland ingevoerde goederen in een zo laag mogelijk belastingtarief te plaatsen. Bij veel goederen was het tarief duidelijk, maar soms had ik een meningsverschil met een douanebeambte. We kwamen dan overeen dat we de kwestie aan een hogere instantie zouden voorleggen. Ik stuurde dan een brief aan de inspectie die bewust lang en zo ingewikkeld mogelijk geformuleerd was. Die brief kwam dan bij een ambtenaar terecht die, naar wij vermoedden, er niets van snapte maar niet naar zijn superieur durfde te stappen om raad te vragen. De brief kwam onder in een la terecht. Als wij dan niets hoorden stuurden we een aanmaning, waarop de

ambtenaar dan maar zijn goedkeuring gaf voor het lage tarief om van de kwestie af te zijn.

Door zaken zó ingewikkeld te maken dat bijna niemand er nog iets van snapt open je de mogelijkheid voor manipulatie en corruptie. Dat is bij het huidige belastingstelsel het geval. Van die mogelijkheid maken kapitalisten en hun multinationals gebruik. Als je ergens niets van snapt wordt je goedgelovig: je hebt geen keus; het beste wat je kunt doen is 'deskundigen' vertrouwen. Of het nu gaat om een priester of een volksmenner maakt niet uit. Geloof is beter wanhoop. Maar als die deskundigen door het neoliberalisme geïndoctrineerd zijn... Als je als volksvertegenwoordiger niet beter weet... Als je als burger niet anders hoort...

De oplossing is eenvoudig: maak het overzichtelijk. In het geval van de belastingheffing ligt het eenvoudig: het enige dat belast zou moeten worden is de toegevoegdewaarde. Want daarin is de inspanning opgenomen die leidt tot de beschikbaarheid van behoeftebevredigers. Allerlei uitzonderingen en compensaties kunnen afgeschaft worden als de overheid voor de basisvoorzieningen zorg draagt, de burgers een basisinkomen krijgen en de waardetoevoegers een deel van hun verdiensten voor het algemeen belang afstaan. Daarnaast kan ongewenst gedrag (crimineel gedrag...) en ongewenst goederen gebruik (tabak...) belast worden.

Vermogen

We leven in een turbulente tijd. Vóór de val van de Sovjet Unie was er een duidelijke ordening. Er waren twee kampen: communisten en neoliberalen. Na de val van de muur vierde het neoliberalisme de overwinning. Sommigen dachten dat de ideale wereldconstructie bereikt was. Tot, in 2008 door de financiële crisis, de oogschellen af vielen. De MCM-mix (maatschappij, cultuur, moraal) was uit het evenwicht geraakt. Oorzaak was de ‘aard van mensen’. Menselijk gedrag is, naast wat de genen aangeven, sterk afhankelijk van de omgeving waarin iemand opgegroeid is én waarin hij of zij zich bevindt.

Tijdens je opvoeding leer je allerlei regels en gedragscodes die je later als vanzelfsprekend gaat toepassen. Daardoor ontstaan verschillende gemeenschappen en lagen in de maatschappij waarin mensen aan het gedrag van de ander kunnen aflezen wat ze aan hem of haar hebben (bij welke ‘club’ je hoort). Dit biedt structuur (ordening). We noemen dit ‘cultuur’. Ook wordt tijdens de opvoeding het natuurlijk aanwezige gevoel voor goed en kwaad (de ‘moraal’) aangescherpt. Door de cultuur gedraag jij je aangepast, door de moraal werk je mee aan een betere wereld.

In je dagelijkse leven beweeg jij je in allerlei *nabijheidskringen*. Sommige van die kringen beschouw je als van-jou. Je ontleent er een deel van je identiteit aan; hun opvattingen zijn jouw opvattingen. Het bezorgt je een gevoel van geborgenheid en veiligheid. Mensen hebben de neiging om gelijkgestemden op te zoeken (te clusteren), groepen en netwerken te vormen en gezamenlijke belangen te verdedigen. Zo ontstaan verbindingen tussen alle drie de MCM-aspecten van een maatschappij.

- Als de MCM-mix uit het evenwicht raakt ontstaan positieve feedbackmechanismen: de neiging ontstaat om de onevenwichtigheid te versterken.

Op *moreel* gebied zien we dat bij godsdienstige groeperingen. Niet inenten van kinderen. Vrouwelijke genitaliën mismaken. Andersdenkenden uitschakelen. Extremistische aanslagen. Kruistochten... Op *cultureel* gebied zien we dat bij sporten en hun supporters. Op de vuist gaan met de hooligans van de tegenpartij. De oranjegekte bij wereldkampioenschappen. We zien het ook bij etnische groeperingen. Terugtrekken in de eigen bubbel. In alles foute discriminatie zien. Op het gebied van de *marktmechanismen* zien we *positieve feedback-mechanismen* (escalatie) zoals de neigingen tot schaalvergroting en monopolisering. Een belangrijke veroorzaker van het uit het evenwicht raken van markten is ongelimiteerde vrijheid. De machtigsten (rijksten) hebben de neiging om een onevenredig groot deel van de opbrengsten naar zich toe te trekken en steeds rijker te worden. Consumenten zijn verblind door 'het ook willen hebben' wat de ander heeft (merkkleding, gadgets, facelift). Hoe meer ze dit willen, hoe meer anderen zich eraan verrijken. Gevolg: de armen worden steeds armer en de rijken worden steeds rijker. Bij elk positief feedbackproces (escalatie) klapt op een gegeven moment de zaak uit elkaar met mogelijk catastrofale gevolgen: chaos.

Het neoliberalisme predikt de alleenheerschappij van het markt-denken. Dit gaat goed tot een crisis ontstaat. Een kleine crisis ontstond in 2008, toen konden processen nog in goede banen geleid worden door massale bijdragen vanuit belastinggelden. *Maar de onevenwichtigheid werd niet opgeheven*. Er zijn nog steeds banken die te groot zijn om om te vallen. Rijken (aandeelhouders) kunnen zich nog steeds verrijken ten koste van de armen (de maatschappelijke middenklasse). Ik heb in mijn boeken een aantal suggesties gedaan om dit te veranderen.

Op het gebied van de moraal dient het besef door te dringen dat het ieders verantwoordelijkheid is bij te dragen aan een *menswaardige*

manier van met elkaar omgaan. Dat gaat niet vanzelf: dit moet afgedwongen worden, omdat er altijd mensen zullen zijn die denken dat deze stelregel niet voor hen geldt. Overheden zullen de massa moeten beschermen tegen niet-menswaardig gedrag van sommigen. Vandaar dat bandbreedtes noodzakelijk zijn: met grenzen die niet overschreden mogen worden. Dat geldt met name ten aanzien van de hoeveelheid behoeftebevredigers waarover mensen mogen beschikken.

- Iedereen draagt in een bandbreedtemaatschappij naar beste eer en vermogen bij aan de beschikbaarheid van de behoeftebevredigers-voor-iedereen, voor zover het om basisbehoeften gaat.

Welk ‘vermogen’ wordt hier bedoeld?

Je kunt de term ‘vermogen’ opvatten als een natuurkundige grootheid: energie (arbeid, paardenkracht, wattage, joule) per tijdseenheid. Voor mensen vertaal ik ‘vermogen’ als: aanleg; ‘wat je kunt’; ‘een *inspanning* leveren’. De term betekent dan: arbeid of werk leveren. ‘Naar beste eer’ wil zeggen: je mag elkaar erop aanspreken. Dat kan door ‘sociale controle’: je schendt je eer als je het niet doet, maar het is wel je persoonlijke keuze die je in vrijheid kunt, mag *en moet* maken wil je menswaardig handelen. Dwang om een maatschappelijke inspanning te leveren, door middel van wettelijke maatregelen, is niet aan de orde, want iedereen krijgt in een bandbreedtemaatschappij een *onvoorwaardelijk* basisinkomen en kan verder doet wat hij wil binnen de maatschappelijke grenzen. Het ‘op de eer een beroep doen’ is een betere motivator dan het neoliberale geven van boetes of intrekken van een uitkering.

Je kunt ‘vermogen’ ook opvatten als ‘potentie’: als mogelijkheid om iets in de toekomst te realiseren. Je hebt het dan bijvoorbeeld over ‘intellectueel kapitaal’.

En verder kun je ‘vermogen’ opvatten als (neoliberaal) ‘ruilmiddel’: bron waaruit naar believen geput kan worden; rijkdom; kapitaal aan geld. Het gaat dan om het totaal aan eigendommen (het totaal aan geld, goederen, rechten en vorderingen na aftrek van verplichtingen).

‘Vermogen’ is dan de hoeveelheid geldswaarde waarover je kunt beschikken: het gaat om de hoeveelheid behoeftebevredigers die je kunt kopen. Het is in deze (financiële) zin dat ik hier de term ‘vermogen’ bedoel.

- Je kunt een vermogen verwerven door:
  - het verrichten van arbeid;
  - het krijgen van een geschenk;
  - het ontvangen van een erfenis;
  - het ‘drukken’ van geld;
  - handel in geld.

De bandbreedtemaatschappij kenmerkt zich doordat alle activiteiten zich afspelen binnen een strook die begrensd wordt door minima en maxima. Zo verkrijgt iedereen regelmatig een minimum vermogen als *basisinkomen* (als geschenk). Een basisinkomen heb je nodig om menswaardig te kunnen leven. En dit houdt weer in dat je dit bedrag (nood-gedwongen) volledig verbruikt: opmaakt; je houdt niets over; je kunt niet sparen.

Wil je iets meer en heb je niet gespaard? Bijvoorbeeld omdat je een bedrijf wilt starten? Dan kan het zijn dat iemand je een bedrag schenkt. Maar deze theoretische mogelijkheid laat ik even buiten beschouwing.

In de bandbreedtemaatschappij kun je als particulier niet eigenaar zijn van een bedrijf. Aandeelhouders bestaan niet. Geld verdienen door geld te bezitten is in de bandbreedtemaatschappij niet mogelijk. Als je samen met anderen behoeftebevredigers wilt produceren, dan richten jullie een coöperatie op. Die coöperatie is een zelfstandige rechtspersoon en kan geld lenen voor de investeringen, bijvoorbeeld bij een bank (aangenomen dat de bank jou of jullie voldoende vertrouwen schenkt). Van de geproduceerde toegevoegdewaarde kun je jouw eigen salaris en dat van de anderen betalen. Die salarissen zijn overigens wel aan een wettelijk vastgestelde maxima gebonden. De hoogte van de salarissen is afhankelijk van de functie die verricht wordt. Bij elke functie hoort een wettelijk vastgesteld *maximum* (naar analogie van de cao-schalen waarin *minima* genoemd worden). De

inkomsten per persoon variëren tussen het basisinkomen en het wettelijk maximum. Is de geproduceerde toegevoegdewaarde groter dan de onkosten? Dat komt dan ten goede aan de de pot 'reserveringen' van de coöperatie – deze pot is ook aan een wettelijk vastgesteld maximum gebonden. Wat over is wordt door de overheid belast.

Een vermogen kan in het neoliberale systeem toenemen door een erfenis. Hier zondigt het neoliberale systeem tegen een eigen uitgangspunt, namelijk dat van de meritocratie: iedereen moet gelijke kansen hebben om de maatschappelijke ladder te beklimmen zodat alleen prestatie (merit) geldt. Dat is een nobel streven, alleen: die kansen zijn in een neoliberale maatschappij niet alleen van verdienste afhankelijk maar ook van opvoeding, de buurt waar je woont en vooral van je familiegeschiedenis. Kinderen worden niet met gelijke kansen geboren. Het hebben van rijke ouders discrimineert. Je hebt kans op een betere opleiding (je ouders kunnen huiswerk-begeleiding betalen). Je leert de gedragscodes die bij de betere maatschappelijke functies behoren (in een achterstandswijk gelden andere mores). Je hebt minder kans om op een zwarte school terecht te komen. 'Standaard' krijg je een hoger schooladvies bij een gelijke CITO-toets-score... Door erfenis van financieel vermogen zijn de kansen van kinderen al bij de geboorte totaal verschillend. Het als lid van een bepaalde familie geboren worden is geen verdienste. Waarom zou dit gewaardeerd (betaald) moeten worden? In de bandbreedtemaatschappij gaan erfenissen naar de overheid, ze worden voor 100 procent belast. (Dit lost ook het particuliere eigendom van grond op den duur op). Hierdoor wordt het ideaal-van-gelijke-kansen beter benaderd. Op den duur zullen alleen al door deze ene maatregel vermogensverschillen drastisch verminderen. Daar staat tegenover dat ouders nog steeds hun kinderen enigszins kunnen bevoordelen door te proberen een goed betaalde baan te ambiëren (de tweedimensionale competitie op de arbeidsmarkt doet gewoon zijn werk).

In een neoliberale maatschappij kan het verschil tussen arm en rijk onlogische vormen aannemen. Neem een landbouwer. Hij is eigenaar

van een groot stuk grond. Stel, het bedrijf is 25 hectare groot. Gemiddeld kost landbouwgrond € 60.000,- per hectare. Deze landbouwer heeft een vermogen van minstens € 1,5 miljoen (exclusief de rest van zijn eigendommen en aangenomen dat de grond zijn eigendom is). Hij kan de grond gebruiken om toegevoegdewaarde te produceren, maar hij is afhankelijk van de markt of hij de kosten van een jaarlijkse bedrijfsvoering kan terugverdienen. Bij een slechte oogst is dat niet het geval: aan zijn vermogen (de grond) heeft hij op zo'n moment niets; tenzij hij een stukje grond verkoopt heeft hij geen inkomen. (Ik ga er even van uit dat hij niet heeft kunnen sparen.) Een landbouwer met een flink vermogen kan arm zijn. In de bandbreedtemaatschappij is grond staatseigendom. Grond kan van de overheid gehuurd worden voor bedrijfsvoering. De landbouwer krijgt een basisinkomen, naast het inkomen dat hij eventueel via toegevoegde waarde creëert. Hij kan aan werknemers arbeid beschikbaar stellen. Hij kan dus evengoed 'goed boeren', als hij zijn best doet en geluk heeft.

Het stukje grond dat we 'Nederland' noemen is van ons allemaal. Dat klinkt communistisch maar is liberaal. Binnen de strook tussen de grenzen van de bandbreedtemodel is iedereen vrij om de eigen Potenties te ontwikkelen en om te zetten in zelf gekozen gedrag. Dit leidt tot een pluriforme, steeds veranderende, maatschappij. Een ideale maatschappij kan daardoor niet bestaan, wel een menswaardige. We zijn constant aan het ont-wikkelen.

Mensenrechten

Het suprasysteem ‘maatschappij’ bevindt zich in een omgeving waaraan het zich voortdurend *aanpast* om te overleven. Dit is een kenmerk van *elk* systeem.

Het bijzondere van het systeem ‘burger’ is dat hij in vrijheid kan kiezen, wat kan leiden tot chaos als er geen ordening bestaat. De manier waarop ieder mens zich in zijn omgeving beweegt kenmerkt zich door *zelfhandhaving*. Ook dit is een kenmerk van elk systeem. Die zelfhandhaving mondt uit in de noodzaak tot *samenwerken*. Dat doe je met de mensen die het dichtsbij zijn. Zo hebben zich culturele eenheden gevormd waarbinnen de leden zich aan bepaalde gedragsregels houden. De leden ‘geloven’ dat het-zich-houden-aan-de-regels noodzakelijk is om de eenheid te bewaren en niet in chaos te vervallen. Soms wordt zo’n geloof ook wel een ‘religie’ genoemd. Dat geloof in de regels wordt dan als ‘heilig’ en ‘waar’ beschouwd. Veel van deze waarheden zijn soortgebonden geworden: in het *Soortgeheugen-van-mensen* zijn *Gedragsopdrachten* opgenomen die *automatisch*, zonder er bij na te denken, uitgevoerd worden. Zo’n Gedragsopdracht is bijvoorbeeld de regel: een soortgenoot niet doden. Of: een bekende groeten als je hem tegenkomt. Binnen een culturele eenheid wordt dit dan verfijnd tot ‘drie kussen geven’ of ‘een knuffel geven’, afhankelijk van de aan de orde zijnde *nabijheidskring*. Als kind heb ik gezien dat diepgelovigen een kruisteken maakten als ze hun kerk passeerden of als zij gepasseerd werden door een begrafenis-stoet. De vier weken voor Pasen werd het snoep niet opgegeten maar in een vastentrommeltje gedaan. Cultuur werkt als een Gedragsopdracht. (Meer over Gedragsopdrachten in mijn boeken ‘Bestaan begrijpen’ en ‘Zelfhandhaving’.)

De drang om Gedragsopdrachten uit te voeren werkt als een persoonlijk gevoelde plicht. Je *moet* ze uitvoeren, anders doe je iets fout. Die plicht wordt door een ander opgevat als een recht. Er is iets aan de hand als je weigert een knuffel te geven als je dat anders wel

zou doen. Dit soort rituelen zijn een onmisbaar onderdeel van wat we 'cultuur' noemen. *Zonder een aan een nabijheidskring gebonden cultuur kunnen mensen zich niet handhaven.*

- De plicht van de een is het recht van de ander.

Hierin verschillen mensen niet fundamenteel van andere sociale diersoorten. Waar ze wel in verschillen is dat mensen geloofsgemeenschappen vormen. Het verschil ontstaat met het Historisch-Bewustzijn (derde ontwikkelingsniveau in het evolutiemodel). Mensen onderscheiden zich van de diersoorten doordat ze Verleden en Toekomst kunnen overzien en zich daardoor verantwoord kunnen gedragen. Mensen hebben ook het inzicht dat ze voortdurend in wisselwerking zijn met hun omgeving. Dat is een constant gevecht. Het voldoen aan de behoefte van zelfhandhaving vraagt om een voortdurende strijd met de elementen in de specifieke omgeving waarin je leeft. Daarbij is discriminatie tussen vijandige en vriendelijke elementen essentieel. Doordat die omgeving plaatselijk anders is zijn in de loop van de tijd gebruiken ontstaan die aangepast zijn aan de specifieke omgeving maar onderling sterk kunnen verschillen. Een Eskimo gelooft andere dingen dan een Bosjesman. De cultuur van een Eskimo bevat wat andere regels dan de cultuur van een Bosjesman. De cultuur van de Tharu's bevat andere regels dan die van de Chepangs (Nepal), ook al wonen ze op slechts op loopafstand van elkaar. De Tharu's en de Chepangs spreken een andere taal en ze rekenen zelfs anders: de een volgens het tientallig stelsel en de ander volgens het twaalftallig stelsel.

- Culturen zijn aan omgeving en opvoeding gebonden.

Plaats je iemand uit een bepaalde cultuur in een hem onbekende culturele omgeving, dan is onbegrip, misverstand, stress, conflict... het onvermijdelijke gevolg. Dat is gebeurd met de gastarbeiders uit Turkije en Marokko. Doordat ze in groepen ons land binnenkwamen zochten ze steun bij elkaar. Dat resulteerde in clustering in bepaalde wijken, vooral ook vanwege de betaalbaarheid van de woningen en

doordat dit door de overheid gefaciliteerd werd. Vaak ontstonden in die omgevingen eigen regels, eigen rituelen, eigen culturen.

De specifieke gedragingen die bij een cultuur horen zijn gebonden aan een bandbreedte. Niet alles is geoorloofd, niet alles wordt door de groepsleden geaccepteerd. Turken en Marokkanen discrimineerden tussen de eigen rituelen en het gedrag van de oorspronkelijke bevolking. Ongeschreven codes ontstonden die de onderlinge omgang soepeler lieten verlopen. Turken, Marokkanen en Nederlanders discrimineerden. In algemene termen geldt dat ingegrepen wordt als gedrag een grens overschrijdt.

- De sociale controle is sterker naarmate de bedreiging van de eigenheid (identiteit) groter is.

Het proces dat de gastarbeiders doormaakten is niet anders dan het proces waarop eerder de volkswijken, elitebuurten, dorpen, steden ontstonden. Een ander woord voor dit proces is: gemeenschapsvorming (een vorm van clustering). De schaal verschilt maar de processen volgen hetzelfde model. Inclusief de territoriale en psychologische gebondenheid (wijken, getto's).

In het groot: doordat de machthebbers in bepaalde gebieden er voordeel in zagen om samen te werken en afspraken (regels, wetten) te maken ontstonden maatschappijen die men 'land' (staat) is gaan noemen. Binnen de landsgrenzen ontstonden culturen die afweken van die in de buurlanden. Om de eigenheid te benadrukken werden verschillen benadrukt.

- Verschillende supra-eigenheden, verschillende culturen, kunnen door elkaar en vreedzaam in eenzelfde grondgebied leven, onder voorwaarde dat alle partijen dezelfde maatschappelijke grenzen (bandbreedte) hanteren (*alsof het hun eigen grenzen zijn*).

Je kunt de levende systemen verdelen in soorten. Je discrimineert dan op grond van de biologische vruchtbaarheid. De menselijke soort kun

je onderverdelen op grond van gedragsverschillen, met name op grond van de regels die ze daarbij gebruiken. Een specifieke set regels resulteert in een cultuur.

- Een cultuur is: een specifieke manier-van-doen onder specifieke omstandigheden.
- Een cultuur is ook een set gedragsregels waaraan mensen binnen een land, een groep of een groepering zich hebben te houden, op straffe van een sanctie.

Menswaardig is om de verschillende culturen te accepteren voor wat ze zijn, tenzij uitingen ervan een landelijk geaccepteerde bandbreedte overschrijden. Dat houdt in dat de ene cultuur niet waardevoller is dan de andere. De ene cultuur is ook niet ‘ontwikkelder’ dan de ander.

Primitieve culturen bestaan niet.

Wat tot de menselijke waardigheid behoort is een persoonlijke keuze. Niet-menswaardig is als deze keuze wordt opgelegd, want het kunnen kiezen is een typisch menselijke waardigheid. Niet-menswaardig zijn bijvoorbeeld geschriften die mensen voorschrijven hoe ze zich moeten gedragen, of dit nu wetten of ‘bijbels’ zijn maakt niet uit. Wetten moeten niet voorschrijven maar moeten een grens aangegeven, moeten aangeven wat *niet* geoorloofd is. Het volgen – eventueel het letterlijk-naar-de-letter volgen – blijft een persoonlijke keuze in onze westerse cultuur.

- Jij bent zelf verantwoordelijk voor wat je doet.

Dit neemt niet weg dat jij je aan een zekere bandbreedte hebt te houden, wil je menswaardig handelen. Als iemand anders zich niet-menswaardig gedraagt, dan is dat niet jouw zaak. Dit geldt ook voor de beoordeling van het gedrag van landen onderling. Tenzij algemeen aanvaarde *mensenrechten* overschreden worden. Op microniveau is het strevenswaardig dat je elkaar geen last bezorgt.

Er zijn allerlei lijsten gemaakt die rechten benoemen die voor iedereen zouden moeten gelden.

- Een recht geeft aan wat niet verboden mag worden.

Vrijheid van meningsuiting bijvoorbeeld. Die vrijheid mag in democratische maatschappijen niet verboden worden, ook niet door middel van wetgeving, wat weer niet wil zeggen dat een recht onbegrensd is.

- Een recht kan door wetgeving *begrensd* zijn.

Zo mag je bijvoorbeeld van alles zeggen maar niet haatzaaien of aanzetten tot geweld. Het moet bij de begrenzing wel gaan om zaken die de menselijke waardigheid aantasten. ‘*Waardigheid*’ betreft een waarde met een bandbreedte. Die bandbreedte geeft de ruimte aan van het toelaatbare gedrag om een bepaalde doelstelling (bedoeling) te bereiken.

- Vrijheid bestaat bij de gratie van onvrijheid.

In 1945 is de Verenigde Naties opgericht waaraan tegenwoordig 193 lidstaten deelnemen. Deze landen onderschrijven de *Universele Verklaring van de Rechten van de Mens*. Let wel: het zijn landen die zich gebonden hebben. Of jij dat ook doet is jouw keuze, maar je moet je er als burger van zo’n land wel aan houden. Als je het niet doet overschrijdt je een bandbreedte. Je hebt dan wel de sancties te accepteren die jou door het overtreden van de regel opgelegd worden. Dit geldt voor jou persoonlijk, het geldt ook voor het gedrag van een land, bijvoorbeeld: als het gedrag of de wetgeving van een land in strijd is met de Universele Verklaring, kan het *land* daarop aangesproken worden door andere landen en eventueel op sancties rekenen.

Je kunt de Universele Verklaring beschouwen als de beschrijving van een cultuur: “zo doen wij dat”. Het gaat om culturele, zelfs in wetten vastgelegde bandbreedteregels die niet overschreden mogen worden, wil gedrag menswaardig zijn. Naast de Universele Verklaring hanteren mensen extra regels binnen landen, groepen en groeperingen.

- Landen, groepen en groeperingen onderscheiden zich door cultuurverschillen.

Culturen kun je discrimineren: in culturen waarin het *individu* als kernsysteem wordt gezien en culturen waarin het individu *ondergeschikt* is aan de *groepering*.

In Nepal bijvoorbeeld wordt de *familie* als kerneenheid gezien.

Vroeger werden huwelijken door de familie bepaald (gearrangeerd).

Tegenwoordig nog vaak. De familie behoort tot een bepaalde kaste met bijzondere rechten en plichten. Individualiteit en privacy lijken onbekende begrippen. Individueel gedrag wordt niet gestuurd door persoonlijke beslissingen maar door familieregels die afgeleid zijn van kasteregels. Zo hebben vrouwen en mannen zich in Nepal te houden aan een andere set regels en is de omgang met leden van een andere kaste gebonden aan strenge omgangsvormen. De kern van de zaak is dat het individu gezien wordt als ondergeschikt aan de groep. Dit principe zien we ook in landen waar de Islam regeert en bijvoorbeeld in China. De discriminatie tussen: de groep-als-uitgangspunt nemen en het individu-als-uitgangspunt nemen, benoem ik met de termen: *gemeenschapscultuur* en *persoonscultuur*.

De sociale mobiliteit (verplaatsing op de maatschappelijke ladder; hiërarchie) is in een gemeenschapscultuur gering, terwijl in een persoonscultuur je plaats in de sociale structuur bepaald wordt door verdienste (merites). De eer van de familie is in een gemeenschaps-cultuur in sommige gevallen zelfs belangrijker dan het leven van een groepslid (eerwraak). Vaak wordt een zondaar-tegen-de-groeps-mores uitgestoten. Het gaat hier om foute discriminatie als mensenregels geschonden worden.

In islamitische landen heerst een extreme gemeenschapscultuur. Daar komt dan nog bij dat de scheiding tussen kerk en staat niet geaccepteerd wordt. De salafisten zijn hierin extreem. Er zijn gematigde moslims die de scheiding tussen kerk en staat wel accepteren, maar anderen vinden dat de regelgeving in de koran staat. Dit is in een menswaardige democratie een niet-acceptabel uitgangs-

punt, want het druist in tegen het grondprincipe van de menselijke waardigheid: als mens ben je persoonlijk verantwoordelijk voor wat je doet. Een extreme gemeenschapscultuur is onverenigbaar met een persoonscultuur en met de *mensenrechten* (de rechten die elk individu heeft, wat een gemeenschap hem of haar ook probeert op te leggen).

In de islam zijn volgens sommigen alle regels in principe ondergeschikt aan de koran. De koran is heilig en geldt voor iedereen. Anders denken moet bestreden worden. De koran is volgens de lezing van extremisten in strijd met de opvatting van de mensen in landen waarin de overheid het hoogste gezagsorgaan is. Dit kan gewetens- en gedragsconflicten opleveren voor vluchtelingen die ‘onvrijwillig’ in een ander land terechtkomen. Een oemma (wereldwijde eenheid) zal er dan ook niet komen – en is ook niet wenselijk vanuit een pluriforme (dialectische) gedachtegang –, tenzij het een moslim- of joodse staat wordt. De halacha (gebaseerd op de thora) en de sharia (gebaseerd op de koran) prediken staatsvormen die in strijd zijn met de persoonscultuur en met de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, want die gaat uit van de rechten van het individu.

Het lijkt alsof de persoonscultuur overheerst: China, Saoedi-Arabië, Iran enzovoort zijn lid van de Verenigde Naties en onderschrijven officieel het mensenrechtenverdrag. Dat wil niet zeggen dat in alle landen alle rechten ook daadwerkelijk gerespecteerd worden. Maar dat is in veel landen (nog) niet zo. In Nederland bijvoorbeeld worden vrouwen nog steeds niet gelijkwaardig behandeld aan mannen, zie bijvoorbeeld de salarisverschillen tussen mannen en vrouwen. In Nederland leeft 8,8 procent van alle huishoudens onder het bestaansminimum. Steeds meer mensen zijn aangewezen op een voedselbank...

Ik merk nadrukkelijk op dat er geen logisch argument te vinden is op grond waarvan de persoonscultuur beter zou zijn dan de gemeenschapscultuur. Tenzij je, zoals ik doe, de historische gang van zaken als leidraad neemt en ontwikkeling belangrijk vindt. Want dan kom je uit op een ethiek waarin persoonlijk kiezen een hogere waarde heeft

dan slaafs gedrag volgens een cultuur. Maar op zich is de Amerikaanse cultuur niet beter dan de Chinese. Onder voorwaarde dat de mensenrechten gerespecteerd worden, wat in beide gevallen (nog) niet zo is. De neiging bestaat om de gemeenschapscultuur premodern te noemen en de persoonscultuur modern. Daarmee suggererend dat een premoderne cultuur primitiever is dan de moderne. Er zijn allerlei argumenten te bedenken die juist op het tegengestelde wijzen. Een gemeenschapscultuur is niet per se in strijd met de principes van de menswaardige bandbreedtemaatschappij, onder voorwaarde dat onvervreembare en universeel geldende *persoonsrechten* bestaan en gehandhaafd worden. Op het gebied van andere rechten en gewoonten kunnen per cultuur grote verschillen bestaan.

- ‘Goed’ zijn de op *samenwerking* geënte opvattingen die zich in een gemeenschap in de loop van de tijd als zodanig ontwikkeld hebben.
- ‘Goede opvattingen’ zijn in de wijdst nabijheidskring van een bandbreedtemaatschappij in alle gevallen de mensenrechten.

Binnen de bandbreedte van een persoonscultuur zijn gemeenschapsvorming en familiegevoelens volledig acceptabel en hebben de voorkeur boven individualisme en egoïsme. De bandbreedte voorkomt eenzijdigheid en bevordert evenwicht.

Individu en maatschappij

De gang van de geschiedenis wijst in de richting van een verdergaande globalisering, onder andere gestimuleerd door het gebruik van de moderne technieken betreffende de bedrijfsvoering. Connecten (samenwerken) is door de nieuwe communicatietechnieken wereldwijd mogelijk. Globalisering op het gebied van de productie van behoeftebevredigers is een proces dat niet tegen te houden is. Afstand en tijd zijn grootheden die op sommige vlakken bijna uitgeschakeld zijn. Daardoor zijn wereldwijde netwerken mogelijk.

Dit lijkt in strijd met gemeenschappen die hangen aan tradities en sterk territoriumgebonden zijn (gemeenschapsculturen). Daar staat tegenover dat in westerse maatschappijen, door de versnelling van de veranderingen, door de afname van plaatsgebondenheid en de toename van prestatiedrang, het individualisme toeneemt. Eenzaamheid, onzekerheid en gevoelens van onveiligheid nemen toe.

- Gemeenschappen ontstaan heterarchisch (onafhankelijk van elkaar) maar hebben de neiging om zich na verloop van tijd hiërarchisch (pikorde) tot elkaar te verhouden.

Binnen gemeenschappen hebben afspraken, eventueel impliciet en onuitgesproken, de bedoeling een ordening aan te brengen met het oog op het menswaardig met elkaar omgaan. Ook gemeenschappen onderling maken afspraken. In de loop van de tijd is een ordening ontstaan door het aardoppervlak te verdelen in grondgebieden die we 'landen' noemen. Daarbij geldt de regel dat wat binnen de grenzen van zo'n territorium gebeurt een zaak is van de mensen die er wonen (soevereiniteit, autonomie).

Als binnen een land de omgang met elkaar geregeld wordt door expliciete afspraken (wetten) die eventueel met gebruikmaking van machtsmiddelen afgedwongen kunnen worden, noemen we zo'n land een '*maatschappij*' (rechtsstaat). Dit houdt in dat de cultuur van die gemeenschap regels bevat die voor alle leden gelden.

- Cultuur is een orde aanbrenger.

Hoewel cultuur van tweedimensionale oorsprong is kan ze wel door bewust ingrijpen *beïnvloed* worden. Bij een landelijke cultuur kan dit door overheidsingrijpen. Van de andere kant: een kritische massa burgers kan proberen de overheid te overtuigen om wetten te veranderen en andere maatregelen voor te schrijven.

Een overheid kan een cultuur beïnvloeden door van macht gebruik te maken. We zien dat in landen met autoritaire overheden (China, Saoedi-Arabië...). Door wettelijke maatregelen kan bepaald gedrag verboden of aangemoedigd worden. Denk aan de éénkindpolitiek, een Davidsster dragen, vrouwen die niet mogen autorijden, godsdienst voorschrijven, abortus verbieden... Dit zijn evenzovele maatregelen die indruisen tegen het zelfstandig kunnen nemen van beslissingen. Het zijn maatregelen die een veel bredere uitstraling hebben dan alleen het bepalen van individueel gedrag: het beïnvloedt de manier waarop de burgers over bepaalde zaken denken. Een overheid kan bepaalde opvattingen versterken of afzwakken. De maatregelen van overheden hebben via het gedrag van de mensen invloed op de in een land heersende cultuur.

Doordat mensen zich clusteren in suprasystemen, vormen ze machtsblokken, landen, groeperingen en groepen. Zo ontstaan gemeenschappen. Aan zo'n gemeenschap ontleen de deelnemers een deel van hun identiteit. Dit uitent ze in gedrag; ze laten in hun gedrag zien wie ze zijn en waartoe ze willen behoren. Ze onderscheiden zich door hun *cultuur*: door een geheel van regels, gedragscodes, gewoontes... De eenheid die ze zo vormen is een *gemeenschap*. Gemeenschap en cultuur zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Gemeenschappen en samenlevingen zijn culturele eenheden. Een gemeenschap is iets anders dan een maatschappij: een gemeenschap hoeft niet gebaseerd te zijn op expliciete afspraken, wat bij een maatschappij wel het geval is (grondwet).

Culturen volgen het grondmodel van de concentrische cirkels. Naarmate het om een wijdere nabijheidskring gaat wordt het aantal voor een individu geldende gedragsregels minder, met dien verstande, dat een regel van een wijdere kring altijd ook geldt in elke nauwere kring.

- Gezamenlijk gehanteerde regels maken een vredige omgang met elkaar mogelijk.

Als twee mensen een verstandhouding met elkaar hebben vormen ze een systeem, een gemeenschap. Ze hebben bepaalde gewoontes ontwikkeld of gaan dit nog doen, er is een onderlinge vanzelfsprekendheid: ze vormen een culturele eenheid. Ze kunnen het eens worden over nog meer regels, omtrent sommige kunnen ze expliciete afspraken maken, bijvoorbeeld dat ze levenslang bij elkaar willen blijven en kinderen willen krijgen en opvoeden. In de loop van de tijd ontstaan regels die af kunnen wijken van de gewoontes in andere gezinnen. Gezinnen, huishoudens, kunnen bewust regels afspreken hoe ze met elkaar om willen gaan. Maar vaak ontstaan regels impliciet, zonder dat het nu expliciet afgesproken wordt. Zo zijn dorpen ontstaan, steden, landen, machtsblokken, wereldmarkten... Clustering in steeds wijdere nabijheidskringen.

Ook de nabijheidskringen volgen het patroon van de concentrische cirkels. Vanuit jezelf als persoon bekeken vallen jouw nabijheidskringen en de gemeenschappen waar je lid van bent bij voorkeur samen. Ze betreffen de mensen waar je een connectie mee hebt.

- Voor een goed en menswaardig leven is het een voorwaarde dat jouw nabijheidskringen en de gemeenschappen waar je lid van bent samenvallen.

Een cultuur hoort bij een bepaalde gemeenschap. Cultuur en gemeenschap zijn als de twee kanten van een medaille: de een kan niet zonder de ander. Zo'n gemeenschap is altijd een subgemeenschap van een groter systeem. Dit brengt een conflicterende situatie met zich

mee als de leden van een subcultuur gedrag vertonen dat in strijd is met de opvattingen in het grotere, omvattende systeem. De leden van zo'n subgemeenschap beleven de wijdere gemeenschap dan niet als een nabijheidskring. Ze maken, wellicht noodgedwongen, wel deel uit van de wijdere gemeenschap maar voelen zich er niet thuis. Als de wijdere gemeenschap een land is en de subgemeenschap bestaat uit leden met orthodox christelijke opvattingen, dan kan het zijn dat landelijk inenting wordt voorgeschreven maar de leden van de subgemeenschap dit verwerpelijk vinden. Een ander voorbeeld is toeterend en met vlaggen uit een ander land in optocht uiting geven aan feestvreugde.

- Menswaardig is aanpassen aan de cultuur van de wijdere nabijheidskring waar je deel van uitmaakt.
- Menswaardig is als een wijdere gemeenschap sociale controle toepast (en dus bepaald gedrag niet accepteert).
- Menswaardig is als een maatschappij gepaste dwangmiddelen gebruikt om ongepast gedrag te corrigeren (handhaving).

Bij druk- en dwangmiddelen kan het gaan om overreding, boetes, gevangenisstraf... Een extreem voorbeeld vind je bij terroristen. Zij maken wel deel uit van een maatschappij, maar ze zijn het kennelijk niet eens met de gedragingen en opvattingen van de mensen om hen heen. Een ander voorbeeld zijn vluchtelingen die zich geplaatst zien in een voor hen vreemde cultuur. Ze zullen zich voor de goede orde moeten aanpassen. Dat kunnen ze alleen als ze bekend zijn met de andere regels. Menswaardig is als ze hierbij geholpen worden. Menswaardig is ook als de aanpassing vrijwillig gebeurt. Maken vluchtelingen de keuze om zich niet aan te passen, dan moet voor hen een omgeving gezocht worden die wel in overeenstemming is met hun cultuur, met hun waarden en normen en eventueel religie. Er zal dan een ander land gezocht moeten worden. Dit is een internationale kwestie.

In het oog springende conflicterende culturen zijn die tussen de persoons- en de gemeenschapsculturen, en die tussen sommige religieuze en de seculiere opvattingen.

- In de *persoonscultuur* streven de mensen naar toenemende vrijheid. Ze zijn voorstander van verandering en ontwikkeling. Hun oog is gericht op de toekomst: ze denken vooruit. Ze gaan uit van de individuele vrijheid van de leden van de gemeenschap. Elk lid heeft de vrijheid om zelf te bepalen wat hij doet. Men houdt niet van begrenzing. De gemeenschap is open, de leden accepteren het anders-zijn van anderen. Neoliberale culturen zijn een voorbeeld. Persoonlijke verdienste (merites) is bepalend voor aanzien.
- In de *gemeenschapscultuur* zijn de mensen gericht op geborgenheid, zekerheid en veiligheid. Hun oog is gericht op het verleden: ze denken achteruit. Ze beschouwen zichzelf vaak als een grote familie of clan. Ze houden van het behoud van het goede en koesteren het bekende. De leden van zo'n gemeenschap leggen het primaat bij de gezamenlijkheid van hun cultuur. De leden laten wat ze doen, afhangen van de gewoontes en tradities van de gemeenschap en het individu is er ondergeschikt aan. Ze zijn gesteld op hun territorium en beschermen hun grenzen. Tradities zijn belangrijk, evenals wat ouders en leiders vinden, en wat voorouders vonden. De gemeenschap is gesloten. In extreme gevallen sluit men contact met niet-leden zo veel mogelijk uit. De sociale controle is sterk, waarbij niet zelden dwangmiddelen gebruikt worden. Bij onaangepast gedrag volgt verstoting uit de gemeenschap. De eer van de gemeenschap is bepalend voor het individuele gedrag.

Er tekent zich een belangrijk verschil af tussen westerse en niet-westerse landen. In westerse landen overheersen persoonsculturen. Daar wordt het individu als uitgangspunt van ordening genomen. Rechten en en plichten zijn van persoonlijke aard en de individuele mens is het hoogste goed waar de regels op afgestemd zijn en van waaruit geredeneerd wordt als het gaat om de vraag wat menswaardig is. Om ordening aan te brengen wordt het aardoppervlak gezien als verdeeld in landen met vaste grenzen waar mensen wonen die zelf iets van hun leven moeten maken.

In niet westerse landen – Midden-Oosten, Azië, Afrika, Zuid-Amerika – heersen vooral gemeenschapsculturen. De nadruk ligt op de familiebanden. Die verbanden clusteren zich in kastes of clans. Landsgrenzen zijn voor hen niet belangrijk. Voor zover een clan een territorium belangrijk vindt is de grens fluïde, niet schriftelijk vastgelegd en niet per se door anderen erkent.

Gemeenschappen onderscheiden zich door het hebben van een eigen cultuur die landsgrenzen kunnen overschrijven (dit is bij een maatschappij en een maatschappijcultuur niet het geval). Elk land heeft in de loop van de tijd een eigen landscultuur ontwikkeld. Dat komt vooral omdat de landsbesturen andere regels (wetten) maken en onderlinge contacten zich vooral binnen de landsgrenzen afspelen. Landsgrenzen gaan op den duur als natuurlijke barrières werken.

Als in een land een persoonscultuur heerst moet de overheid de wil van de meerderheid volgen. Dat kan een probleem opleveren als die meerderheid een gemeenschapscultuur aanhangt: het kan dan zijn dat minderheden met een andere cultuur worden niet getolereerd worden. Denk aan de Rohingya in Myanmar. Let wel: het gaat hier om de vervolging van een minderheidsgroepering (een ‘volk’); er worden dan mensenrechten geschonden. Het gaat hier niet om culturele *uitingen*, het gaat hier *niet* om gedrag. Het gaat hier om het hebben van een andere (religieuze) *opvatting*. Discrimineren op grond van een opvatting is fout. Het is in strijd met de mensenrechten. Iedereen mag vinden wat hij wil, alleen ‘het doen’ (gedrag) is in een bandbreedte maatschappij aan banden gelegd.

Minderheden zijn ook een kwetsbaar punt in democratieën, omdat er in een land slechts één algemeen belang en één landscultuur kan gelden. Een belangrijke regel van een democratie is dat de overheid er is voor *alle* burgers, en dus ook de belangen van minderheden moet behartigen. Dat wordt moeilijk als die belangen fundamenteel tegengesteld zijn. Bij fundamenteel tegengestelde gedragingen zullen minderheden zich moeten voegen naar de regels van de landscultuur. Het kan niet zo zijn dat een deel van een bevolking vindt dat stelen

mag als een ander deel vindt dat het niet mag. Zo moeten mensen die een gemeenschapscultuur aanhangen én zich in een landelijke persoonscultuur bevinden zich aanpassen. Het kan zijn dat hun gemeenschapsculturele uitingen dan niet-acceptabel zijn. In een bandbreedte maatschappij valt dan dat gedrag buiten de grenzen van het model en heeft de overheid de plicht om corrigerend op te treden. Een voorbeeld is ritueel slachten. Als bij het slachten de binnen het land geldende culturele regels overtreden worden heeft de overheid de plicht om te handhaven, om de goede orde te bewaren. Regels van een subgemeenschap zijn ondergeschikt aan de in een land geldende wetten. Worden wettelijk vastgelegde grenzen overschreden dan dient de overheid rigoureuus in te grijpen door gebruik te maken van haar machtsmonopolie.

- Halfzachte maatregelen werken contraproductief: ze ondermijnen de heersende orde.

Een *landelijke* cultuur kan niet tegelijkertijd een persoons- én een gemeenschapscultuur zijn. Een land met een persoonscultuur kan echter wel meerdere gemeenschappen omvatten, waarbij elke gemeenschap een eigen cultuur heeft. Dit is dan een verbijzondering van de landelijke cultuur. *Binnen* zo'n subcultuur kan best een gemeenschapscultuur heersen. Dat zie je bijvoorbeeld veel in gezinnen, maar soms ook in dorpen. Zodra echter een tegenstrijdigheid optreedt heeft in Nederland de persoonscultuur voorrang, omdat de Nederlandse cultuur een persoonscultuur is. Het gedrag van de leden mag niet buiten de grenzen vallen van de landelijke wetgeving – zo kunnen joodse en christelijke gemeenschappen bestaan – zolang ze zich aan de Nederlandse wetgeving houden. Er kunnen zich echter ook verschillen voordoen die niet in strijd zijn met *wettelijke* bepalingen. Die verschillen kunnen, al of niet onderhuidse, spanningen en conflicten opleveren, afhankelijk van het tolerantieniveau van de omstanders. Een niet uitgesproken ordebevorderende regel is dat minderheden zich aanpassen. Gebeurt dit niet dan levert dit commotie op. Niet-aanpassen staat samenwerking in de weg.

Er zijn islamitische landen waar de sharia (islamitische wetgeving) maatgevend is. Individuele vrijheid is dan ondergeschikt aan ‘een bepaalde interpretatie van de koran’. In zo’n land gedijt een persoonscultuur niet, want die is in tegenspraak met de gemeenschapsregels. Democratie wordt in sharia-landen verworpen: iedereen heeft zich te voegen naar de heersende interpretatie van ‘heilige geschriften’. ‘Spontaan ontstaan’ – wat een kenmerk is van een cultuur – is dan niet aan de orde. Er is een voortdurende tegenspraak tussen de wetten van de overheid en allerlei fundamenteel-persoonlijke rechten op het gebied van de menswaardigheid (gedrag op het vlak van het derde evolutieniveau). Die waardigheid gaat uit van het dragen van eigen verantwoordelijkheid voor wat je doet en is niet in overeenstemming met het slaafs moeten volgen van een rechtssysteem dat niet door de burgers gemaakt is.

Het kan problemen opleveren als binnen een gemeenschap sommigen het ene en anderen een ander cultuurmodel aanhangen. Binnen één gemeenschap is dat onmogelijk. Een gemeenschap kenmerkt zich door één cultuur waar bepaalde gedragsregels gelden; in subgemeenschappen kan eventueel een van de rest verschillende cultuur bestaan zolang deze (gedragmatig) niet in strijd is met de landelijke cultuur. Nederland bestaat uit meerdere gemeenschappen. Hoewel Nederland een democratische rechtsstaat is zijn er ook plaatselijke gemeenschappen waar een gemeenschapscultuur heerst, bijvoorbeeld een orthodox-christelijke. Een ander voorbeeld zijn bepaalde beroepsgroeperingen. Artsen vormen samen een gemeenschap waar eigen regels gelden. Binnen dit soort eenheden gelden codes en gebruiken waaraan elk groepslid zich moet houden op straffe van uitsluiting. Geslotenheid is een kenmerk van dit soort subculturen.

Ik herinner me nog dat in de dorpsgemeenschap naast ons dorp het niet goed gevonden werd om je op zondag met wereldse zaken bezig te houden. Auto rijden mocht niet: als men naar de kerk liep ging men midden op straat lopen zodat je erachter moest blijven rijden. Etalages werden met gordijnen gesloten of artikelen werden met een krant

bedekt. In ons dorp ging de mare rond dat op zaterdagavond de haan uit het kippenhok gehaald werd.

Mensen lijken driedimensionaal verblind te raken als de grenzen van een bandbreedte overschreden worden. Auto rijden mocht niet, vond men. Als je dan wel in een auto gaat rijden is dat niet-sociaal en moet bestreden worden (volgens de leden van zo'n gemeenschap). De overtreder wordt niet als één-van-hun gezien; hij hoort 'er niet bij'; de overtreder is een *vijand*. In uiterste vorm: de ander gedraagt zich niet menswaardig, dus hoef je hem niet als een mens te behandelen: legitimatie voor stenigen, doodstraf en voor het maken van oorlogsslachtoffers, of voor terroristische aanslagen. Dit idee ligt ook ten grondslag aan de neoliberale concurrentie: de concurrent is een vijand en moet bij voorkeur uitgeschakeld worden. Dit zijn niet-menswaardige (wel menselijke) opvattingen. In een menswaardige maatschappij zijn door de overheid (driedimensionale) maatregelen getroffen waardoor niet-menswaardige praktijken uitgesloten worden. Is concurrentie niet-menswaardig? Concurrentie is niet-menswaardig als andere mensen of landen als vijanden worden gezien. Als daarentegen concurrentie als een *wedstrijd* wordt gezien is het juist de aanjager voor vooruitgang. Maar dan is er in feite geen *concurrentie* maar wel *competitie*. Op het tweedimensionale niveau-van-functioneren gaat het om leven of dood; om *oorlog*; om de struggle for live; concurrentie. Op het drie-dimensionale niveau vinden mensen oplossingen door *samen te werken*: water bij de wijn; dialectische spanningsreductie; competitie. In een wedstrijd gaat het om 'de beste willen zijn', om 'het beter willen doen dan de ander'. Dat levert verliezers op. Maar het gaat niet op om de verliezer dan maar af te maken zoals in de romeinse arena gebeurde. In een driedimensionaal proces gaat het om 't spel – dat wil zeggen: om het doen, om de vooruitgang, groei, welbevinden – en niet om de *knickers*. Je wilt wel iets bereiken, maar niet ten koste van alles. Het middel heiligt *niet* het doel, zoals dat in het neoliberalisme wél het geval is. Er is een *strook* van toegestane gedragingen, maar sommige dingen zijn taboe. De bandbreedte geeft aan wat mens-waardig is. Die bandbreedte wordt door de overheid vastgesteld als het om de noodzakelijke regulering

van de markt gaat, als het om de competitie in het bedrijfsleven gaat. De overheid bepaalt ook hoe menswaardig met verliezers omgegaan wordt, bijvoorbeeld door faillissementsregelingen.

In het geval van conflicterende culturen – zoals die tussen een persoonscultuur en een gemeenschapscultuur – kan er op het *microniveau* alleen sprake zijn van aanpassing. Als je opgegroeid bent in een *persoonscultuur* en je ziet je geplaatst in een *gemeenschapscultuur*, dan zul je de mores van de anderen moeten accepteren, maar dat is niet zo bijzonder, want dit gaat altijd op voor een buitenstaander, wie dan ook, die te gast is of nieuw is in een cultuur met andere gewoontes. Ik bleef dan ook rustig achter de kerkgangers rijden.

Het gaat bij aanpassen om *gedrag*, wat de mensen verder *denken* en *vinden* hoeft voor jou geen belemmering voor contact te zijn. Ook al bevind jij je in een land met een totaal andere cultuur, je kunt je voegen naar wat zij gewend zijn. Zolang de andere partij jou toelaat is *samenwerken* mogelijk. Geïnformeerd zijn over de andere gewoontes en de wil om je aan te passen zijn de enige voorwaarden.

Voor de mensen die een *gemeenschapscultuur* aanhangen kan het wél problematisch zijn om niet-gepast gedrag te accepteren. Ik had dan ook niet de indruk dat de kerkgangers met mijn gedrag akkoord gingen. Een gesloten groep misdadigers zal een buitenstaander wantrouwen. Mensen van een bepaalde kaste zullen niet accepteren dat mensen uit een lagere kaste te dicht bij komen. Als je de codes van de upper-class niet hanteert zul je niet toegelaten worden en is er van sociale mobiliteit geen sprake.

Op *macroniveau* ligt het anders. Landelijke culturen kunnen geen onderdeel van elkaar zijn. Ze bestaan, vanwege hun territoriumgebondenheid, naast elkaar. Als landen een samenwerkingsblok vormen is aanpassing alleen nodig op het vlak van de samenwerking. Dat is bijvoorbeeld het geval bij sommige aspecten van de onderlinge handel. Zo kunnen de samenwerkers afspreken dat voedselbereiding aan bepaalde voorwaarden moet voldoen, omdat de verkoop zich niet tot één land beperkt. *Opmerkingen over zaken die*

geen betrekking hebben op de samenwerking en niet indruisen tegen de fundamentele mensenrechten zijn ongepast. Ieder land heeft recht op een eigen cultuur. Iedere gemeenschap heeft recht op zijn eigen subcultuur. Ieder huishouden heeft recht op eigen regels, zolang ze ingebed zijn in de gedragsopvattingen van de wijdere nabijheidskringen. Kritiek op wat er in een ander land gebeurt is dan ook niet-menswaardig, tenzij afspraken geschonden worden. Kritiek is niet-menswaardig omdat ieder land, zoals ook ieder mens, recht heeft op een eigen ontwikkeling, op een eigen manier van ordening aanbrengen en op een eigen manier van orde bewaken. Alleen als respect getoond wordt voor het anders-zijn van de mensen-en-hun-cultuur in het andere land is vreedig samenleven mogelijk. Iedereen mag trots zijn op zichzelf en op de groep of groepering waarmee hij of zij zich identificeert. Als die trots leidt tot onaangepast gedrag moet dat door anderen niet geaccepteerd worden en moet streng gereageerd worden. De landelijke overheid is de hoeder van de landscultuur, en is verantwoordelijk voor de interne ordening en de orde, maar is niet verantwoordelijk voor het reilen en zeilen in andere landen. In een menswaardige gemeenschap is de bandbreedte zo ruim dat een pluriforme samenleving kan bestaan en samenwerking mogelijk is. Overigens: ik heb hier twee uitersten beschreven: de persoonscultuur en de gemeenschapscultuur. In de praktijk gaat het meestal om een mengvorm, een geleidelijke overgang tussen de twee polen. Vaak zijn in een gemeenschap van beide cultuursoorten elementen waar te nemen. In een heterarchisch gezin (horizontale verhoudingen) kan het bijvoorbeeld best zo zijn dat de één de doorslag geeft als het om bepaalde onderwerpen gaat, terwijl de ander een ander gebied voor zijn rekening neemt. Landelijke wetgeving kan elementen bevatten waaraan iedereen zich te houden heeft, terwijl toch overwegend de persoonlijke verantwoordelijkheid uitgangspunt is. Met name op de vlakken waar culturen fundamenteel met elkaar in strijd zijn zullen drastische oplossingen gezocht moeten worden. Bij een *cultuur* gaat het om een *bandbreedte* waarbinnen bepaald gedrag als 'aangepast' beschouwd wordt en gedrag dat erbuiten valt niet getolereerd wordt. De boven- en ondergrens (de binnen- en de buitengrens) kunnen in de loop van de tijd verschuiven. In een

bandbreedtemaatschappij kunnen mensen vreedzaam naast elkaar leven als de verschillen niet te groot zijn en niet fundamenteel tegengesteld.

Een cultuur is een kenmerk van een gemeenschap en in een bepaald territorium kunnen de mensen slechts volgens één hoofdcultuur in vrede met elkaar leven, waarbij in elk geval een paar regels voor iedereen gelden. Want als groepen of groeperingen zich volgens een fundamenteel-tegengestelde set regels gedragen ontstaan conflicten. Daarbij geldt de natuurwet, dat degene die het eerst een territorium bezet de oudste rechten heeft. Beter is hiervan geen gebruik te maken maar driedimensionaal een samenwerkingsrelatie op te bouwen.

Privacy

Privacy staat op gespannen voet met samenwerken; privacy staat op gespannen voet met de noodzakelijke voorwaarden voor een menselijk bestaan als sociaal wezen. We moeten daarbij bedenken dat samenwerken met anderen noodzakelijk is voor het voortbestaan van onszelf-als-soort en voor de evolutionaire vooruitgang. Om voort te bestaan is zelfhandhaving noodzakelijk voor de persoonlijke integriteit en voor de bescherming van je eigenheid.

- Zelfbescherming veronderstelt discrimineren: onderscheid maken tussen jezelf en anderen.

Om te beginnen moet je niet opgaan in de ander – tenzij het om een in principe voor-het-leven-liefdesrelatie gaat. De ander is iemand met eigen belangen die soms tegengesteld zijn aan de jouwe. Jij hebt de tweedimensionale neiging om je eigen belangen te verdedigen, soms desnoods ten koste van de ander. Evolutiemodellen zeggen dat dit goed is en nastrevenswaardig voor het voortbestaan. *Menswaardig* is als je het zo plooit dat ondanks deze tegenstelling een samengaan gevonden wordt die voor beide partijen een leefbare (vredige) situatie oplevert. Dat kan door niet uit te gaan van extremen maar door over en weer handelen te accepteren dat de onderlinge concurrentie aan banden legt. Op macroniveau zijn dat bijvoorbeeld oorlogsconventies, handelsovereenkomsten, tegengaan van bedrijfsspionage... Dit zijn de buitengrenzen van een bandbreedte. Op microniveau is dit het geven van het recht op privacy. Privacy kun je omschrijven als het recht op eigendom.

- Jij bent eigenaar van jezelf.

Dit uitgangspunt ligt ten grondslag aan elke persoonscultuur en is in strijd met elke gemeenschapscultuur. Een gemeenschapscultuur gaat niet uit van individuele rechten maar legt het hoogste recht bij een

hogere macht, meestal een god of zijn zogenaamde vertegenwoordigers op aarde.

Eigenaar-zijn wil zeggen dat jij over een zaak naar eigen inzicht kunt beschikken en dat niemand van die zaak misbruik van mag maken. Dit is wellicht voor iedereen vanzelfsprekend als het om een eigen zaak gaat, maar niet iedereen hanteert deze regel als het om andermans zaak gaat: er wordt nog steeds gestolen; er wordt nogal eens respectloos of onfatsoenlijk omgegaan met andermans eigendom. Het is pas na de Franse Revolutie dat het eigenaarschap een eerste uitwerking kreeg. Daarvóór werden soms wel conventies gehanteerd maar ze kregen niet de vorm van de wetgeving zoals we dat nu kennen. Het recht beperkte zich eerst tot eendimensionale zaken: land, voorwerpen... Sommige mannen kregen stemrecht om een volksvertegenwoordiger te kiezen. Vanaf 1917 gold dit in Nederland voor alle mannen. Dat betekende erkenning dat de maatschappij niet langer toebehoorde aan een vast groepje mensen (adel) maar dat de maatschappij eigendom was van mensen die kiezen wie hen regeert. In een democratie is de maatschappij eigendom van alle burgers.

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw werd ook 'een persoon' als 'een zaak' gezien waarover je eigenaar kon zijn. Daarvóór kon je wel eigenaar van een slaaf zijn maar niet van jezelf. Dat 'jezelf-zijn' gold slechts voor een bevoorrechte groep mensen. Pas in 1950 wordt de term 'privacy' voor het eerst in Nederland gebruikt. Het kreeg de betekenis van het recht op een eigen leven.

- Jij bent eigenaar van je eigen leven, van wat je ermee doet en wat je ervan aan anderen kenbaar maakt.

Samenwerken met anderen heeft *connectie*; samenwerken met anderen heeft op zijn minst dat jij je kenbaar maakt: je moet informatie over bepaalde eigenschappen kenbaar maken, maar ook moet jouw handelen betrouwbaar (voorspelbaar) zijn. Dat begint al bij de bijzondere vorm van samenwerken: het burgerschap. Wil jij als burger bestaan dan moet je op zijn minst in het register van de

burgerlijke stand ingeschreven staan. Dat register is openbaar en bevat op zijn minst de NAW-gegevens (naam, adres, woonplaats). Met jouw kenbaarheid geef je zekerheid aan anderen over wie jij bent. Die zekerheid vormt de basis voor jouw betrouwbaarheid. Je hebt overigens meer kenbaar te maken wil de ander jou voldoende betrouwbaar vinden om te connecteren en mee samen te werken.

Privacy betreft het bewaken van eigen grenzen. Jij bepaalt zelf die grenzen. Het is aan de ander om te bepalen of de gegevens die je beschikbaar stelt voldoende zijn voor een toenadering. Oordeelt de ander dat jij je niet voldoende kenbaar maakt, dan kan dat tot gevolg hebben dat hij of zij niet met jou in zee gaat. Het is vervolgens aan jou om al of niet meer kenbaar te maken. Als jij je beneden-de-maat kenbaar maakt, als je te weinig van jezelf laat zien, kan dat uitsluiting tot gevolg hebben.

In een democratische pluriforme samenleving heb jij het recht om zelf je grenzen te bepalen en te bewaken. Op macroniveau geldt hetzelfde voor landen.

Het gaat overigens niet alleen om rechten: voor bepaalde samenwerkingen – zoals het burgerschap – geldt ook de *plicht* om bepaalde gegevens openbaar te maken. Als je gebruik wilt maken van een medische dienst, zult je toch op zijn minst moeten aangeven wat er met jou aan de hand is.

We waren in Nepal. Een Nederlandse vrouw zei: ‘Ik heb in mijn tasje wel een schaartje’. Dat tasje lag op een andere tafel. Voordat ze iets kon doen kwam één van de Nepalese omstanders er al mee aanlopen. In Nederland zou je het tasje gepakt hebben zodat je het schaartje er zelf uit zou kunnen pakken...

Veel gegevens geef je prijs zonder dat je dit bewust doet. Als je rood haar hebt, en een ander ziet dat, maak je onwillekeurig iets kenbaar. Het wordt problematisch als die ander met die informatie aan de haal gaat. Als je zwanger bent kan het zijn dat je dat alleen nog voor intimi wilt weten. Als een van hen dit doorvertelt schendt hij jouw privacy: *jij* hebt niet bepaald wat er met de jouw-informatie gebeurt.

Het prijsgeven van informatie is door de digitalisering van gegevens problematisch geworden, met name als hierbij het internet in het geding is. Je bent dan afhankelijk van derden die de informatie doorgeven. Als dit *niet* in een geheimtaal gebeurt kan die ander iets met die informatie doen, zonder dat je het weet en zonder dat je het wenst. Die ander misbruikt dan jouw eigendom en schendt jouw privacy. Dit geldt overigens niet alleen voor de informatie die je zelf op het internet plaatst, het gaat ook op door alleen al gebruik te maken van bepaalde apparaten. Als je een kruiwagen gebruikt kan een observeerder concluderen dat je bijvoorbeeld mest wilt verplaatsen. Hij kan gelijk hebben of niet. Dat is het dan. Maar als jij geld uit een automaat tapt is dat observeerbaar door mensen die helemaal niet in jouw buurt zijn... Als jij op Facebook een bepaald soort vrienden hebt, kan Facebook concluderen dat je in een bepaald profiel past en je bepaalde advertenties toesturen waaraan zij dan geld verdienen, of Facebook kan jouw gegevens verkopen aan derden waarvan ook zij niet weten wat ze ermee doen. Kwaadwillenden kunnen je bijvoorbeeld nepinformatie sturen. Dit gebeurt in sommige gevallen op grote schaal... Als jij dat gebruik van jouw gegevens niet wenst is het inbreuk op jouw privacy en Facebook misbruikt dan jouw eigendom. Via een omweg kan dit betekenen dat jouw gegevens gebruikt worden voor crimineel gedrag dat jou kan schaden.

In een zaaltje zitten een aantal wijkbewoners bij elkaar op uitnodiging van een tv-programma: de bewoners hadden geprotesteerd tegen het gedrag van de gemeentelijke overheid. De gemeente had de namen van de bewoners beschikbaar gesteld voor een onderzoek naar fraude. De term *razzia* viel.

Het bezwaar was dat iedereen als verdachte werd gezien, dat ze op een verdachtenlijst kwamen te staan. Die lijst zou een eigen leven kunnen gaan leiden.

De wijk was eerder als een risicowijk aangemerkt. De bewoners waren boos omdat hun privégegevens gebruikt werden zonder dat ze daarvoor toestemming hadden geven of zelfs maar van tevoren bij het onderzoek betrokken waren geweest. Ook de wijkraad wist van niets.

De gemeente was van mening dat ze niet alleen het recht maar zelfs de plicht had om onderzoek naar fraude te doen. “Niemand van jullie wil toch dat belastinggeld misbruikt wordt?” Er werd niet naar het argument van de bewoners geluisterd...

Eén van de taken van de overheid is het bestrijden van de criminaliteit. Mag de overheid voortdurend het internet scannen op verdacht lijkende informatiestromen? Maar eerst de vraag of de overheid er is om individuele belangen te behartigen of om het algemeen belang te behartigen. Beiden? Wat als deze twee met elkaar in conflict komen? Er is maar één logisch antwoord denkbaar: de overheid dient het algemeen belang te behartigen.

- Het algemeen belang gaat soms boven een individueel belang.

Dit is een uitgangspunt dat typisch bij een gemeenschapscultuur past. Maar ook als een op grond van een persoonscultuur gekozen democratisch gekozen overheid beslist om inbreuk te maken op jouw privacy, dan is zij daartoe gerechtigd: zij heeft het machtsmonopolie gedelegeerd gekregen van de burgers, ook van jou. Jij geeft daarmee impliciet toestemming. Het moet dan wel echt om het *algemeen* belang gaan, dus ook om jouw belang, tenzij jij de grenzen van de afgesproken bandbreedte-van-goed-burgerschap overschrijdt, dan hoeft het niet in jouw belang te zijn. Zo is dat geregeld in een bandbreedtemaatschappij. Die overheid moet dan wel bereid zijn haar gedrag openbaar te verantwoorden en mag alleen inbreuk maken op grond van wetgeving-vooraf ten aanzien van de soort inbreukmakende acties.

In model-termen: In een bandbreedtemaatschappij is de overheid aangewezen om het gedrag van mensen te reguleren door wetten uit te vaardigen waaraan iedereen zich binnen de landsgrenzen te houden heeft. Zo ontstaat een kader waarbinnen de burgers vrij en zonder bemoeienis van de overheid kunnen opereren. Deze vrijheid-van-handelen geldt niet voor de overheid: de ‘overheid’ is geen mens maar een suprasysteem, een overkoepelende organisatie. De ambtenaren –

van minister tot politieagent en onderwijzer – hebben het gedrag van de overheid gestalte te geven binnen de kaders (wetten) van hun functie. Ook het handelen-als-ambtenaar wordt verricht binnen een bandbreedte zodat menswaardigheid niet uit het oog verloren hoeft te gaan. De bereidheid om achteraf verantwoording af te leggen is dan noodzakelijk. In het geval van de privacy houdt dit in dat slechts inbreuk gemaakt wordt als zwaarwegende overwegingen (verdenkingen) in het geding zijn.

De verhouding tussen het algemeen belang en het individuele belang is ingewikkeld omdat het om verschillende systeemniveaus gaat met andere doelstellingen. De prioriteit ligt bij het grotere geheel: de verhouding overheid-burger is hiërarchisch omdat de hoogste macht op het landelijke niveau ligt. Mensen kunnen niet bestaan zonder een maatschappij om in te leven, wat niet wil zeggen dat de maatschappij *belangrijker* is dan een individu. We moeten hierbij onderscheid maken tussen ‘belangrijkheid’ en ‘het belang van’. *Belangrijkheid* betreft de waardigheid van het driedimensionale systeem ‘mens’, *het belang van* een systeem betreft datgene waaraan het systeem behoefte heeft om te kunnen bestaan. Een mens heeft behoefte aan behoeftebevredigers en heeft behoefte aan een overheid die de menselijke waardigheid bevordert en beschermt. Een overheid heeft behoefte aan burgers en aan delegatie van bevoegdheden, en een maatschappij heeft behoefte aan vreedzame buurlanden. In een bepaald territorium kunnen mensen alleen vreedzaam met elkaar omgaan als er een bepaalde orde heerst vanuit een duidelijke ordening. De overheid heeft de zorg gedelegeerd gekregen voor het regelen van de minimale condities zodat elke burger een menswaardig bestaan kan leiden.

Met name de op het internet gebaseerde internationale bedrijven vormen een bedreiging voor het nationale algemene belang, voor het belang van de bedrijven die binnen het grondgebied functioneren en voor de individuele belangen (onder andere de privacy) van de burgers.

Voor het nationale belang vormt het internet een bedreiging vanwege de mogelijkheid om ongevraagd en ongezien informatie te stelen (bedrijfsspionage, hacken) of systemen op afstand over te nemen of plat te leggen. Dit is de moderne manier van oorlogvoeren met mogelijk drastischer gevolgen dan een conventionele oorlog. Democratieën worden bedreigt door de mogelijkheid van het verspreiden van nepinformatie en het manipuleren van foto's en filmpjes. De commerciële platformen (ook de internationale webwinkels) vormen een bedreiging omdat ze buiten de landelijke regelgeving vallen; omdat ze niet landelijk meerwaarde toevoegen waarover belasting kan worden geheven; omdat ze wel (kostbare) klantgegevens verzamelen die eigendom zijn van de klant. De eis van de Europese Unie om toestemming te vragen via een cookie-acceptatie-venster is een voorbeeld van totaal onbegrip van de materie en met name onbegrip van het gebruikershandelen. De meeste gebruikers klikken de irritante vensters weg zonder er verder bij na te denken. Dit is geen 'toestemming vragen/geven'. Het toekomstige IOT (internet of things) in combinatie met het 5G mobile netwerk, waardoor allerlei apparaten met elkaar verbonden kunnen worden, gaat mogelijk door het ontbreken van regelgeving een potentieel gevaarlijke en chaotische situatie opleveren.

- Elke informatie over iemand of over het handelen van iemand is een 'grondstof' voor het *creëren* van toegevoegdewaarde.
- Persoonsgegevens en andere digitale informatie behoeft eenzelfde bescherming als andere eigendommen.

Er zou op zijn minst een prijskaartje aan persoonsgegevens moeten hangen en ze zouden gekocht moeten worden. De eigenaar heeft daar recht op en moet persoonlijk toestemming geven voor de verkoop ervan, gekoppeld aan het doel waarvoor ze gebruikt worden. Dat zou je tenminste als neoliberaal moeten vinden. Maar als het om privacy gaat is er meer aan de hand. Beter is het om alles wat met data-verwerking te maken heeft buiten elke vorm van geldelijk gewin te houden. Maar dan zouden bedrijven als Facebook en Twitter geen verdienmodel meer hebben, wat wellicht geen ramp is, gezien de vele

gratis opensourcesoftware van uitstekende kwaliteit. Het gaat bij privacy om zaken die eigenlijk niet verhandelbaar zijn of zouden moeten zijn. Het gaat hier om zaken die van andere orde zijn dan de gewone gebruiksgoederen. Hier spelen moraalkwesties een rol die zich niet laten vangen door de markttheorieën (MCM-mix).

Een kwestie die niets met privacy te maken heeft maar waarover wel gelijksoortige vragen te stellen zijn betreft de grondstoffen. Ten aanzien van fysieke grondstoffen is het de vraag wie in oorsprong de eigenaar is. Dat bedrijven (en dus aandeelhouders) een grondstof claimen als eigendom, puur en alleen omdat ze een stukje grond bezitten, is op zijn minst discutabel (ook al 'kopen' ze het door middel van een licentie).

Ogenschijnlijk doet zich het privacy vraagstuk alleen voor op het microniveau: ten aanzien van de persoonsgegevens. Een vergelijkbaar probleem doet zich voor op het gebied van het intellectueel eigendom. Op macroniveau kennen we het verschijnsel bedrijfsspionage. Dat is geen nieuw verschijnsel, maar dit soort activiteiten heeft sinds de opkomst van met name het internet een nieuwe dimensie gekregen. Spionage kan eenvoudig gedefinieerd worden als: het stelen van gegevens. De privacy wordt hierdoor aantast. Spionage en privacy-schending zijn vaak bedoeld om een achterstand in te halen. Bij spionage is dat het duidelijkst. Met name landen met een achterstand kunnen door het schaamteloos kopiëren van producten en het grenze-loos verzamelen van inlichtingen hun welvaart of machtspositie in versneld tempo verbeteren.

Het is de vraag of we er vanuit het oogpunt van een wereldwijde vrede negatief tegenaan moeten kijken: je kunt ook zeggen dat het een welvaarts- en machts-onevenwichtigheid herstelt. Als je, zoals de agressieve VS van Amerika, alleenheerschappij over de wereld nastreeft, moet dit monopoliserende streven bestreden worden. Vanuit het oogpunt van de zelfhandhaving is spionage en diefstal van eigendom een bedreiging voor de bestaande orde en dus verwerpelijk. Er zijn betere en eervollere mogelijkheden.

Zelfhandhaving is niet gediend met ordeverstoringen en monopolieposities. Of het nu om macht gaat of om welvaart, het

maakt niet uit. *Ordeverstoring betekent achteruitgang*. Monopolie betekent stilstand, gemis aan uitdaging, zelfgenoegzaamheid, het tegenovergestelde van een *natuurlijke ontwikkeling*...

Privacyschending is een vorm van gebrek aan respect voor de persoonlijke integriteit; een gebrek aan respect voor persoonlijk eigendom; een niet erkennen van het zijn (als volwaardig systeem met eigen rechten) van de ander. Privacyschending is een vijandige activiteit. Evenzo is spionage op macroniveau een vijandige activiteit. Met andere woorden: spionage en privacyschending zijn tweedimensionale processen en zijn dus, hoewel menselijk: niet-menswaardig.

Je kunt privacyschending- en spionage-door-politieke-instanties zien als een 'gezonde' vorm van wantrouwen. Dat zou een neoliberal vinden. Een 'havik' zou het ongevraagd doen. Een bemoeial zou denken dat hij er recht op heeft. Wantrouwen en vijanddenken is niet de beste oplossing. Een menswaardigere oplossing voor de op zich vaak begrijpelijke behoefte aan informatie is: openheid van zaken vragen; overeenkomsten sluiten; zo regelen dat er geen misbruik van gemaakt wordt. Menswaardig is: wantrouwen door van tevoren afspraken te maken en regels vast te stellen, inclusief controleafspraken betreffende hetgeen met de gegevens gedaan wordt en inclusief eventuele sancties bij overtreding van afspraken. Op het microniveau van de personen dient vooral het respect voor de eigenheid van de ander op de voorgrond te staan. Op het macroniveau van de landen moet vertrouwen in de goede bedoelingen op de voorgrond staan. In beide gevallen wordt het evenwicht verbroken als wantrouwen gaat overheersen. Openheid over het feit dat zowel vertrouwen als wantrouwen over en weer een rol speelt – het tweedimensionale evolutieniveau vormt de grondslag voor ontwikkeling – maakt de verhouding menswaardig en voorkomt schade en escalatie.

Migratie

De integriteit van elk systeem is afhankelijk van de instandhouding van de grens tussen het systeem en zijn omgeving. Zelfhandhaving is noodzakelijk. Elk open systeem is afhankelijk van de juiste controle op de in- en output, op wat binnenkomt en er uit gaat. Voor een land gaat het om grensbewaking. Behoeftbevredegers die geproduceerd worden kunnen in het buitenland *verkocht* worden, behoeftbevredegers die niet beschikbaar zijn kunnen *gekocht* worden. De gevoeligheid voor het grensverkeer geldt ook voor de mensen die de grens passeren. Open samenlevingen zijn kwetsbaar voor wat er binnenkomt. In 2015 - 2016 zorgde een verhoogde asielaanvragers-instroom voor commotie.

Voor de zelfhandhaving op het microniveau is de sociale mobiliteit bevorderlijk. Mensen moeten de kans krijgen om hun Potentie naar eigen inzicht te ontwikkelen (zie voor Potentie mijn boek 'Zelfhandhaving'). Voor die kans die iedereen zou moeten krijgen is de vrijheid om te kunnen kiezen voor in principe elke positie-op-de-sociale-ladder belangrijk. Je bent daarbij wel afhankelijk van de beschikbare geschikte plekken, die er niet altijd zijn. Dan kan het zijn dat je voor een andere plek kiest om te gaan wonen waar voor jou wel voldoende mogelijkheden zijn om je te ontplooien. Dat kan een ander land zijn. In de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw emigreerden ruim 400.000 Nederlanders naar landen als Australië, Nieuw-Zeeland en Canada. Dat waren *gelukzoekers*.

Zestig jaar later ging de stroom de andere kant op en kwamen zó veel mensen naar Europa dat van een vluchtelingen crisis gesproken werd. Anders dan zestig jaar geleden was dit een ongereguleerde migrantenstroom. In 2015 en 2016 werden meer dan 2,3 miljoen illegale Europa-grensovergangen gedetecteerd. Duizenden mensen verdronken in de Middellandse Zee in een poging een beter bestaan te krijgen...

Immigratie kan verstorend werken als dit ongereguleerd gebeurt, zeker als het om grote aantallen gaat. Alleen al het vraagstuk van de huisvesting is bepalend. Als je mensen asiel verleend heb je als overheid (wij met zijn allen) de plicht om de mensen een menswaardig bestaan te bieden. Asiel verlenen wil zeggen: ze – permanent of tijdelijk – huisvesten.

Om zicht te krijgen op het vraagstuk van de migratie is de eerste vraag die gesteld moet worden: “Waarom vertrekken mensen naar een andere plek?” Het meest algemene antwoord is denk ik: “Zelfhandhaving doet hen kiezen voor betere omstandigheden.” Dit antwoord heeft drie componenten.

1. De omstandigheden waarin mensen leven kunnen slechter zijn dan elders.
2. Mensen kiezen ervoor om weg te gaan.
3. De zelfhandhaving lukt naar hun mening onvoldoende als ze niet verhuizen (migreren).

Kennis van deze componenten is bepalend voor de burgers van een immigranten-ontvangend-land om op democratische wijze te bepalen welke regels hun overheid heeft te hanteren voor een verstandig migratiebeleid. Simpel gezegd: “Waarom laten we wie wanneer toe, tijdelijk of permanent.”

In elk geval: menswaardig is om de tijdsduur van een tijdelijk verblijf van vluchtelingen aan grenzen te binden, bijvoorbeeld: als een verblijf noodgedwongen of om procedurele redenen langer dan twee jaar duurt verkrijgt men automatisch het burgerschap. Bijvoorbeeld omdat het thuisland (nog) onveilig is. Wordt het later wel veilig en wil men terugkeren, dan kan men opnieuw emigreren, maar tot dat moment moet iedereen die langer dan twee jaar in een land verblijft het staatsburgerschap verkrijgen. Dit is menswaardig en zou als internationale regel, maar in elk geval landelijk, geaccepteerd moeten worden.

Een *migratiebeleid* begint bij de vraag: “Wie wil ik toelaten?” Hebben wij als land überhaupt iets te willen? Deze vraag beantwoord ik bevestigend: vanuit het oogpunt van de zelfhandhaving is ordening en orde noodzakelijk. Ordening en orde moeten gehandhaafd blijven en zijn bepalend voor het migratiebeleid. Het gaat daarbij om instroom en uitstroom. De uitstroom (vanuit Nederland) laat hier ik buiten beschouwing.

Het toelatingsbeleid heeft twee kanten: ons eigenbelang (macroscopisch, als land) en het belang van de potentiële immigrant.

Laat ik bij het eigenbelang beginnen. Zoals gezegd staat het voorkómen van ordenings- en ordeverstoring voorop. Als ordening en orde niet verstoord worden moeten de voorzieningen (hun en onze behoeftebevredigers) hun komst toelaten. Dit brengt limitering van het aantal immigranten met zich mee. Van de andere kant kan toelating ook gewenst zijn, bijvoorbeeld in het geval van tekorten op de arbeidsmarkt. Let wel: het gaat hier om verschillende groeperingen – gewensten en asielzoekers –, men kan tot beide groeperingen behoren. Bij asielzoekers gaat het vooral om hun belang, bij gewenste immigranten gaat het om ons belang (wat niet wil zeggen dat vluchtelingen ongewenst zijn). Dit vraagt om discriminatie. Er zijn verschillende groeperingen te onderscheiden, een summiere opsomming:

- Voor tijdelijk verblijf:
  - Toeristen.
  - Pensionado's etc.
  - Studenten.
  - Expats (door een werkgever gevraagd).
  - Seizoensarbeiders.
  - Vluchtelingen.
    - Politieke.
    - Oorlogsgeweld.
    - Gelukszoekers.
    - Milieuverandering.

- Voor permanent verblijf (voor burgerschap):
  - Vluchtelingen die langer dan een bepaald aantal jaren in ons land verblijven.
  - Gelukszoekers.
  - Arbeidsimmigranten.
  - Gezinshereniging.

Bij de tijdelijke verblijvers kan gediscrimineerd worden tussen degenen die al of niet legitiem in Nederland verblijven. Legitiem wil zeggen: met toestemming van de overheid. Is die toestemming er (nog) niet dan kan men asiel aanvragen – iedereen heeft dit recht –, en dan heeft de overheid de keuze om ze burgerschap te verlenen of ze het land uit te zetten (verderop geef ik aan hoe dit zou kunnen). Ze maar rond laten zwerven is niet-menswaardig. Illegaal ergens verblijven is niet-menswaardig, want men is rechteloos, en rechteloosheid is niet-menswaardig.

- Ieder mens heeft het recht om te bestaan.

Het recht om te bestaan (de manier waarop) verandert bij het overschrijden van een landsgrens, want elke maatschappij heeft zijn eigen rechtsstelsel. Daarbij kunnen overigens wel internationale verdragen bindend zijn. Om willekeurige grensoverschrijding te voorkomen is grensbewaking noodzakelijk. Dit is in het belang van de ordening en orde in een land. Om praktische redenen kunnen landen een blok (een politieke- of een afspraken-unie) vormen om een gezamenlijke grens te bewaken, zoals de Europese.

Reeds eeuwen geleden had elke stad een eigen wetgeving: om de ordening en de orde te bewaken had het stadsbestuur de opdracht om de veiligheid van de inwoners te organiseren. Vandaar de stadsmuren. Die maakten de controle makkelijker.

- In de middeleeuwen had elke stad stadsmuren. Vanaf de 19e eeuw kregen landen vorm. Vanaf 1958 ontstond het blok ‘Europese Unie’.

Iemand die in het territorium van een menswaardige maatschappij verblijft heeft een rechtspositie: je bent burger of tijdelijk verblijver. Zowel het burgerschap als de meeste categorieën tijdelijkverblijvers zijn goed te discrimineren (te definiëren) en de regelingen zijn goed te handhaven, alleen bij vluchtelingen-uit-noodzaak en gelukszoekers is dat moeilijker, vanwege internationale verdragen en ongecontroleerde grensoverschrijdingen. Bovendien is het onderscheid tussen de twee groeperingen eigenlijk niet te maken, omdat ze elkaar overlappen: iedereen zoekt geluk, ook een vluchteling-uit-noodzaak. Het gaat om een geleidelijke overgang: aan de ene kant de gelukszoekers en aan de andere kant de vluchtelingen voor oorlogsgeweld en politieke vluchtelingen, waarbij vaak levensgevaar in het geding is. Maar gevaar kan ook van toepassing zijn op mensen die in een gebied wonen waar door klimaatveranderingen geen menswaardig leven meer mogelijk is. Wanneer is dit het geval? Is leven in diepe armoede en de omstandigheid voor jongeren van het niet hebben van een arbeidsperspectief wel menswaardig? Op dit soort vragen zullen we met zijn allen een antwoord moeten vinden.

- Moeten we ons de omstandigheden van niet-medeburgers aantrekken?

In hoeverre zijn we verantwoordelijk voor het welzijn van anderen? Eén ding staat vast: je bent op microniveau *niet* verantwoordelijk voor het welzijn alle mensen op aarde. Op de eerste plaats is iedereen verantwoordelijk voor zijn eigen gedrag en moet zelf iets van zijn leven maken. Maar ook landen en blokken (macroniveau) zijn zelf verantwoordelijk voor het wel en wee binnen de grenzen. Voor een ander ben jij 'omgeving'. Je hebt 'als conditie' invloed op het bestaan van andere mensen. Die invloed is het grootst op de mensen die je vaak ontmoet, hoe vaker hoe groter de invloed. Die invloed kan *indirect* zijn. Als je een pakje boter koopt heeft dat invloed op de boer die de melk ervoor leverde. Indirecte invloed is invloed op macroniveau.

Op alles wat op een hoger systeemniveau (supraniveau) gebeurt heb je weinig invloed als je die invloed als burger uitbesteedt hebt aan de overheid; je hebt alles wat met de ordening en de orde binnen de landsgrenzen te maken heeft gedelegeerd aan de overheid. Op het macroniveau van de maatschappij gelden soms andere wetmatigheden dan die van het microniveau. Op macroniveau kan migratie de ordening en orde van een maatschappij bedreigen.

Sommige vormen van migratie zijn een bedreiging voor de veiligheid: overspoeld worden door anderen – of dat nu door oorlog of door vluchtelingen gebeurt maakt niet uit – werkt chaotiserend. Chaos is onveilig, het is een bedreiging voor de zelfhandhaving. Huidige landsbesturen moeten de plicht op zich nemen voor een menswaardige regulering van alles wat de landsgrenzen passeert. Dit is een zaak die het individuele vermogen te boven gaat; op microniveau heb je daarop alleen invloed door de juiste bestuurders te kiezen.

Als we het erover eens zijn dat ongelimiteerde migratie verstorend kan werken en we willen dat voorkomen, dan is regulering de enige oplossing. We kunnen daarvoor aansluiten bij de menselijke neiging om te clusteren en de neiging om nabijheidskringen daarvoor te gebruiken. Voor je naasten ben je het meest verantwoordelijk, op het gedrag van iemand die niet in de buurt is en die je niet kent heb jij geen invloed.

- Je kunt niet de ellende van iedereen op je schouders nemen.

Het gaat dus om een geleidelijke overgang-van-betrokkenheid. Om praktische redenen zijn discriminerende kringen getrokken. Voor degenen die tot eenzelfde huishouden behoren gelden andere regels dan voor de burgers van een land. Voor de burgers van een land gelden andere regels dan voor de burgers van andere landen. Voor degenen die in Europa wonen gelden andere regels dan voor degenen die niet burger zijn van een Europees land. De verschillen betreffen onder andere de mogelijkheden van grensoverschrijdingen (reizen, mobiliteit, migratie). Ik kan zonder problemen heel Europa

rondreizen, iemand uit Nepal heeft een visum nodig dat hem slechts onder strikte voorwaarden verleend wordt. De geleidelijke afname-van-betrokkenheid bij mensen die verder van ons af staan kan uitmonden in extreme clustering. We zagen dat tijdens het midden van de vorige eeuw (Ariërs); we zien dat tegenwoordig in sommige volkswijken. Dat is de reden waarom de oplossing gezocht moet worden in het bandbreedtemodel: extreme clustering moet voorkomen worden.

Menswaardig is: jezelf handhaven, je eigen integriteit en zelfwaardering in stand houden, en je te beschermen tegen aantasting daarvan. Menswaardig is ook je over anderen ontfermen. Dat geldt met name voor degenen die jou het ‘nauwst aan het hart liggen’. De menselijke plicht om je over anderen te ontfermen wordt minder als de ander verder van je af staat. Het begint met de afscheiding om je tuin (of je voor- of kamerdeur). De kringen van ontferming worden steeds ruimer; de plicht tot ontferming wordt daarbij steeds minder (tenzij het om iemand in nood gaat). Dit is een *natuurlijke gang van zaken* en *dus* ‘goed’. Menswaardig is: zelf bepalen over wie jij ontfermt en wie je binnenlaat. Dat geldt ook voor een land als het om landsgrenzen gaat. Maar ook hier geldt weer een bandbreedte: in geval van nood moet je ingrijpen, in geval van overlast is het menswaardig om je te beschermen. Tussen de grenzen van de bandbreedte is het menswaardig om anderen zoveel mogelijk duidelijkheid te geven. Op microniveau door duidelijk te laten weten wie je bent en waar je grenzen liggen, op macroniveau door een duidelijk en democratisch – dat wil zeggen: door de overheid – vastgesteld migratiebeleid (duidelijk voor alle groeperingen, ook voor potentiële ‘verblijvers’). Meest duidelijk is om van gesloten grenzen uit te gaan en via migratiewetten de in- en uitstroom te regelen. Het instroombeleid dient andere regels te bevatten voor oorlogsvluchtelingen dan voor gelukszoekers.

Het uitgaan van gesloten grenzen is op geen enkele wijze tegen de principes van een ‘open samenleving’: het gaat om verstandige zelfhandhaving en om een menswaardige manier van omgaan met anderen.

Het is *niet-menswaardig* om door onduidelijke wetgeving en gedooghandhaving mensen de *illusie* te geven dat er voor hen mogelijkheden zijn voor een menswaardiger bestaan, *als ze die mogelijkheden niet zelf kunnen overzien*. Dit geldt voor veel vluchtelingen en gelukszoekers. Ze hebben geen idee wat hen te wachten staat. Oorlogsvluchtelingen en klimaatslachtoffers hebben echter geen andere keus dan hun territorium te verlaten. De meest menswaardige opvang is dan op een plek dicht bij huis. Een veilige geleiding naar een vluchtelingenkamp is de beste optie. Als een vluchtelingenkamp niet in de buurt is kan een willekeurige ambassade een tijdelijk alternatief zijn. Dit is de meest minimale verantwoordelijkheid van de wereldwijde gemeenschap. Die vluchtelingenkampen dienen onder internationaal bestuur te staan. Mensen kunnen zich daar als vluchteling laten registreren. Volgens internationaal vastgestelde regels en onder leiding van een internationale commissie kan ter plekke vastgesteld worden of iemand de status van vluchteling of van gelukszoeker krijgt. Onder internationale begeleiding worden vluchtelingen dan verder begeleid naar een ander land waar ze asiel krijgen, of ze worden naar hun thuisland teruggebracht in het geval van gelukszoekers (die daar eventueel een aanvraag voor migratie kunnen regelen).

- Merk op dat ik hier een specifieke definitie van ‘vluchteling’ hanteer. Ik pleit ervoor om de term ‘vluchteling’ te reserveren voor mensen die uit noodzaak migreren. Wat ‘noodzaak’ is dient democratisch invoelend en menslievend te worden vastgesteld.

Het verblijf in een vluchtelingenkamp of ambassade dient tijdelijk te zijn. Landen moeten wereldwijd de mogelijkheid krijgen om illegale verblijvers naar een vluchtelingenkamp te brengen waar dan onder internationale regulering het vervolgtraject vastgesteld wordt. Een land moet de mogelijkheid krijgen om iemand zonder geldig paspoort naar zo’n vluchtelingenkamp te sturen. Daar wordt op internationaal vastgestelde gronden bepaald wat zijn of haar thuisland is of wordt. Taaldeskundigen kunnen hier een rol spelen. Het vraagstuk van de

illegale verblijvers kan op deze manier menswaardig opgelost worden. Wellicht niet geheel naar de wensen van de illegale migrant, maar het past wel binnen de bandbreedte van de menswaardigheid, want iedereen heeft recht op een legale status. Degenen die niet binnen de bandbreedte wensen te functioneren hebben niet het *recht* om naar eigen inzicht buiten de grenzen van de bandbreedte te functioneren.

Klimaat

We gaan als mensheid niet goed om met het *eendimensionale*. Dat heeft allerlei negatieve gevolgen voor de fysieke omgeving waarin we leven. We verbruiken te veel natuurlijke grondstoffen en zetten die om in stoffen die een voor ons negatieve invloed op het klimaat hebben. We gaan niet goed om met het *tweedimensionale*: door ons doen en laten vernietigen we een deel van de levende populaties op aarde en we stagneren de groei en instandhouding van andere populaties. We bevorderen een omgeving die steeds verder af komt te staan van onze natuurlijke behoeften, wat ongunstig is voor onze zelfhandhaving. We eten te veel en ongezond waardoor welvaartsziekten ontstaan.

Zuurstof producerende bossen worden gekapt voor de productie van palmolie. De lucht die we inademen is vervuild met ongezonde stoffen, microplastics, allergenen... Broeikasgas producerende veestapels worden gefokt en verwerkt tot vlees. Zeeën worden overbevist.

We gaan niet goed om met onze *driedimensionaliteit*, want al deze zaken zijn het gevolg van menselijke beslissingen.

We gaan niet goed om met onze *vierdimensionaliteit*. Het kan niet zo zijn dat het hoogste nastrevenswaardige goed zelfvernietiging is.

Het gaat hier overigens wel om zaken die jou-en-mij-persoonlijk *overkomen*, we hebben er niet persoonlijk voor gekozen. Maar van de andere kant: op het moment dat het *beseft* er is dat we iets verkeerd doen, is het menswaardig om in te grijpen en van koers te veranderen.

Het heeft geen zin om te veel naar het verleden te kijken. Wat gebeurd is, is gebeurd, en kan niet meer teruggedraaid worden. We zullen er nu iets van moeten maken, met de toekomst van veel generaties na ons in gedachten.

- De enige zin van het Verleden is dat je ervan kunt leren hoe het in de toekomst anders kan, en bij voorkeur beter.

Dat het anders kan is geen garantie dat wat we gaan doen ook beter is. Het lijkt alsof het stellen van doelen geen zin heeft. Het Verleden leert dat de Toekomst onvoorspelbaar is, tenzij we ons uitsluitend op het eendimensionale richten, want dat is de wereld van de wetmatigheden. Wat we wel kunnen is de dingen met de beste *bedoelingen* doen. NU, voor zover we het kunnen overzien.

Je schuldig voelen over wat we, als mensheid of als persoon, achteraf bekeken fout deden heeft geen zin, zeker niet als het toen met de beste bedoelingen gedaan werd. Dat is met veel gedrag uit het verleden het geval. Wat nu als fout gezien wordt kan vroeger prijzenswaardig geweest zijn, in de ogen van de mensen die toen leefden.

- We kunnen niet weten wat de beste Toekomst is, we kunnen hoogstens bewust kiezen.

Wie weet gaan we nu dingen doen die later fout blijken te zijn. Deze 'foute dingen' *moeten* we dus wél doen als ons dat goed dunkt. Clementie dus...

Dit neemt niet weg dat *wat* we nu kunnen doen, dat we dat aan onze geschiedenis en aan onze voorouders te danken hebben, onder andere betreffende de ontwikkeling van de MCM-mix. We ontlenen een groot deel van onze identiteit aan ons eigen-Verleden en aan de geschiedenis die we als mensheid doorgemaakt hebben.

Het is NU al duidelijk dat er in de Toekomst vermijdbare problemen zullen ontstaan als processen niet bijgestuurd worden. Problemen die ontstaan door de te verwachten klimaatveranderingen is slechts één categorie. De bevolkingsgroei is een andere. Eigenlijk is ons bestaan sowieso een probleem. Door ons vermogen om te transformeren wat de aarde te bieden heeft veranderen we de omgeving waarin we leven en grijpen we in op de natuurlijke gang van zaken. Alleen al door er te zijn brengen we veranderingen teweeg. Dat wordt het duidelijkst door de invloed die we op het klimaat hebben. Daar ligt een extreme bevolkingsgroei aan ten grondslag. Maar ook ons innovatieve vermogen om onze lichamelijke arbeid te vervangen door gestolde

arbeid, door het gebruik van machines en intelligentie vervangende apparaten, beïnvloedt de omgeving waarin we leven.

Het lijkt goed om het klimaat als speerpunt te kiezen omdat dit een kapstok is waaraan allerlei deelproblemen opgehangen kunnen worden. Ik noem: de overbevolking; de migratie als gevolg van het niet meer kunnen produceren van voedsel in Afrika; de stijging van de zeespiegel... Naast het klimaat is onze groeiende kennis een probleem. Dat uit zich in bijvoorbeeld de technische ontwikkelingen op het gebied van de gezondheidszorg: langer leven, onbetaalbare medicijnen... Grondstoffengebruik... Zo zijn er meer gebieden die aandacht vragen. Het feit dat we er zijn is problematisch. Het is onze plicht om onze vermogens in te zetten om de negatieve invloed te verminderen en meer in harmonie te komen met de natuurlijke gang van zaken. Dat zal beperkingen opleveren op allerlei gebieden. Bewust kiezen van beperkingen is typisch menswaardig gedrag. Zelfbeperking in dienst van zelfhandhaving.

Dat we als mensheid niet goed met onze omgeving omgaan komt door het onvoldoende inperken van individuele vrijheden. Doordat we ons bewust zijn van de gevolgen van ons gedrag zijn we verantwoordelijk voor de gevolgen van wat we doen.

- Vrijheid is: naar eigen inzicht kunnen kiezen uit voorhanden opties; je eigen leven kunnen bepalen.
- Verantwoordelijk-zijn is het gevolg van het hebben van vrijheid.

Door onze kennis en vaardigheden wordt het aantal opties waaruit we kunnen kiezen steeds groter, we lijken een onbegrensde toekomst tegemoet te gaan. Het is echter de vraag of we dat zouden moeten willen, maar ook of het wel kan. Zijn er 'natuurlijke grenzen'? Vast wel. In elk geval zouden we onbegrensde niet moeten willen omdat dit een saaie en niet-menswaardige situatie oplevert. Bij een oneindig aantal opties zouden we in Luilekkerland leven en zou elke noodzaak om nog iets te doen weg zijn: er zouden geen uitdagingen zijn. Gelukkig is dit niet de werkelijkheid.

- Kiezen wil zeggen: beperken. Door de beperking worden dingen mogelijk.

We kunnen als mens per definitie niet alles overzien. Onze kennis is beperkt. Wat we wel kunnen is met de kennis van nu veronderstellingen maken, modellen bouwen, en daar onze conclusies uit trekken. Het meest omvattende model betreft de evolutionaire voortgang. Ik noem dat: de natuur (het Grote Geheel). Die natuur ontwikkelt zich volgens eigen wetmatigheden en volgens eigen inzichten. Ons klimaat, de omgeving waarin we leven, wijzelf zijn daar onderdelen van. 'Goed' gedrag is in overeenstemming met de natuurlijke voortgang. De vrijheid-van-handelen, waarover wij als mens beschikken, impliceert dat we dingen kunnen doen die in strijd zijn met de natuurlijke voortgang. We kunnen die voortgang beïnvloeden, ten goede en ten kwade, voor ons eigen voortbestaan en voor dat van onze nakomelingen.

We kunnen ons gedragen volgens de waarden en normen die we onszelf stellen. Achter die waarden bevinden zich doelen die we als 'goed' of 'fout' waarderen. Het resultaat van wat we doen wordt van ons allen. Wat van ons allen zou moeten zijn kan het beste op democratische wijze vastgesteld worden. Het is vervolgens aan de overheid om dit voor te schrijven aan de burgers. Een overheid is in een bandbreedtemaatschappij dienstbaar aan de burgers. Wat er met 'de natuurlijke voortgang' gebeurt is daarmee een afzonderlijke verantwoordelijkheid op elk niveau: de burger voor zover het zijn overheid kiest en persoonlijke bijdragen levert, de overheid voor zover zij het algemeen belang behartigt.

Tot slot...

Een paar jaar geleden besloot ik mijn focus te leggen op het schrijven. Ik wilde een aantal ideeën die ik in de loop van de jaren ontwikkeld had uitwerken en dusdanig verwoorden dat ook anderen er kennis van zouden kunnen nemen. Belangrijke drijfveer was het plezier dat ik had in het schrijven van 'Stukjes', zie mijn website www.stukjes.info .

Ik begon met het beschrijven van een aantal begrippen zodat ik die zou kunnen gebruiken als gereedschap om modellen te bouwen. De werkelijkheid kunnen we niet kennen. Daarom proberen we er modellen van te maken. Ik beschouw elk woord als een model om een stukje werkelijkheid te kunnen beschrijven. Van kleine modellen kun je grote modellen bouwen. Van modellen kun je hopen dat ze bijdragen aan een goed samenzijn.

Vanuit die eerste gereedschapskist (het boek 'Bestaan begrijpen') ontstonden twee vervolgböeken: een over het individuele bestaan en de grondslag ervan (het boek 'Zelfhandhaving') en een over hoe we samen vorm kunnen geven aan ons voortbestaan (het boek dat je nu leest: 'Menswaardige maatschappij').

Het is hopelijk duidelijk dat het onderwerp dat ik koos zo uitgebreid is dat ik slechts hier en daar iets vluchtig heb kunnen raken. Er kan nog veel uitgewerkt worden en als dit gebeurt heeft dat effect op veel zaken die niet genoemd zijn.

In de loop van het schrijfproces zijn me een aantal zaken wel duidelijker geworden. Duidelijker in de zin van hanteerbaarder, begrijpelijker. Dat is ook de betekenis van een model: een model heeft niets met de waarheid te maken. De echte waarheid kunnen we niet kennen. Je kunt alleen voor jezelf een waarheid scheppen. Wel kunnen we modellen construeren en gebruiken, waardoor we ons bestaan in de banen kunnen leiden die we prettig vinden. We kunnen dat alleen samen doen. Door eenzelfde model te gebruiken kunnen we op een plezierige manier samenwerken. Dit maakt het zo belangrijk welk

model we kiezen. Het neoliberale model heeft zijn kwalijke kanten laten zien. Het wordt tijd dat we ons gedrag aanpassen aan een vernieuwde maatschappijconstructie.

Het meest belangrijke punt is wellicht de erkenning dat we niet gelijk zijn. De Franse Revolutie heeft ons met de leus ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ op het verkeerde been gezet. Neoliberalen interpreteren ‘vrijheid’ als ‘er zijn geen beperkingen, dus je kunt doen wat je wilt’. Dat is in strijd met ‘broederschap’, dat op zijn minst solidariteit suggereert. Met gelijkheid werd hopelijk ‘gelijkwaardigheid’ bedoeld, maar de neoliberalen verstaan eronder: ‘gelijkheid voor *hun* recht’. Aan recht gaan regels (wetten) vooraf. De macht van wettenmakers is onevenredig groot: zij hebben de mogelijkheid om het recht naar eigen belang te verwoorden en een maatschappij te construeren waarin er van welzijnsgelijkheid weinig sprake is. Welzijn wordt bepaald door de leefomstandigheden waarin iedereen zich bevindt.

Volgens cijfers van Eurostat leefde anno 2008 11% van de Nederlanders onder de armoedegrens.

(Eurostat, WikiPedia)

Er is dus alle aanleiding om op zoek te gaan naar een betere maatschappijconstructie. Ik heb daarover in dit boek een aantal voorzetten gedaan waarvan ik hoop dat ze in discussies worden opgenomen. Als je wilt kun je op mijn website reageren.

En verder? Veel is nog niet gezegd. Ik had nog allerlei onderwerpen toe kunnen voegen. En op allerlei onderwerpen die ik wel genoemd heb had ik dieper kunnen ingaan. Ik bewaar dat voor de stukjes die ik nog wil gaan schrijven...

Woordenlijst

Aandeelhouder	52, 83, 114, 120, 124, 148, 169, 178, 184, 275
aanpassen.....	67, 332
ABP-affaire.....	241
afpraak.....	63, 110, 196, 218
afstemmen	61, 64, 100, 106, 217
algemeen belang.....	98, 216, 241, 296, 307, 334, 345
algoritme	190
anarchie.....	45, 294
angst.....	231
arbeid.....	247, 257
arbeid	61, 102, 118, 120, 129, 173, 188, 220, 267
arbeider	118, 129, 136, 247, 259, 262, 266, 275
arbeidscontract.....	228
arbeidskracht	130, 137
arbeidskracht	259
arbeidsmarkt	87, 130, 246, 278, 319, 353
balans.....	233
bandbreedte model	196
bandbreedte-democratie.....	294
bandbreedte.....	294
bandbreedte	77
bandbreedte	45
bandbreedtemaatschappij 85, 155, 174, 212, 229, 261, 266, 272, 275, 287, 303, 311, 317, 328, 339, 345	
bandbreedtemaatschappij-model.....	196
bandbreedtemodel	162, 166, 174, 178, 240, 320
basisbehoefte	21, 29, 52, 59, 82, 121, 141, 151, 238
basisinkomen.....	239, 261, 276, 279, 303, 311, 317, 320
basisvoorziening	52, 58, 124, 141, 174, 238, 302
bedoelen	97
bedrijf.....	257, 267, 271, 298
beeld	32, 98, 170
behoefte.....	61, 117, 182, 276
behoeftebevrediger	21, 61, 87, 100, 111, 117, 133, 311
behoeftebevrediging	89
behoeftehiërarchie	132

belang	182
belasting toegevoegdewaarde.....	261
belastingen.....	248
beleving	32, 98
beperking	39, 44, 51, 58, 106
bestuurlijke proces.....	232
betaald werk	52, 120, 129, 137, 261, 275
bewust kiezen	149
Bewustzijn	31
bezit.....	110, 265
bijdrage.....	263
Bouwplan	33, 59
btw.....	261, 263, 311
burger.....	49, 88, 94, 103, 126, 160, 168, 176, 193p., 199, 217
burgerinitiatief.....	298
burgerschap	53, 104, 127, 168, 176, 270, 272, 342, 352
chaos.....	20, 41, 45, 68, 70, 78, 81, 143, 157, 164, 231, 287, 294, 316, 321, 356
clan	166
cluster.....	26, 28, 91, 159, 182, 227
clustersentiment.....	207
competitie	233, 263, 293, 311, 319, 337
concurrentie	25, 87, 119, 208, 235, 242, 255, 260, 263, 278, 292, 302, 304, 310, 337
connecten.....	91, 100, 143, 177, 198, 212, 329
consument	119, 148, 168, 246, 249, 255, 258, 281, 302, 316
consumenten.....	61, 148, 168
coöperatie.....	266, 276, 2791, 318
corruptie.....	89, 171, 178, 219, 231, 238, 274, 288, 296, 314
creëren	61, 142, 246, 261, 271
culturele revolutie	83
cultuur.....	51, 90, 272, 321, 324, 330
cumulatief	31
DAT	47
de natuur	23, 38, 97
de-Potentie	31
de-Toekomst	31
de-werkelijkheid	22, 32, 150, 159
delegeren	94, 196
democratie.....	26, 59, 94, 157, 169, 198, 217, 221, 225, 230, 251, 270, 287, 291, 294, 327, 334

denken	43
derde dimensie	19, 32, 37, 41, 44, 47, 149, 216, 295, 302
derde evolutieniveau	19, 25, 29, 31, 33, 37, 40, 62, 65, 88, 139, 149, 187
determinisme	45
dialectiek	20, 180, 210, 269
dialectische spanningsreductie.....	26, 59, 64, 108, 125, 183, 215, 218, 253, 337
digitalisering	187
dimensie	19
discipline	65
discriminatie.....	40, 59, 88, 98, 105, 175, 181, 195, 218, 234, 254, 269, 273, 287, 291,
discrimineren.....	268, 273, 295
doel	56, 97, 112, 144, 161, 182
driedimensionaal functioneren	69, 148, 170
driedimensionaal gedrag	57
driedimensionaal verstandig gedrag.....	206
driedimensionaal	24
duurzame ontwikkeling.....	263
economie	167
economische vluchtelingen.....	278
eerste dimensie	19, 31, 47, 216, 302
eerste evolutieniveau	19, 46
egoïsme	56
eigen-wereld	39, 150
eigendom.....	110, 264, 267, 275
eliminieren.....	291
elite	195
emergent systeemniveau	160
emergentie.....	20, 29, 41, 56, 125, 160, 179, 284
emmeren	55
emotie.....	69, 73, 207, 209, 221
entropie.....	20, 41, 123, 271, 284
ervaring	98
evenwicht	20, 90, 111, 122, 158, 219, 233, 242, 253, 269, 315, 328
evolutiedoel	56
evolutieniveau	19, 46
fabriek	129
fabrikant	118, 137
fatsoen	44, 66, 175
feedback loop	161

flipflop.....	273, 287, 289, 294
fout gedrag	40, 125
fout	81
frustratie.....	73
functie	203
functionaris.....	126, 202, 221
gebruiken.....	265
gedrag	21, 61, 63, 160, 179
gedragsbeperking	106
Gedragsopdracht.....	32, 321
gedragsregel	106
Geheugen	32
geld...55, 84, 90, 102, 111, 121, 124, 130, 135, 148, 169, 173, 214, 238, 246, 301, 318, 344	
geldswaarde	135
gelijk	53, 125
gelijkheid.....	206
gelijkwaardig	53, 125
gelijkwaardigheid.....	206
geluk	140
gelukszoekers.....	275, 278, 353
gemeenschap	121, 193, 330
gemeenschapscultuur:.....	68, 210, 326, 333, 338, 341, 345
gemeenschapszin	181
gestolde arbeid.....	247, 264, 266
gevolgen	21
gezag.....	228
gezin.....	28, 58, 76, 90, 102, 132, 164, 212, 300, 331, 339
gift.....	264
globalisering	232, 242, 252, 301, 329
globalist	195
goed doen	142
goed gedrag	40, 125
goed handelen	145
goed leven	140, 145
goed.....	81, 328
goede leven	139, 142
groep	165
groepering	165
groepsdynamiek	165

groepsgrootte	164
Gulden Regel.....	22, 121, 179, 214, 237
halacha	327
handelen	43
handhaving.....	22, 49, 58, 69, 79, 88, 126, 151, 160, 171, 174, 184, 192, 272
harmonie.....	196, 204, 206, 210, 269, 278, 284, 297
harmoniemodel	204
harmonische diversiteit.....	209
hechtingsproces	105
Hemels Mandaat.....	195, 212
het goede	139
het-goede-handelen	151
Het-Goede-Doel	143
het-Grote-Geheel	10
het-Niets	31
het-NU	31
het-Oerbegin	31
het-Verleden	31
heterarchie...9, 41, 84, 91, 103, 120, 143, 159, 165, 168, 188, 196, 227, 287, 291, 301	
hiërarchie	85, 91, 159, 168, 183, 203, 227, 252, 287
Historisch-Bewustzijn	31, 37, 40, 149, 284, 322
HOE	47
huishouden	103, 132, 167
identiteit.....	68, 75, 83, 194, 208, 254, 267, 273, 309, 315, 323, 330, 362
identiteitsverlies.....	26, 92
illegalen.....	289
inclusief	176
Informatie	33
inspanning	129, 131, 317
institutie.....	66, 88, 105, 200, 219, 297
intentie	66
interpretatie	36
jihad	51
Jouw-wereld	23
jouw-werkelijkheid	21, 35, 150
juiste manier	56
kartelvorming.....	278
keuzeruimte	58
kiezen	33, 40, 44, 48, 52, 58, 66, 82, 85, 99, 148, 202

klassenjustitie.....	292
klimaat.....	361
kolonisatie	187
koper.....	103, 106, 111, 117, 120, 168, 242, 249
kwetsbaarheid.....	100
land.....	157, 269
leiderschap.....	227
lening.....	264
liegen.....	295
maatschappij	22, 29, 51, 64, 103, 152, 160, 167, 170, 179, 193, 230, 270, 287
maatschappijvorming	270
macht.....	107, 109, 115, 211, 228
machthebber	116, 177
machtsgelijkheid	122
machtsmisbruik.....	292
machtsmonopolie.....	157, 169, 271, 287, 296, 335, 345
machtspositie	120
machtsstrijd.....	297
machtswellust.....	293
machtswellusteling.....	200, 232, 278, 297
macro	31
macrokosten.....	263
macroniveau	182, 193
macroniveau	34, 97, 116
macroperspectief	34, 98, 139
macroscopisch	167, 170
macrowaarde.....	263
markt	168
marktdenken.....	237, 281
marktprincipe.....	116
marktwerking.....	275, 301
massaproductie	118
MCM-mix	87
meelopen	66
meningsuiting	43
menselijk gedrag	40, 82
menselijk	82
menselijke waardigheid.....	327
mensenrechten.....	321, 324, 327
mensonwaardig gedrag	57

mensonwaardig	40
menswaardig bestaan	133
menswaardig functioneren	145, 149
menswaardig gedrag	25, 40, 60, 82
menswaardig genieten	140
menswaardig leven	82, 148, 179, 221, 331, 355
menswaardig samenwerken	145
menswaardig-bestaan	142
menswaardig.....	23, 41, 57, 69, 82, 110, 121, 144, 211, 253, 295, 332, 341, 357
menswaardige samenleving	65, 114, 120
menswaardigheid	55
meritocratie.....	123
mesokosten.....	262
meta-emergentie	31, 40, 50, 123, 149, 191, 284
micro	31
microkosten'.....	262
microniveau	34, 97, 116, 140, 167, 169, 182, 193,214
microperspectief	34, 139
microscopisch	167
migratie.....	351
migratiebeleid.....	278, 289, 352, 357
minister.....	220, 222, 231
model	9
module.....	91, 159
moment	32
mondiale netwerk	121
monopolie.....	242, 279
monopoliepositie.....	87, 119, 189, 255, 278, 348
moraal.....	56, 78, 81, 84
multinational.....	280, 312
nabijheidskring.....	21, 54, 58, 77, 105, 145, 165, 211, 331
natuur	10, 19, 23, 31, 56, 82, 97
natuurlijke gang van zaken	10, 357
natuurlijke ontwikkeling	143
nee zeggen	29
negatieve feedback	161
neoliberaal.....	55, 84, 87, 90, 113, 119, 124, 139, 148, 275
neoliberaal maatschappijmodel	190
neoliberaal model	137, 139, 264, 366
neoliberale economen	113

neoliberale maatschappij	115
neoliberale overheid	69, 119
neoliberale regering	196, 199
neoliberalisme ..124, 184, 189, 205, 208, 221, 237, 252, 255, 262, 292, 301, 306, 315, 337	
nepnieuws.....	293
niet-menswaardig	55, 84
niet-NU	32
niveauperhaspeling.....	49, 98, 266
norm	143, 161
nulsomspel	114, 172
oefenen	61
oemma.....	269
olocratie.....	184, 198, 214, 287
omgeving	55
onbetaald werk	130
onderhandelen	61, 64, 100, 120, 122, 136
onderhouden	61
ontarmen.....	21, 52, 270
ontfermen.....	21, 52, 102, 105, 114, 133, 200, 232, 245, 253, 263, 270
ontspannen	61
ontwikkeling	20, 28, 31, 38, 46, 65
ontwikkelingsniveau	19, 64
onverenigbaar:.....	287, 327
orde	56, 65, 73, 79, 88, 126, 150, 171, 164, 175, 184, 269, 273, 283
ordelijk	50, 65, 89, 168, 175, 211, 283
ordening.....	28, 65, 73, 88, 97, 126, 168, 175, 184, 269, 282, 321
ordeningsprocessen	27
overheid	30, 50, 66, 88, 94, 116, 124, 157, 169, 171, 193, 212
overlevingsstrategie.....	233
overwaarde.....	263
particulier initiatief.....	127, 245, 300, 310
pensioenfonds ABP affaire.....	241
personeelstekort.....	275, 277
persoonscultuur.....	68, 326, 333, 341
plicht	54
pluralisme.....	59
pluriform.....	261, 269, 273, 297, 320, 327, 339, 343
pluriforme eenheid.....	206
politiek.....	193, 199

politieke partij.....	182, 194, 201, 219, 235
populisme.....	231, 234
populist	195
positief feedbackproces	316
positieve feedback	162
Potentie	33
principe	55
prijs	111, 117, 311
prijsbepaler	112
prijsbepaling	118
privacy:.....	341
privatisering.....	185, 237, 240, 301, 304
proces	160
productiefactoren.....	260
psychologische waarde.....	248
publieke sector.....	237
rangorde	29, 84, 194, 293
recht.....	55, 58, 168, 325
recht-doen.....	55
rechtsprekende macht.....	213, 218
rechtsstelsel	110
regel.....	106, 144, 287
regelkring	161
regelmodel	157, 174
relationeren	61, 97
religie.....	321
reservering.....	264, 276, 304, 318
respect	22, 44, 55
robot	188
ruilen	61, 103, 110, 114, 117, 135, 238, 245
samenleving	27, 44, 51, 65, 75, 77, 79, 157, 160, 170, 193, 218
samenwerken.....	60, 65, 73, 99, 88, 106, 125, 127, 145, 151, 168, 179, 211
samenwerking	28, 42, 60, 63, 91, 126, 145, 206
schaarste	112, 117
scheiding der machten.....	289
seks	61
sentiment.....	207, 216
sharia	51, 327, 336
sociaal contract	50, 64, 198, 228, 270
social media	24

sociale controle.....	49, 332
solidariteit	110
staat	29
stratificatie	84
strijdmodel	204
strook.....	163, 272, 296, 318, 337
substelsysteem	159
suprasysteem	34, 159, 193, 285
systeem	38, 55, 91
systeemniveau	159
systeemtheorie	159
taak overheid	174
territorium.....	116, 157, 287
tijd.....	248
toegevoegdewaarde.....	87, 172, 248, 257, 271, 274, 280, 310
totalitair systeem	184
transitie.....	231
tussenruilmiddel.....	117, 238, 247
tweede dimensie	19, 31, 37, 47, 70, 88, 139, 216, 295, 302
tweede evolutieniveau	19, 22, 24, 26, 29, 31, 49, 52, 61, 63, 123, 139
tweedimensionaal functioneren	69, 170
tweedimensionaal gedrag	25, 57
tweedimensionaal	24
uitbuiting	267
uitgesteld ruilmiddel	113, 136
uitvoerende macht.....	201, 218, 220, 222, 298
uitvoering.....	222
vakman.....	221, 306
vakmanschap.....	306
vakmensen.....	221, 236, 303
van nature.....	10
verantwoordelijk gedrag	57, 121, 148
verantwoordelijk-zijn	45
verantwoordelijkheid	21, 31, 47, 149, 180
verbruiken.....	264
verkoper.....	87, 103, 106, 111, 117, 168, 242
vermogen.....	21, 315
verstandelijk	69
verstandig	58, 69
vertrouwen	100, 105, 122, 177

verzekeren	127
vijand.....	22, 88, 183, 195, 233, 254, 293, 322, 337
vijandbeeld.....	293, 295
vijanddenken	144, 181, 281, 295, 337
vijandschap	183
visie.....	221
vluchteling	176, 278, 289, 327, 332, 351, 353
volk	166, 195
volksmänner.....	234
volksvertegenwoordiging.....	157, 219, 231, 298
voor-jou	169
voortgang	20, 41, 56, 65, 143, 150, 180, 206, 253, 269
vrede	51, 58, 143, 162, 196, 206, 231, 264, 340, 348
vriendschap	183
vrije markt.....	278
vrije pers.....	213, 289, 293, 297
vrije wil	45
vrijemarkt.....	237, 252, 301, 310
vrijemarktdenken.....	237, 255, 301
vrijheid van meningsuiting	44
vrijheid-van-handelen	44
vrijheid.....	40, 43, 45, 52, 64, 70, 73, 78, 120, 142, 164, 296, 325, 363
waarde.....	55, 66, 77, 87, 102, 111, 123, 135, 144, 161, 182, 248
waardebepaling	118
waardigheid.....	325
waarheid.....	47
WAAROM	47
wantrouwen	100, 105, 177
WAT	47
welvaart	148
welzijn	148
wereld	35, 38
wereldorde	22, 59, 152
werk	61, 120, 129, 133, 173, 247, 262, 267, 271, 277
werkgelegenheid	120, 124
wet.....	166, 273, 287, 324
wetgevende macht.....	126, 213, 218, 222
wij	56
willen	45
winst maken	119, 293, 301

winst.....	275
worden	19
zelfbeschikking.....	169, 250, 255
zelfbeschikkingsrecht	169
zelfdiscriminatie.....	273
zelfhandhaving	10, 19, 23, 28, 56, 61, 81, 100, 103
zin	19, 81, 137, 180
zingever.....	267
zinvol.....	81, 243
zzp'er	259, 273, 306, 3

